

39

IZVANREDNO IZDANJE
SUVRMENE KNJIŽNICE MATICE HRVATSKE
KOLO VI

Dr. ĆIRO TRUHELKA

STUDIJE O PODRIJETLU

ETNOLOŠKA RAZMATRANJA IZ BOSNE I HERCEGOVINE

Dr. ĆIRO TRUHELKA

STUDIJE O PODRIJETLU

ETNOLOŠKA RAZMATRANJA IZ BOSNE I HERCEGOVINE

TISAK „TIPOGRAFIJE“ D. D. U ZAGREBU

ZAGREB 1941

IZDANJE MATICE HRVATSKE



Izv. broj	173 338
Sign.	93
Struka	74...E

S

UVEZ: KNJIGOVEŽNICA BOGUMIL ŠOBAN

I

PODRIJETLO BOSANSKIH MUSLIMANA

Zanimljiva je osobitost naroda velike uralo-altajske narodne skupine, da se u njih imena plemena obično sastoje od po tri suglasnika, čiji se poredak mijenja i svojom vokalizacijom odgovara pravilima eufonije turskog jezika. Ovakovom varijacijskom nastaju nova imena za ogranke, odvojene od praplemena. To će razjasniti nekoliko primjera. Suglasnici *j* *r* *g* daju ime velikog nomadskog plemena Juruka, od koga jedan ogrank živi u Prednjoj Aziji, drugi je bačen daleko u Srednju Aziju, treći je dolutao čak na sjever u Sibiriju, a četvrti napokon živi u takozvanom Jurukluku na donjem toku Vardara u bivšem solunskom ajaletu. Poredamo li spomenuta tri suglasnika redom *j* *g* *r* uz prikladnu vokalizaciju, dobivamo ime U *j* *g* *r* a, drugog velikog turanskog plemena, koje predstavlja pralazu potonjih Ugra.

U jednoj vrlo staroj kanunami našao sam spomena drugom nomadskom plemenu po imenu Bagurdži-Arab. Plemensko je ime i tu složeno od tri suglasnika *b* *g* *r*, dakle *B a g u r*, a promijenivši vokalizaciju dobivamo ime *B u g a r a*, koji su davno u predosmanlijsko doba prešli na Balkan i tu, pomiješavši se sa slovjenским starosjediocima, osnovali državu *B u g a r a*.

Kao treći primjer navodimo suglasničku skupinu *k* *r* *t*, koja nam predstavlja ime plemena Kurta u Kurdistalu, a metatezom nastaje od njega ime srodnog plemena *T ü r k* u Turkestalu, od koga je poteklo ime *T u r a k a*. Ovo je dakle čisto plemensko ime i nije nikada služilo skupnom oznakom

N a p o m e n a : U ovim se studijama služimo povjesnim nazivom vjeroispovijest; »grčkoistočni« mjesto oznake »pravooslavni« ili »srpskopravoslavni«, koja je stvorena u najnovije doba.

za onaj skup plemena, što ih je prvi sultan Osman podložio pod svoju vlast, koju je povećao osvajanjima u Prednjoj Aziji i kojoj su njegovi nasljednici pokorili ne samo čitav prednji Orient, nego i dobar dio Europe. Za oznaku političke narodnosti ove velike države uvedeno je službeno ime Osmanli, i ono je kroz vjekove ostalo službenom oznakom carevine, kojoj su na čelu bili potomci kuće Al-Osmanove.

Ako se uza sve to plemensko ime Türk unutar otomanskog carstva nadaleko raširilo, ima se to pripisati tome, da riječ türki označuje jezik i govor; jezik, koji je uz mnogo arapske i perzijske natruhe postao službenim jezikom carevine. Ali riječ türki označuje ne samo govor, nego i pjesmu. Türk i čagırmak znači »pjevati«, a u najširem smislu, u prostonarodnom anadolskom govoru, riječ Türk označuje čovjeka kao takova, bez obzira na narodnost, i upotrebljava se rado u pripovijetkama za oznaku osoba, kojima se ne zna ili ne će da kaže imena. Zato se u granicama otomanskog carstva ime Türk, ne vežući uza nj neki osobit narodnosni pojam, brzo raširilo, a rado su ga slušali svi državljeni islamske vjeroispovijesti, te je ono u pokrajinama, gdje je islamski elemenat jače pomican sa kršćanskim, postalo oznakom muslimana uopće. Analogon je tomu, da su tamо pripadnike grčkoistočne crkve, bez obzira na njihovu narodnost, zvali Grcima (Rum-miljeti), a katolike Latinima. U tom smislu, kao vjeroispovjedna oznaka, ono se upotrebljavalo i u Bosni, a da pri tome nikome nije bilo ni na kraj pameti pomisliti na neko turansko podrijetlo naših muslimana.

Ako bi dopustili etnološku mogućnost ovakove teze, trebalo bi pretpostaviti, da je ona posljedica jednog selidbenog pokreta većega stila, koji bi doveo u zemlju toliko mnoštvo azijskih doseljenika, da bi njihov broj mogao porasti na bezmalo tri četvrtine milijuna duša. Tu pretpostavku isključuje činjenica, da je, uza svu snagu vojničke i političke ekspanzije, etnička ekspanzija Osmanlija bila upravo neznatna. Povijest otomanske carevine na zna ni za kakav veći selidbeni pokret. Ni Turci sami ni njihovi bliži suplemenici nisu se nikada u većim skupinama iseljavali iz svoje postojbine i kolonizirali bilo koji novo osvojeni kraj u Europi; pa čak i onda, kada se je iz strategijskih razloga na krajini prema slobodnoj Hrvatskoj i Ugarskoj organizirala vojnička kolonizacija, nisu ti kolonisti — filo-

ridžije, vojnici ili vojnugan i derbendžije — bili muslimani, nego isključivo kršćanski podanici.

Jedini izuzetak čine nomadska plemena, koja su sa svojom stokom obilazila planinske visove i nepregledne travnjake i pašnjake Prednje Azije. Većina njih držala se pri tom lutanju stanovitog kraja, određenih putova, kuda bi se svake godine svračali, a samo neka od njih zatalata bi vrlo daleko, kao spomenuti Juruci, koji su za nas zato od osobitog zanimanja, jer je jedan njihov ogrank, u vrijeme osvajanja za Murata I., prešao sa svojom stokom Bospor i u tračkim i makedonskim planinama između Rodope i Šapčanine našao vrlo povoljna zemljista za svoje nomadizirajuće stočarstvo. Ti Juruci, po nukani povlašticama, što ih im je davala t. zv. solunska kanunnama, ako se stalno nasele i okane nomadiziranja, naselili su se u kraju, koji se po njima i danas još zove Juruklukom. Ta seoba imala je prema tomu samo lokalno značenje za južnu Makedoniju; ali su se njene posljedice osjetile daleko u zapadnim zemljama, u hrvatskom povijesnom trokutu.

Juruci su zauzeli planine, kojima su se od pamтивјекa služili vlaški pastirski nomadi, podrijetlom Arumuni, te ih protjerali iz njihovih jajlaka, kišlaka i bačila i prisili, da sa svojom stokom sele prema zapadu i sjeveru, tražeći i nalazeći тамо po planinama privredne uvjete, koji pogoduju zanimanju periodičnog stočarskog nomadstva. To, a ne — kako neki misle — kosovska bitka, bilo je pokretnikom onoga velikog etničkog pomicanja, koje je zaredalo u XIV. vijeku i dovelo te nomadizirajuće pastire na zapad do jadranskog žala, na sjever do u Karpatе, i time znatno izmjenilo etnografsku konfiguraciju tога prostora.

Potomke Juruka, koji su se u Jurukluku naseliti na vlastitim krbevinama, gdje im — osim 12 akči godišnje — država nije ubirala ni desetine ni zemljarine niti ikakva drugog poreza ili nameta, imao sam prilike promatrati i naći u njih bitna antropološka svojstva turanske rase i naročito jako izražen takozvani taurijski tip, po kojem se osobito ističu između ostalih Europljana, te se sa bosanskim muslimanima ne mogu ni usporediti.*)

*) Da Osmanlije nisu ni imali neki višak naroda, koji bi mogli upotrebljavati za neku intenzivniju kolonizaciju, vidi se već po tomu,

Prema rečenom, neoboriva je činjenica, da Bosna nije nikada bila ciljem neke seobe, koja bi u većem broju uvodila etničke elemente uralo-altajske rase. Pa i umatoč tome, da je Bosna četiri vijeka živjela u sklopu otomanske carevine, nije se u nju uvuklo dovoljno orientalnih elemenata, a da bi domaći narod, a naročito njegov islamski dio, resorbirali i asimilirali te ga, da tako rečemo, turanizirali.

Proces asimilacije može se doduše česče tamo primijetiti, gdje dva razna naroda žive u neposrednom susjedstvu ili čak pod jednom vlasti, te onaj jači i otporniji resorbira slabiji; ali da dođe do ovakove apsorpcije i odnarodivanja slabije komponente, potrebna su dva preduvjeta, koji treba da funkcionišaju uporedo i konstantno, a to su *commercium* i *connubium*, t. j. međusobno druženje i ženidba.

Pokušat ću ukratko prikazati *commercium*, koji je bio uvjetovan simbiozom bosanskih starosjedilaca sa gospodujućim istočnjačkim elementima.

Već prije dvadeset godinakušao sam obraniti Turke od objede, koja se povlači kroz sve školske povijesne knjige, da su oni kao osvajači bezobzirno i okrutno pobijednicima otimali zemlje i imovinu, obarali kršćansku kulturu, silom isturili narod, nametali mu svoj jezik i lišavali ga etničkih obilježja narodnosti. Na osnovi bogate a do onda nepoznate arhivske građe dubrovačkog arhiva dokazao sam, da Osmanlije ne samo što nisu dirali u narodni jezik, nego je hrvatski jezik u Bosni ostao službenim jezikom uprave, dočim se turski ograničavao na šerijatsko sudovanje, a arapski na vjersko područje. Turci prve upravljače pojedinih bosanskih pokrajina nisu zvali valijama, nego vojvodama i krajšnicima, od domaćega pučanstva osnovali su vojnikluk kao autonomnu kršćansku vojničku organizaciju, pridržali su domaći porezni sistem dukačništva i samu staru upravnu podjelu zemlje na vojvodine i knežije, pa su čak — što je u Orijentu do onda nepoznato i u opreci sa šerijatom — u kanunama uzakonili onaj oblik zemljишnog posjeda, koji je pod

što je sultan Mehmed II. osvojivši Jejce i druge bosanske gradove odvojio trećinu žiteljstva te poslao u Carigrad, da ga tamо naseli i popuni žiteljstvo, koje se smanjilo, jer su se Grci većinom bili razbjegali. Tu politiku nastavio je i prilikom osvajanja drugih, naročito grčkih gradova.

imenom baštine i baštinskih zemalja od starine postojao u Bosni.

Zatečene starosjedioce, kao inoplemenike, oni nisu prezirali ni progonili, nisu im čak ni zatvarali puta do najviše časti u državi, kako to dokazuje veliki broj velikih vezira, posebno od Ahmedpaše Hercegovića dalje, koji su podrijetlom bili Bošnjaci. Dosljedno oni bosanskim domorodicima nisu uskraćivali ni najviša upravna mjesta u domovini, te za prvi pet desetljeća iza osvojenja Bosne nalazimo na čelu bosanskog sandžaka Skenderbega Mihajlovića, Sinanpašu Borovinića, Mustafapašu Juriševiću, a među hercegovačkim krajšnicima ističu se Ahmedbeg i Skenderbeg Vranešević, Mehmedbeg Obrenović, Sinanpaša Borovinić, Mustafabeg Bogojević sin Dautpašin i Hasanbeg Mihajlović.

Imademo dosta hrvatskih kršćana, koji su, ma da se nisu odrekli vjere, vršili vojvodsku čast, kao primjerice novski i trebinjski vojvode Vuk i sin mu Radivoj; vojvoda Donjih Vlaha bio je Herak Vladisalić, a od poturčenika da spomenemo samo Šibenčanina Muratbega Tardića, koji je u doba Husrefbegova vezirovanja bio njegov vojvoda u Sarajevu. Da je sam Husrefbeg po materi Seldžuki-sultaniji bio carskog roda, a po ocu Ferhadbegu podrijetlom hrvatske krvi, to budi samo mimo-gred spomenuto.

Od bosanskih muslimana, koji su u to doba došli do uglednog mjesta, spomenut ćemo samo nekoliko: braću Alibegu i Smajila, sinove kneza Ivana Vlahovića; Ibrahimbega, Isabega, Ahmedbega i Skenderbega Vraneševića; Ahmedbega Krajčinovića; Ahmedbega Radičevića; Ahmedbega Bodirožića; Kalimbega Obrenovića; Mustafu Milivojevića, Isaka Jablanica, Šeremeta Crnetića, Hasana Skenderovića — a stotine i stotine uglednih islamiziranih Hrvata moramo presutjeti, jer im je patronimikon prikriven arapskim Abdah, Abdulah, Abdulgafur, Abdulhaj i sličnim arabiziranim imenima. Da su se svi ovi ljudi u svojim pismima služili hrvatskim jezikom, ne treba napose isticati; ali je važno to, da je na Porti i na valinskom divanu postojao osobiti ured za hrvatsko dopisivanje.

Kao dijaci i kancelari spominju se Branko, Mihajlo, Herak, Petar i Pokrajac Dijaković, a diplomatske misije povjeravali su sandžaci ljudima, čija imena glase: Tvrdiša Bogutović, Bramisav, Teodor, Alekса, Vlah Svinjarević, Stjepan Srati-

nović, Vuk Vraneš, Brailo, Tvrtko, Herak, Pokrajac Vlah, Milić Mihočević, Vuk Balčević, Ivan Radikčević, Ivko Konjhodžić, Radoje Vučetić, Vukan Dubravčić, dakle su mahom domaći ljudi — kršćani.

Nabrajati one bezbrojne kršćane, koji su u ovo doba kao knezovi upravljali manjim upravnim jedinicama, značilo bi razvlačiti ovaj popis u nedogled.

Službeni commercium između osvajača i osvojenika u Bosni predočit će nam najbolje prvi pionir, koji je osmanlijskoj ekspansiji prema zapadu utirao putove, Isabeg, isprva kraljičnik u Skoplju, poslije zapovjednik zapadnim stranama u Kruševcu, konačno prvi sandžakbeg vrhbosanski. On u jednom pismu, koje nam se je sačuvalo, zove hercega Stjepana svojim bratom, a vojvodu Petra Pavlovića svojim sinovcem. Na čelu njegova ureda viđamo dijake Branislava, Mihajla i Heraka; kao poklisare šalje na posaobine Heraka, Vraneša, Branila Stjepanovića, kefaliju Stefana, dakle, osim Alije Knežića, same kršćane. Na njegovu dvoru igra veliku ulogu bilo kao bankar i savjetnik za trgovinu, ruderstvo i eksploraciju crvca (krmeza), bilo kao ortak u trgovачkim poduzećima i kao zakupnik carina i sl. Dubrovčanin Živan Pripčinović, a prigodice mu služi u trgovачkim poduzećima i drugi Dubrovčanin imenom Ivanko.

Knjižnična biblioteka

On je bio arbiter u svim prijeporima, što su postojali među bosanskim velmožama, pa čak i u sporu, koji je zavadio kuću hercega Stjepana. On se živo zauzima za potomstvo kneza Brajila Tezalovića, da dode do svoje baštine, a svoj veliki ugled na Porti često je upotrebljavao na korist Bošnjaka, pa i samih Dubrovčana.

Te prijazne prilike su se nakon opsade Beča istina promjenile; ali, uza sve to, u katalogu valija i vezira, koji su bili na čelu bosanskog vilajeta, naći ćemo imena 34 vezira, za koje se osobito vidi, da su podrijetlom Bošnjaci, a među njima imade odvjetnika porodica Dugajlića, Sokolovića, Sijerčića, Korča, Sifrića, Varvara, Prusčaka, Sovića, Miralema i t. d. Koliko li je još Bošnjaka bilo među onima, čije podrijetlo nije zabilježeno, to se dakako ne da ustanoviti.

Pregledamo li popis sredovječnih bosanskih plemičkih rodova, čiji su grbovi sačuvani u fojničkom grbovniku, naći ćemo, da potomstvo više od trećine njih još danas živi među

bosanskim begovskim porodicama. Što su skoro sve kapetanje bosanskih krajiških gradova na dar = ul = harbu još iz predosmanskih doba kao leno ostale u rukama islamskih starosjedilaca, dokaz je, da ni u kasnije doba, uza sve veće suprotnosti, službeni odnosa između Porte i Bošnjaka nije bitno promijenjen.

Eto, tako izgleda službeni commercium između Osmanlija osvajača i Bošnjaka pobijedenika. On je preveć obziran i koncilijantan, a da bi u sebi nosio klicu bilo kakova nasilnog odnarođivanja; on je pre malo nasrljiv, a da bi mogao uspješno turanizirati narodno mnoštvo.

Što se tiče međuvjerskog odnosa, njega će nam najzornije prikazati dogodaj, koji se je odigrao neposredno iza osvajanja Bosne na Milodraževu polju. Tu se car osvajač, sultan Mehmed II., sastaje sa čednim fratom, fra Andelom Zvizdovićem, i daje mu u ruke listinu kojom bosanskim katolicima zajamčuje vjersku slobodu. On mu ne daje prosti berat, kojim inače podjeljuje povlastice, ne daje mu ni fermān, kojim svojim najvišim dostojanstvenicima saopćuje svoju carsku volju, nego mu daje ahdnamu t. j. savezni ugovor, kako ga sultani inače daju samo suverenim osobama. Jednom riječju, na Milodraževu polju susreće on predstavnika bosanskih katolika kao ravnopravna kompacienta. Dakle vijesti o nekom nasilnom isturčivanju bosanskih kršćana u doba fetha potpuno su neosnovane. Ako je uza sve to proces islamizacije upravo nevjerojatno brzo unapredovalo, ima to svojih posebnih razloga. Tu je postojala vjerska rascijepancst, tu su bogumili uslijed toga, što muslimani kao i oni slave petak, što je i u njih brak civilna ustanova, a ne sakramenat, našli važnih dodirnih točaka sa islamom, te su, sjećajući se progona, kojima su sa strane kršćanskih vladara zavojevača izvana bili kroz stoljeća izvrženi, obje ručke prihvatali islam. Sto se katoličke crkve tiče, njena je organizacija bila slaba, u rukama nekolicine fratara, koji ne predstavljaju ni provinciju, nego samo vikarijat. Nije tu bilo ni nadbiskupije ni onoga broja biskupija, koji bi odgovarao prostoru zemlje, a vezu s Rimom predstavljali su tek apostolski vizitatori, koji bi prigodice dolazili i Svetoj Stolici izvještivali o prilikama. Pravo je čudo, da se je u ovakvim okolnostima katolicizam uopće održao na životu.

Da se sada obazremo na drugi čimbenik, koji u procesu odnarodivanja igra najglavniju ulogu, na *connubium*.

Uslijed promjena, nastalih osvojenjem Bosne, javlja se tu vrlo zanimljiva pojava. Obzirom na brak razvijaju se tri vjerske zajednice, tri među sobom strogog odijeljene, po jarkosti diferencirane endogamične grupe. U sve tri su redoviti brakovi sa istovjercima, a oni sa inovjercima su izvanredno rijetki. Razmjeran tomu je priliv strane krvi, koji bi mogao izmjenjivati rasu. Najjači je u novonadošlih grčkoistočnjaka, jer su oni imali prilike, da se žene sa drugim vjernicima svoje crkve iz carevine, Grcima, Jermenima, Aromunima i Bugarima; vrlo je slab u katolika, koji su tek prigodice mogli uzeti koju djevojku iz Dalmacije ili Hrvatske, dakle približno iste krvi, a upravo neznatan je u muslimana. Oni, ma da su dolazili u doticaj sa muslimanima osmanlijske narodnosti, živjeli su u najstrožoj endogamiji. U Bosnu je doduše dolazio mnogo Osmanlija, da kao činovnici služe u upravnoj i sudskoj struci; ali malo njih sa namjerom, da se tu stalno nastane. Ti ljudi vodili su sobom svoj harem, a koji su se u Bosni oženili, opet bi otišli. Malo njih, koji su sklopili brakove sa domaćim djevojkama i ostali u zemlji, predali su svom potomstvu stanoviti udio turanske krvi; ali, kako su im se djeca i unuci opet ženili domaćim djevojkama, ta je tuda krv po zakonima menjećivala. Strani došljaci dakle nisu Bošnjake turčili, nego su ovi naprotiv assimilirali, t. j. pohrvatili njihove potomke. Poznato je, da je između bosanskih muslimana i Osmanlija postojao uvijek neki antagonizam i da su Bošnjaci zazirali od toga, da svoje kćeri udaju za t. zv. Turkuše, a taj antagonizam zadobivao je često i opasan politički oblik, te je bio uzrok pobunama, kao onoj krajiškoj u XVIII. vijeku, kojoj su pali žrtvom Mustafapaša Bišćević i Salihpaša Kulenović, velikoj buni Husejnkapetana Gradaščevića sredinom prošlog vijeka i ponovnim pobunama sarajevskih janjičara protiv državne vlasti.

Endogamija bila je u bosanskih muslimana tako stroga, da sam ja u svoje doba poznavao desetak begovskih rodova, koji su se ženili samo među sobom i ne bi u svoj harem ni za što dovodili djevojke iz rodova izvan ovoga kola, pa bile iz najboljih kuća.

Iz pomenutih razloga su mješoviti brakovi između Osmanlija i bosanskih muslimana bili izvanredno rijetki i bez vidnog uticaja na oblikovanje rase.

Kako se brzo izlučuje tuda rasna primjesa, ako nema stalna priliva sa ženske strane, najbolje nam pokazuje tako-zvani Borreby-tip u Skandinaviji. Tu je, u neolitsko doba, živila isključivo dolihcefalna rasa, a potkraj ovoga doba pojavljuje se iznenada brahicefalna sa isključivo muškim skeletima. Tu se dakle nesumnjivo radi o većoj ratničkoj invaziji. Došljaci uzimajući žene u starosjedilaca stvaraju neku mješovitu rasu. Tijekom generacija, međutim, sve se više gube brahicefali elementi i konačno posve isčezavaju. Jednom riječju, starosjedioci su resorbirali strane rasne elemente, jer je ovima nedostajao konstantan priliv sa ženske strane. Isti slučaj postoji i kod mješovitih brakova u Bosni.

Endogarnija i uz nju haremska klauzura bile su dakle u Bosni najuspješnija zaštita za očuvanje rasnog elementa, i mislim, da mogu mirno reći, da su se rijetke etničke skupine u Europi sačuvale od tude natruhe onako čiste kao baš bosanski muslimani.

Iako Osmanlije prema rečenom ni preko *commenciuma* ni putem *connubiuma* nisu uspjeli da modifikuju narodnost bosanskim muslimanima te da ih osmanliziraju, nije dugovječka simbioza sa Osmanlijama naravski ostala bez vidnih tragova. Apstrahirajući od vjerskog života preuzeli su bosanski muslimani mnoge istočnačke običaje, nošnju, način života, istočnački urbanitet, staloženost u mišljenju i govoru, stočku resignaciju u neumitnoj nevolji te mnoge druge osobitosti, kojima se od drugih svojih suplemenika razlikuju, a može se reći, i odlikuju; ali sve je to izvanjsko, a ne zadire u samu bit rase. Puka je bila afektacija, što su oni nekot voljeli svoja obiteljska imena turcizirati, te su im se tako vremenom prava imena izgubila. Sinovi paša i drugih viših dostojanstvenika voljeli su zamijeniti svoje porodično ime patronimikonom, izvedenim po očevoj časti. Tako nastaju oni bezbrojni i raznoliki Pašići, Begovići, Agići, tako razni Kapetanovići, Hadžići, Hodžići, Muftići, Muderizovići, Defterdarovići, Kadići, Softići i kako se već zovu, koji su svi nekot imali čisto hrvatska prezimena, pa ih vremenom pozaboravljali. To je bio tek učinak mode, sličan maniji latiniziranja imena u zapadnoj Europi za

doba humanizma, kada su nastala imena kao Grotius, Leunclavius, Olearius, Ökolampadius, pa naša Mencius, Darsius i slične neukusnosti.

Mnogo su jači tragovi, što ih je simbioza s Osmanlijama ostavila u jeziku time, što je u nj unijela bezbroj turcizama; ali njih čemo naći i izvan Bosne u svim zemljama, koje su živjele pod turskom vlasti, a broj im neće biti mnogo veći, negoli je broj germanizama u poljskom, češkom ili ruskom.

Važnije je, da se istakne druga činjenica, da sam turski jezik nigdje nije uhvatio korijena u narodu, a kako se je brzo izgubio i tamo, gdje su ga prihvatali, vidi se po tomu, što danas u samom Sarajvu ima jedva koji desetak ljudi, koji bi bili posve vješti turskom govoru i pismu.

Iz rečenoga se razabire, da su bosanski muslimani ostali ono, što su im bili praoči. Njihovu narodnu pripadnost najbolje nam zasvjedočava jezik, a taj je i kavština, koju je muslimanski harem sačuvao jednako čisto, kao što je sačuvao i rasu od tuge natruhe. Ta i kavština, koja je, kako je to nedavno dokazao Vladimir Skarić, priopćujući popis timara čitavog vilajeta iz XVII. vijeka, još onda obuhvatala čitavo područje bosanskog vilajeta, ne živi danas nigdje u onako čistom obliku, kao baš u bosanskim haremima.

Zaključak, koji se iz toga može izvoditi, jasan je, a ja bih samo još spomenuo, kakvog su mišljenja o tome orijentalni autori. Najveći zemljopisac Srednjega vijeka, Arap Edrizi, koji je 1154. na dvoru siciliskog kralja Rogera II., takođe ad usum delini, napisao svoje veliko djelo, zove narod, koji živi u zemljama od Akvileje do Dubrovnika, hrvatskim. Kako su drugi islamski pisci o tome mislili, prikazao je ponovno Safvetbeg Bašagić, a mi čemo samo upozoriti na najvećeg turskog putopisca XVII. vijeka, na Evliju Čelebiju, koji je u svojoj Seja hatnam-i opširno opisao Bosnu s kraja na kraj. Opisujući Sarajvo on hvali sarajske muslimane, podrijetlom Hrvate, radi njihovih vrlina i junačke čudi, a da im prikaže jezik, navodi glosse uz turski prijevod i naročito ističe jednu jezičnu osobitost Sarajlija, koja je inače malo kojem istraživaču pala u oči, a ta je, da oni sva osobna imena završavaju na o. To je sitnica, koja je mogla pasti u oči samo dobrom i oštom promatraču, jer je doista specifična sarajska osobitost, da oni osobna imena, bila arapska, bila narodna, završa-

vaju na o. Tako danas još vele Ibro, Huso, Avdo mj. Ibrahim, Husejn, Abdullah, a obiteljska imena glase Spaho, Svrzo, Glodo, Foča i t. d., mj. Spehić, Svrzić, Glodić, Fočić.

Naoko je sitnica, ali je s jezičnog stanovišta zanimljiva i činjenica, da bosanski muslimani za oznaku mjeseci sunčane godine upotrebljavaju specifično hrvatsko narodno nazivlje (sičan, veljača i t. d.), i to ne samo u svojim ruznamama, salnamama i kalendarima, nego se to sačuvalo i u govoru naroda do danas.

U begovskim kućama sačuvalo se do najnovijeg doba i ono narodno pismo, kojim su prvi bosanski sandžaci pisali svoje poslanice, bosanski fratri svoje matrikule i kronike, a fra Matija Divković svoja tiskana djela. To pismo okrštše punim pravom imenom bosanice, a muslimansku djecu nisu to pismo naučavali putujući daskali ili meštri, nego rođene majke ili stariji, kući privrženi i s njom srasli služe ili dvorani.

Što se tiče narodnog pjesništva, dovoljno je spomenuti, da narodna epopeja nije nigdje tako bujno procvala te se tako dugo sačuvala kao među muslimanima bihaćke i cazinske krajine, gdje oni sačinjavaju najjači dio šiteljstva, da ni u kojem našem kraju nisu ispjevane ženske pjesme, koje bi se po nježnosti lirskog osjećaja i dubokoj osjećajnosti svojih napjeva mogle takmiti sa sevdalinkama, koje se ore podbrdima Trebevića i Vlašić planine.

Umjetničku vrijednost muslimanskog pjesništva ocijenio je najpozvаниji sudac, veliki pjesnik Goethe, koji je od stotinjak narodnih pjesama, što mu ih je pokazao Vuk Karadžić, kao najljepšu odabrao baš pjesmu o Hasanaginici te je njemački prepjevao.

Ako dakle jezik dolazi u pitanje kao faktor za određivanje narodne pripadnosti naših muslimana, to je pitanje riješeno već sa ovo nekoliko odlučnih činjenica, što smo ih u uskom opsegu jednog općeg razmatranja mogli iznijeti.

Ostaje nam još, da se sa nekoliko riječi osvrnemo i na antropološke osobitosti bosanskih muslimana. Oni su ljudi visoka uzrasta i širokih grudi, te uz Skandinavce po poprečnoj visini svoga stasa stoje u Europi u prvom redu. Formacija glave ima poznata obilježja dinarske rase, koja se u nas

pojavljuje već potkraj neolitika i koja seobom Slovjena dobiva pojačan porast brahicefalnih elemenata. Međutim valja istaknuti, da su spomenute osobitosti zajedničke koliko muslimanima i katolicima toliko i grčkoistočnjacima u Bosni te da među pripadnicima tih triju vjeroispovijesti u tome nema bitne razlike. Razlika nastaje, tek ako se obazremo na pigmentaciju, koja je, ako ne važniji, u najmanju ruku jednako važan faktor pri formaciji rase.

Teorijski morali bismo pretpostaviti, da narod, koji stoljeća živi pod vlasti kath'exochen crnomanjastog naroda, kao što je osmanlijski, mora svi više naginjati crnomanjastoj pigmentaciji i da bi dosljedno bosanski muslimani morali biti tamnobojniji od svojih kršćanskih sugrađana. Uistinu opažamo baš protivno. Tamnokosih muslimana ima 46.95%, katolika pojednako t. j. 46.82%, dočim je u grčkoistočnjaka taj postotak za 10% veći ili točno 56.27%.

Svjetlih očiju ima u muslimana 37.69%, u katolika 39.88%, a u grčkoistočnih opet za okruglo 10% manje, t. j. 28.52%. Slična razmjera postoji i u pigmentaciji kose, jer imamo tamnokosih muslimana 67.60%, katolika pojednako, a grčkoistočnih opet gotovo 10% više, to jest 76.48%.

Svjetla boja kose zastupana je opet u muslimana sa 12.30%, u katolika sa 9.24%, a u grčkoistočnih sa 7.77%.

Prosječni odnosaš ovih dviju vrsta pigmentacije predstavlja nam antropološki tip i obzirom na nj pripada tamnom tipu 47.96% grčkoistočnjaka, a muslimana i katolika 11 postotaka manje, to jest u obiju po 38.89%. Naprotiv čistom svjetlom tipu pripada 9.40% muslimana, 7.51% katolika i 5.59% grčkoistočnih. Ostali postotci predstavljali bi takozvani mješoviti tip i mogu se lako iz navedenih brojaka izračunati.

Iz ovih činjenica izlazi, da su bosanski muslimani po intenzitetu pigmentacije najbliži, dapače posve jednaki katolicima. Ako se još uvaži, da su Hrvati bili predstavnici svjetloga tipa, komu su plava kosa i modro oko glavnom rasnom odlikom, onda dobiva osobitu važnost činjenica, da je čisto svjetli tip u muslimana najjače zastupan, jer bi po tomu baš muslimani bili najčišći Hrvati u Bosni. Zasluga je to haremske ekskluzivnosti, koja je i u ovom slučaju očuvala pradjedovska rasna obilježja.

II

MACEDONSKI JURUCI

Od različitih prednjeazijskih plemena, koja je bujica osmanlijske najezde prebacila preko Bospora na Balkan, zauzimljivo znamenito mjesto Juruci, koji su se u doba prvih provala na Balkan prebacili u Europu, poplavili Traciju te se konačno zaustavili u Makedoniji, gdje su u istočnom dijelu ajaleta Selanika (Solun) i u južnom dijelu ajaleta Ušćup (Skoplje) ostali trajno do danas, te je ovaj kraj po njima prozvan Juruklukom, koje mu je ime do danas ostalo.

U povijesti etnografskog razvoja Balkanskog poluotoka to je pleme bilo važnije negoli drugo od prednjeazijskih plemena, koja su slala u Europu svoje ogranke, važnije od Jermenja, Tatara, Čerkeza, Kurda, Komijara i drugih, a u stanovitom pogledu ne zaostaje mu važnost ni za Osmanlijama; jer — dočim su ovi na Balkanu potisnuli samo slovjenski ili slavizirani vladajući gornji sloj ili ga poseljačili — protjerali su Juruci iz zemlje, koju su zauzeli, starosjedilački težački i čobanski vlaški narod, te se nastaniše na grudi, na kojoj je ovaj od pamтивjeka živio. Dočim se je osmanlijski gornji društveni sloj svuda, gdje je u Europi uhvatio korijena, nakon sloma svoje povlašćene političke i vojničke moći naglo povukao te se jednako brzo vratio u Anadol, kako je nekoć odanle došao, Juruci ostaše i danas još žive na onom tlu, koje su u doba svoje invazije zauzeli. I Jurukluk je, koliko ja znam, jedini pokus turske kolonizatorne politike, koji je doista uspio, a svi drugi, jer su poduzimani iz čisto vojničkih razloga, izjavljivali su se ili su bar ostali bez trajnih posljedica za carevinu.

Koliko je god zanimljiv taj narod, toliko pada u oči oskudica pozitivnih podataka o njegovoј biti. Sigurno je očito

samo to, da su makedonski Juruci suplemenici onih Juruka, koji kao putujući čobani obilaze planinskim pašnjacima Turkmendaga, oko čijih se obronaka nanizao niz juručkih sela, kao Kunduslu, Jurukkjöy, Funduk, Akšiš, Kirke, Muhadžirkjöy, Gurude i dr., koji se kraj zove također Juruklukom.

O ovim anadolskim Jurucima imademo samo rijetkih, koji put i protuslovnih vijesti, što ih uglavnom zahvaljujemo Luschanu i Petersenu¹⁾, J. Th. Bentu²⁾, Hamiltonu³⁾ i E. Brandenburgu⁴⁾.

Sve te vijesti slažu se u tome, da su Juruci nomadsko pleme, a s time se slaže i njihovo ime, jer »Jürük« spada u red onih imenica, koje se od glagolskog korijena izvode dodatkom ak (uk, ük, ik). Od glagola jürü - mek — putovati nastala je na taj način riječ jürük — putnik, nomad, jednako, kako je od boz mak nastalo bozuk u riječi bašibozuk. Od imenice jürek, ma da se jednakom piše i ma da je za Juruke laskavije, ne smije se izvoditi, jer se ova izgovara jürek — srce, srčanost.

Premda je za postanak imena plemena bio mjerodavan njegov nomadski način života, valja naglasiti, da to ime u Anadoliju označuje samo ona plemena, koja kao putujući stočari pohađaju jajlake i kišlake, to jest ljetne i zimske pašnjake Turkmendaga i drugih planina Prednje Azije, a nije neko zbirno ime svih nomada, cigana i sl., jer se ovi u starijim spisima označuju imenom hajman, t. j. čergaš. Dapače i sami Turkmeni, premda žive pomiješani s Jurucima, ne zovu se nikada ovim imenom, ma da su i oni nomadski stočari.

Njihovo podrijetlo još nije sigurno ustanojeno. Po Hamiltonu su u bližem srodstvu sa Turkmenima, po velikoj francuskoj Enciklopediji se od ovih bitno razlikuju. Po Nouveau Dictionnaire de Géographie (o. v. Yurük) su u srodstvu sa Seldžucima, te spadaju među prva turska plemena, koja su

¹⁾ Petersen u. v. Luschan: Reisen in Lykien, Milyas u. Kibaritis. Wien 1888., II. 218 i v. Luschan: Anleitung für ethnogr. Beobachtungen. Berlin 1899.

²⁾ J. Th. Bent: Explorations in Cilicia Tracheia u Proceedings of the Royal Society. 1890., 445.

³⁾ Hamilton, Researches in Asia Minor. Po Nouveau Dictionnaire de Géographie Universelle a. v. Yürük.

⁴⁾ E. Brandenburg: Kusilbaesch u. Jürükendörfer in der Gegend des Turkmendag u. Zeitschrift für Ethnologie, Berlin, 1905, 188.

se uselila u Malu Aziju, dočim im Luschan podrijetlo traži u Indiji, te ih drži srodnim sa Ciganima; međutim ovo mišljenje odbija Träger⁵⁾, jer je među Jurucima našao dosta plavu kosu i zelenkaste oči, a boja puti na pokrivenim dijelovima tijela im je bijela.

Maloazijski Juruci govore turskim narječjem, u koga po Luschanu ima mnogo tuđih, nerazumljivih primjesa, koje su po Bentu perzijskog podrijetla. Kaže se, da oni govore i nekim tajnim jezikom.

Možda nije samo slučaj, da se njihovo plemensko ime, kao i u većine naroda uralo-altajske skupine, sastoji od tri suglasnika, koji različito raspoređeni daju važna narodna imena. Tu smo pojavu spomenuli u prvoj studiji.

Izvan područja Turkmendaga ima u okolini Hodavendigara (Bursuta) oko 30 juručkih plemena, a po Kanuni džedidu bilo je u okolini današnje Ankare toliko Juruka, da su imali posebne kadije. U starim rukopisima našao sam još spomena Jurucima u Karadžalolosu i u Ajaslogu kod Smirne.

Kao što su Juruci bili prvo tursko pleme, koje je prije Seldžuka došlo u Anatoliu, držim, da su i makedonski Juruci bili prvi, koji su, čim su Osmanlije prešle Bospor, krenuli sa svojim stadima za vojskom, te su se u planinama jugoistočnog ugla Balkanskog poluotoka prosuli zelenim planinskim pašnjacima i postupno putevima, koje su im krčile vojske, polazili sve dalje na zapad. Da se je to desilo vrlo rano i da su već onda bili dosta brojni, čini mi se, dokazuje činjenica, da se vrlo rano spominju u spomenicima i da je njihova pastirska kolonizacija bila tako znatna, da se zakonodavstvo na njih rano obaziralo i izdalo nekoliko zakona, kojim se uređuje njihov socijalni i privredni položaj. Te su ustanove vremenom sabrane u posebni zakonik ajaleta Selanik, koji je bio središte Jurukluka. Izvornik ovog zakonika je izgubljen — bar se do danas nije našao; ali se on pod imenom »Selanik Jürükleri Kanunnamesi« često navodi, te ima manje ili više opširnih izvadaka skoro u svakoj Erazikanunnamu.

Kao ni o anadolskim nemamo ni o ovim makedonskim Jurucima mnogo pouzdanih vijesti. O Jurucima onoga dijela Makedonije, koji je nakon Balkanskog rata pripao Grčkoj, dao

⁵⁾ Zeitschrift f. Ethnologie, Berlin 1905.

je Träger izvještaj pod naslovom »Jürükken und Koniaren in Makedonien«⁶), gdje im je obitavalište na području dan hoda istočno od Soluna do Seresa i Dramu, a na sjever sižu do Strumice. Kao čista juručka naselja navodi sela Küküč, Jürükma-hale kod Soho, Jürükleri kod Petriča, Jürükclar na Kursa-Balkanu i nekoliko sela po imenu Jürükkjöy. On priopćuje u svom izvještu i neka etnografska opažanja, a u antropološkom pogledu opisuje te ljudi kao srednje visoke, od 162—169 cm; lice im je grubo, širokih jabučnih kostiju, jakih usana, male na trag uvučene brade, a to im je, kako veli pisac, posebno obilježje. Nos im je velik sa ravnim, možda slabo konkavnim povorom, uzak, visoko nasaden sa razapetim krimima. Lubanje su im visoke, široke, kratke, a često se u zatioku dižu strmo. Potonje obilježje je osobito karakteristično za taurijski tip i bilo bi dokaz, da su Juruci iz svoje pradomovine ponijeli stanoviti postotak taurijske krvi. Träger citira i sve, što je našao o Jurucima u staroj literaturi, naročito Consinéry-a, koji im je u svom putopisu namijenio posebno poglavlje⁷), i Beaujoura, koji 1788. juručki izvoz čilima i vunenih rubaca računa na 70—80.000 komada.⁸)

Consinéry smatra macedonske Juruke potomcima kolonista, koje su Osmanlije nakon prvih godina iza osvojenja Makedonije doveli onamo, i veli, da vjerojatno pripadaju plemenu Turkmena.

Još su oskudniji podaci, što ih imamo o Jurucima onoga dijela Makedonije, koji je poslije Balkanskog rata pripao Srbiji. Doduše, Cvijić ih u svojim geografsko-etnografskim radnjama nekoliko puta spominje, a u Stanojevićevoj enciklopediji dao je D. Radovanović kratki prikaz onoga, što je o tom u Srbiji pisano, i po tome njihova naselja zapremaju kraj oko Ovčjeg polja istočno od Tikveša, te oko Velessa do Demir kapije, Lakavice, Dojransko polje, Lakovičko polje i Strumičko polje. Od povijesnih podataka tu nalazimo tvrdnju, da su se ovčjepoljski Juruci navodno doselili u početku XVI. vijeka, a oni oko Demirkapije i Tikveša potkraj XVII. vi-

⁶) U *Zeitschrift für Ethnologie*, Berlin 1906, 198 i sl.

⁷) Consinéry, *Voyage dans la Macédoine*, Paris 1831, 184.

⁸) U M. C. Sprengel, *Schilderungen des Handels von Griechenland, besonders der Stadt Thassalonich*. Weimar, 1801.

jeka. Pisac za ove tvrdnje ne iznosi dokaza, a mi ćemo vidjeti, jesu li one opravdane ili nisu.

Da popunimo praznine u dosadanju poznavanju Juruka, koliko je to moguće, bar donekle, poslužit ćemo se sa nekoliko turskih rukopisnih vrela, koja, ma da nisu preobilna, pružaju bar autentične podatke o položaju i ustavu balkanskih Juruka.

Najvažnija je monografija Aličauša iz Sofije o timarima i o upravnoj podjeli turske carevine iz godine 1654. To djelo pisano je na osnovi službenih statističkih podataka, i tu nalazimo podatak, da je u ajaletu Rumeliji u to doba postojao posebni juručki sandžak, koji je razdijeljen u juručke odžake, a kako je svaki odžak imao pet vojnika slobodnjaka, ukupna vojnička snaga Juruka iznosila je 11564 momka.

Juručki sandžak sastojao se od šest liva (okružja), a to su Ovčje polje, Vize, Tekirdag, Selanik, Kodžadžik i Nalduken.

Iz istog vrela saznajemo, da je makedonskim Jurucima bio poglavdar jurukbeg, a niži poglavari bili su ceribaše. Jurukbezi dobivali su za svoju službu zija mete, tj. timare, čiji prihodi iznose godišnje više od 20.000 akči, a ceribaše imali su manje timare. Ti timari bili su doživotni, a ako bi im posjednik umro, davali bi se nekojem konjušaru iz carske konjušnice, a ne sinu umrlog posjednika ili komu drugomu. Nažalost ne spominje Aličauš pobliže, koju su dužnost oni kao muslemani (slobodnjaci) vršili u turskoj vojsci; samo to razabiramo, da nisu služili kao borci, nego valjda kao čuvari konja i bivola, koji su vukli topove, što bi odgovaralo njihovu pastirskom zvanju. Njih po pet sačinjavalo je jedan odžak i dobivalo timar one vrsti, koja se zove bənobet-timar (izmjenični timar), to jest sva petorica jednog odžaka bi naizmjence svaki po godinu dana vršili određenu službu i te godine uživali i prihode dotičnog timara.

Neke pobliže podatke o socijalnom i pravnom položaju Juruka nalazimo u pojedinim kanunnama, a najstarije sam našao u jednom zakoniku, koji ide u doba prije prelaska Turaka preko Bospora. To se može zaključiti iz činjenice, da se tamo spominju samo anadolski vilajeti, a ni jedan europski, i da tamo nema spomena uredbi adžemoglana i

kuloglana, koju je za vrijeme sultana Murata II. organizirao rumelijski beglerbeg Timurtašpaša.

Taj zakonik ima naslov: *Haza surat-ul hukm arrafi al varidi fi kawanini padišahi hallede hullahu wa abbada dawlatahu*, t. j. Prijepis od cara — Bog mu produljio i ovjekovječio državu — zapovijedi izdane i stigle zakonom.

Tu u poglavljiju o ovčarini nalazimo o Jurucima ove ustanove:

1.) Ovčarina Juruka iznosi kao i ona mještana po jednu akču za dvije ovce, a ako nemaju čitavo stado, uzimlje im se 12 akči u ime stadarine.

2.) I još ako Jurucima uginu ovce, te ne ostane ništa ili manje od 20, zovu se ovakvi crni (siromašni), i neka se od ovakvih ne uzimlje 12 akči.

3.) I još ako Juruci drže spahinsku zemlju, uzimlje se i od njih kao i od mještana od najboljeg stada 20 akči ili vrijednost jedne ovce, od srednjeg stada jedan toklu (godišnje janje), i zakon je, da se to čini u mjesecu travnju.

Na drugom mjestu veli se:

2.) I od Juruka uzimlje se od po dvije ovce jedna akča ovčarine, a u nekim mjestima broji se janje uz ovcu.

U poglavljiju o mladarini veli se:

3.) Juruci su nestalni, i zato se mladarina za ženu ili djevojku ravna po ocu.

Konačno nalazimo u poglavljiju o travarini ovu ustanovu:

4.) I još ako koji Juruk posjeduje i obraduje zemlju, vingrad li baštu, neka plaća travarinu vlasniku timara, a za zimsku pašu ne plaća daču.

Nešto mlađi zakon, u kome se spominju Juruci, ima naslov: *Haza kanunnamei džedidi sultani ve emri münifi hâkâni*, t. j. »Novi carski zakonik i previšnja povijed«, čiji se prepisivač spominje u Kolofonu, i to slavni povjesničar i kodifikator zakonika Sulejmana Velikog, Feridun, rišandžija porte s oznakom godine 982. (= 1574.)

O Jurucima govori odsjek o zimskoj paši ovako: Dodu li izvana u jedan timar ovce, neka se uzme od čitavog stada po ovca. I ova ovčarina pripada mjestu, na komu se ovce

zadržavaju i spavaju, a ne mjestu, gdje pasu. Isto vrijedi i za Juruke, koji na mjestu, gdje plaćaju desetinu i poreze, ne treba da plaćaju pristojbu za zimsku pašu, a gdje Juruci inače izgone na zimsku pašu, zakon je, da dadu po 3 akče u ime zimske pristojbe.

U poglavljiju o mladarini veli se opet o Jurucima:

Neka se uzimlje od bogatih djevojaka po 60 akči, od žena po 30, a negdje i po 40. Mladarina djevica mjeri se po ocu, a od žena po mjestu. A budući da su Juruci nestalni, mjeri se po ocu, te su u tom pogledu djevojke i žene izjednačene.

U kasnijem zakonodavstvu nalazimo još opširnije i točnije ustanove, koje vrijede za Juruke, te je nastao osobit juručki zakonik za ajale solunski. Nije poznato, je li taj zakonik izrađen u jedinstvenoj redakciji ili je samo zbirka raznih ustanova sabranih iz drugih zakonika i složenih u jednoj redakciji; ali je on postojao već u doba, kada je sultan Sulejman Veliki izdao svoju glasovitu kanunnamu, kojoj zahvaljuje ime zakonodavca — el Kanuni.

U tom zakoniku ima posebno poglavje sa naslovom »Tumačenje položaja Juruka«, a sadržaj mu je ovaj:

»1. Budući da Juruci radi svog nestalnog načina života nisu nikomu podložni, ne smiju ih spahiye zemalja, na koje bi sa svojima došli, napastovati i nametati im rajinske poreze; ali ako se odreknu nomadstva i jurukluka, raspuste svoju stoku i goveda te se dadu na privredu i bave oranjem i žetvom te seoskim glavarima jave, da u selu žive više od deset godina i da su zapisani kao raja, onda plaćaju prema rajinskom propisu dotičnom spahiji poreze. Oni su izišli iz jurukluka i postali rajom.

2. Ako netko drži staru rajinsku zemlju, bio on Juruk ili tko mu drago, zakon je, da plaća čiftakče, koje se zovu i kulukakče, a osim toga još onoliko akči, koliko je u onom vilajetu propisano zemljarine. Ali je zakon, da se od zemlje, što bi je Juruci poslije iskrčili, svojom sjekicom, ako ima opseg čiftluka, plaća samo 12 akči resmi-čifta.

3. Ako Juruci, na zemlji timarlije, svojom sjekicom iskrče tlo, plaćaju od čitavog čiftluka 12 akči, od pola čiftluka 6 akči, i ništa više; ali ako posjeduju rajinsku zemlju, davaju kao i raja, i ne smiju se tomu opirati, navodeći, da će plaćati za

čitav čift po 12 akči. A krčevina, što je svojom sjekicom iskrče, mora biti šuma i šikara, kuda prolaze. Ova ustanova je opširno razložena u juručkom zakoniku solunskom.

4. Na mjestima, gdje Juruci pasu blago i prave torove za ljetnu i zimsku pašu, ne smije im nitko smetati, a oni ne smiju ničije usjeve oštetići. Ako ih oštete, treba ih sa znanjem kadijinim prisiliti na odštetu.

5. I kad Juruk stanuje na spahinskem timaru i obrađuje ga i tu u granicama sela pase svoju stoku, nije dopušteno od njega tražiti travarinu. To je stari zakon.

6. I Juruci, neka se na mjestima, kojim putuju i koja trebaju za dolazak, boravak i odlazak na ljetnu pašu, ne zadrže dulje od tri dana i za vrijeme, što se zadržavaju, neka ne čine nikakove štete; ako je učine, neka budu prisiljeni na odštetu, ustanovljenu sudbeno.

7. I budući da Juruk nema nigdje stalna boravišta i ne-prestano luta, ne smije ga gospodar zemlje napastovati radi mладarine, a ako bi nastala rasprava sa strane spahijskih i subaša radi juručkih žena pod izlikom, da su se udavale sa njihova zemljišta, ne mogu ih timarbaši napastovati radi mладarine, jer su Juruci nomadi i nemaju nigdje stalna boravišta, kojim bi bili vezani uz tlo, i jer je mладarina porez, koji tereti samo rajinske žene, na zemlji stalno nastanjene i naseljene. To je stari zakon.

8. Budući da su Juruci nomadi, koji ni sa sandžakom ni sa sandžakbezima nemaju nikakove veze, njihovi su gospodari vlastiti subaše. Ako koji od njih tako krvnog sagriješi, da je potrebno objesiti ga, pristoji izvršenje kazne njihovim subašama, pošto je kadija izrekao osudu. Tako je izdana previšnja zapovijed.

Cijela kanunnama je iz doba Hamzapaše i Dželalzade Teufika, Božji mir s njime!

9. Juruci, koji se odreknu jurukluka, nastane se na nekom mjestu te se bave poljodjelstvom i dokazano stanuju u onom vilajetu više od 10 godina, i pretpostavivši, da su u selu, u komu stanuju, upisani kao raja, po carskoj zapovijedi još uvjek nisu oslobođeni od jurukluka, nego su i nadalje podložni svojim begovima. I ako radi dvoje troje takvih u selu nastanjenih Juruka jurukbeg ili jurukceribaša dode

s velikom pratnjom u selo te proboravi nekoliko dana i od seoskih žitelja besplatno i zabadava išće hranu i živež te bi time raju tlačio, a prihode vlasnika sela smanjivao te im prouzrokovao štete i neprilike, kako je to 11. džemadiulahira 984. (1572.) javljeno Visokoj Porti: izdan je ferman sa carskim rukopisom, da nije dopušteno ubuduće jurukbezima radi jednog ili dva Juruka, koji žive u selu i čekaju, da ih upisu u seosku raju, činiti selu nasilja i da se ima postupati po zemljivoj knjizi, što je u kanunnama zapisano i spomenuto, da se postupa po pravdi, a jurukbezi da ne čine smetnje. Pisano na spomenuti način perom pokojnog Hamzapaše.⁴⁾

Ove su ustanove prenesene i u zakonik sultana Ahmeda II. 1017. (= 1608.), koji se za razliku od starog zakonika (kanuni atik) Sulejmanova zove novim zakonom (kanuni džedid), ma da su tu mjestimice samo u stilizaciji promjene. Neke od tih ustanova preuzele su i razne lokalne kanunname, iako je njihovo pravno područje udaljeno od Jurukluka, a spomenut ćemo samo dvije kanunname bosanskoga ajaleta, koje sam u svoje vrijeme priopćio.⁵⁾ Tu su naročito ove ustanove:

1. Mladarina djevojke plaća se po materinoj strani. Za bogate žene iznosi po 1 riar (= real), za sirote po 10 akči, a za srednje prema njihovu stanju, a plaća se u carsku blagajnu.

2. Kao mnogi drugi manji lenski posjednici ubrajaju se i Juruci u askere i plaćaju kasam, t. j. ostavinsku pripojbu kadiaskeru.

3. Stanovite nuzpristojbe, koje se subsumiraju pod oznaku baduhava, te nagrade za sokolova grijezda ili za uhvaćene bjegunce plaćaju se nakon izminuća roka, u kom prijašnji vlasnik gubi pravo napola juručkom subaši, i veli se naročito, da je ta ustanova uzeta iz juručke kanunname.

4. Ovčarina ima se uvijek odrediti po stvarnom stanju, a ne po onom prošle godine.

Ako u jednom bosanskom zakoniku, čije je pravno područje tako daleko od srednjebalkanskog Jurukluka, ipak ima spomena Jurucima, držim, da je to dokaz, da su u vrijeme, kada je nastao taj zakonik, pojedini Juruci sa svojom stokom

⁴⁾ Glasnik zem. muzeja u B. i H. 1017., 427—476.

dolazili i u bosanske planine, a možda nije isključeno, da su današnji hercegovački baliye, koji se u mnogočemu razlikuju od ostalog seljaštva, potomci ovakvih nekoćamo dolatalih Juruka.

Prema rečenomu zauzimaju Juruci u društvenoj organizaciji otomanskog carstva ekonomski znatnije mjesto, višeg društvenog položaja od onog obične raje i zemljoradnika; oslobođeni su od mnogih poreza, nameta i dača, koje raju tište, i uživaju za se posebnu samoupravu, jer nisu podložni političkoj vlasti sandžakbega ili beglerbega, nego imaju svoje vlastite jurukbegove i subaše. Poglavnica anadolskih Juruka stolovao je u Carigradu, a onaj balkanskih u Solunu, gdje je još u prošlom stoljeću vršio svoju vlast kao vrhovni poglavatar Juruka s ovu stranu Bospora. Na čelu svake live bio je posebni beg, a njemu su bili neposredno podčinjeni ceribaše i a ge kao vođe pojedinih plemena i skupova.

Glavni prihodi jurukluka bile su b aduh a ve, t. j. razne pristojbe, kao mladarina, globe i kazne, te prihodi od lovina, od sokolovih grijezda i odbjegle stoke, konja, mazga i druge životinje, pa i roblja, koje bi Juruci uhvatili. Osim toga imao je on nad svojim područnicima i izvršnu sudbenu vlast. Isprva imadu juručki zakoni tendenciju, da se ovo nomadsko pastirstvo što više podrži i unaprijedi, i zato je svim zakonskim ustanovama cilj, da urede i unaprijede to stočarstvo i da ga što više oslobode od tereta i poreza. U drugu ruku nastojalo se, da se istup iz jurukluka što više oteša, a to se vidi iz ove ustanove u jednoj kanunnamu, koja veli:

»Sin Juruka je Juruk i zabranjeno je, da njihov subaša dira u ljude, koji podrijetlom i od starine nisu Juruci. Nije dopušteno da Juruci od mutevelija dobivaju potvrde, da su navodno oslobođeni i da su nekomu zapisani u vakuf. Slobodni su samo oni Juruci, koji su oslobođeni na osnovi carske zapovijedi, koju imaju u rukama. Stari Juruk ne izlazi iz jurukluka, i ako je na bilo koji način upisan u drugu klasu, to mu jurukluk traje i dalje, a ni on ni njegovi ljudi ne postižu drugo pravo. Jurukbaša pobire i od njih juručke pristojbe.«

Nomadsko pastirstvo je način privrede, koji je bio podesan za slabo napućene krajeve Prednje Azije, gdje ima mnogo nerodnih stepa i planinskih travnjaka, ali je manje podesno na europskom tlu, koje je od davnine služilo za poljo-

privredne svrhe. Pokazalo se vremenom, da ono europskoturskoj državi pruža malu ili nikakvu materijalnu korist, a kako je sav turski ustav zadojen duhom militarizma i svaki se stalež prosudivao sa stanovišta koristi, koju on pruža ovom militarizmu, pokazalo se, da jurukluk ni u tom pogledu ne odgovara. Iako su Juruci uvršteni u zasebnu poluvojničku organizaciju m u s e l e m a, država je baš radi njihova nomadskog života od toga imala slabe koristi. Zato se sama od sebe nametala misao, da će ta korist biti veća, ako se Juruci stalno naselje, gdje se mogu lako naći i gdje im se može dostavljati poziv na vojnu službu; te ne treba oblijetati sve planine, dok se nađu i pozovu na smotru. I državna uprava radila je na tomu, da ih veže uza zemlju. Jedan način bio je taj, da im se dade rajinska zemlja, da je obrađuju i od nje plaćaju rajinske poreze, te da nakon 10 godina zemljoradništva prijeđu iz juručkog staleža u rajinski. Taj način je bio zgodan, da ponuka na kolonizaciju pojedince, ali ne čitave gomile Juruka. Kolonizaciji njihovoj išla je na ruku tek druga ustanova, koja je onim Jurucima, koji bi se stalno naselili, pružala veće pogodnosti, naročito veće olakšice pri plaćanju poreza, a to je baš ona ustanova, koju nalazimo u solunskoj juručkoj kanunnamu. Ona je svakom Juruku dala mogućnost, da si krčenjem pustog zemljišta stvori posjed, za koji plaća, ako ima opseg čitavog čiftluka, t. j. 125—150 dunuma, godišnje samo 12 akči, a za pola čiftluka 6 akči, te je inače oprošten od desetine i drugih zemljišnih poreza. Ovom su se polakšicom, koju su dotada uživali samo janjičari, postizale dvije svrhe. Dotada neproduktivno tlo privredno je kulturi, a Juruci su, uvidjevši korist ove ustanove, počeli jatomice krčiti zemlju i naseljavati se. To je bilo tim lakše provesti, što su se oni i kao zemljoradnici mogli i nadalje baviti periodičkim nomadskim pastirstvom, a tim su se načinom privrede bavili i dalje, dok ga se vremenom ne okaniše i tako nekadanji nomadi postaše seljaci nastanjeni u selima, koja jedno za drugim niču. Na taj način nastao je onaj kraj, što se po tim naseljenim nomadima prozvao Juruklukom, a prvo poticalo njihovoj zemljoradničkoj kolonizaciji bio je solunski zakon, izdan naročito u namjeri, da ovu kolonizaciju unaprijedi, u doba Hamzapaše, nešto prije godine 1572.

Prema tomu u životu makedonskih Juruka možemo razlikovati dvije faze. Jedna obuhvata razdoblje od njihova pre-

laza preko Bospora do solunske kanunname, dakle do sredine XVI. vijeka, dok oni nemaju naselja, nego kao pastiri lutaju planinama; druga počinje u drugoj polovini XVI. vijeka, kada se oni stalno naseljavaju i stvaraju Jurukluk, na komu žive u selima kao zemljoradnici, koji se uzgred bave stočarstvom i periodičnim nomadstvom.

Prema tomu bi Radovanovićeva tvrdnja, da su se Juruci u Ovčjem polju naselili u XVI., a oni u Demirkapiji i Tikvešu u XVII. vijeku, trebala glasiti, da su se oni u to doba stalno nastanili, a u selili su se davno prije; jer, dok su Juruci sa svojim stadima prodrići od Bospora do Vardara i zaposjeli planine, koje su na tom putu prešli i s kojih su protjerali nomadske čobane starosjedioce te im zauzeli ispaše, moralo je proći mnogo vremena. Vremena je trebalo i za to, da se u solunskom ajaletu toliko razmnože, da nastane potreba, da se koloniziraju i privuku zemljoradnji. Zato je vjerojatno, da prvu pojavu Juruka na Balkanu moramo staviti u prvo doba iza prijelaza Osmanlija preko Bospora, a to potvrđuje činjenica, da se u to doba mnoštva protjeranih autohtonih Vlaha, koji su do onda nesmetano sa svojim stadima obilazili po makedonskim planinama, sele na zapad u zemlje, do kojih osmanlijska vlast još nije bila doprla, i da već u XIV. vijeku iskorišćuju pašnjake u Humskoj zemlji i u Bosni te u potonjim vjekovima dospievaju u Dalmaciju, Hrvatsku i Istru, pa čak i na neke otoke. Ovaj priliv vlaških doseljenika, koji tu nađe utočište, a vremenom i svoja ognjišta, bio je od odlučne važnosti za etnografsku konfiguraciju hrvatskih zemalja, a posljedice im osjećamo još i danas.*)

*) Pripomena. Ova radnja objavljena je pod naslovom »Ueber die Balkan-Yürükten« u Revue Internationale des Etudes Balkaniques 1934., str. 88—99.

III

O PODRIJETLU ŽITELJSTVA GRČKOISTOČNE VJEROISPOVIJESTI U BOSNI I HERCEGOVINI

Prijelaz Turaka preko Bospora predstavlja sudbonosan događaj u povijesti jugoistočne Europe, osudan ne samo za političku konfiguraciju balkanskih zemalja, nego u nekoj mjeri i za etničku strukturu naroda, koji su dospjeli pod osmanlijsko gospodstvo.

Problem osvajanja riješile su pobjedničke turske vojske, koje se istom srčanošću i oduševljenjem, koje je nekoć vodilo Aleksandrove vojnike da osvoje Aziju, prebacise preko Bospora, da osvoje Europu. Njima polazi za rukom svaki pothvat, jer pred sobom nađe izmoždene ostatke bizantinizma, koji je izgubio sve vrline svojih helenskih i rimskega pređa a sačuvao samo njihove mane. Pitanje upravnog uređenja osvojenih zemalja riješili su Turci na taj način, da su vlastodršće dotadanjih uprava nemilice istrijebili ili protjerali, a dotađani europski feudalni sustav zamijenili svojim, svojevrsno turskim, feudalnim ustavom, dočim je množina ladanjskog naroda po selima ostala na djedovini, da živi starim životom u službi novih gospodara. Na taj način ne bi zbog turskih osvajanja ni u Bosni došlo do dubljih etničkih poremetnja, a to već s toga razloga, što Osmanlijama nedostaje svaka sposobnost za kolonizatorske pothvate većega stila, koji su jedino kadri da vremenom assimiliraju podjarmljeno narodno mnoštvo. Zaprekom toj assimilaciji bila je donekle i vjera, jer je novi, gospodajući razred bio islamski, a podjarmljeni ostao je i nadalje kršćanski. Nije bilo na korist osvajačima, da tu granicu između vladajućih i podjarmljenih isturčiva-

njem potonjih sami obore. Čim bi krščanin prešao na islam, postao bi ravnopravnim svakom Osmanliji, a to, bar u vjetem stilu provedeno, ne bi bilo nimalo korisno za osvajače, jer sami age i bezi bez raje ne mogu živjeti, kao ni trutovi bez pčela radilica. Zato je sve priča, što se govori i piše o nekom nasilnom isturčivanju starosjedilačkih gomila u Bosni. Zato se i dešavalo, da se je životni prostor osmanlijskog naroda kudikamo brže širio, nego naseljavanje osmanlijske populacije, pa se toj nerazmjeri doskočilo institucijom adžemoglana i kuglana, to jest odabranih kršćanskih dječaka, koje su odvodili u Carigrad, tamo poturčili i odgajali u čisto osmanlijskom duhu kao pomladak za janjičare i druge vojničke i državne ustanove. Osim toga su mnoge istaknute osobe starih vladavina, da sačuvaju imovinu i položaj, dobrovoljno prelazile na islam, i tako se je arijskom krvlju pomladivala turanska krv osvajača, a ne obratno.

Uza sve to je u sastavu etničke konfiguracije širih naslaga starosjedilaca dolazak Turaka na Balkan prouzročio velike perturbacije. Odmah iza prvih povorka osvajača prelaze Bospor — kako već navedosmo na drugom mjestu — prednjearijski nomadi sa Turkmenida, t. zv. Juruci, koji na planinskim pašnjacima Balkana nalaze povoljnije tlo za svoje nomadsko stočarstvo, negoli je ono u Aziji, te oni, kao suplemenici Turaka i s njima iste vjere, ubrzo sa tih ispaša, jačlaka i kišlaka, protjeruju domaće Vlahe i Cincare, koji su se od davnine bavili također stočarskim nomadstvom, te su sada primorani da sa svojom stokom sele u planine, do kojih osmanlijska vlast još nije dospjela. Ovi Juruci zapošjeduju sve planine jugoistočnog Balkana redom, dok ne stigoše do najsočnijih pašnjaka na Babuni, Skopskoj Crnoj Gori i Šarplanini, gdje im kosovska bitka otvara širom vrata, a vlaški pastiri, protjerani od Juruka sa svojih dijedovskih pašnjaka u Makedoniji, sele jatomice prema zapadu, te se sa svojim stadima prosuše planinama Crne gore i Hercegovine a s onu stranu Neretve Dinarom i njenim ograncima do mora pa i nekim otocima, gdje žive kao stočari nestalna boravišta, danas ovdje, sutra ondje, kamo ih je baš upućivala narav planinskih ispaša.

Po narodnosti ti su Vlasi Aromuni, t. j. potomci prearijskih pretpovijesnih Mediteranaca, koji su u mitsko doba

na dvorovima svojih a n a k t a dosegli vrhunac svoga kulturnog uspona, a onda podlegli Grcima, poslije Rimljanim, a u Srednjem vijeku slovenskim osvajačima; ali su sačuvali bitne osobitosti svoje rase, dobre i zle. Svoj prastari jezik su davno bili izgubili i zamijenili ga korumpiranim vulgarnim grčkim ili latinskim, a ovaj potonji zovu romanskim. Zovu ih raznim imenima: Vlasima, Cincarima, Sarakačanima, Kucovlasima, a prihvataju rado i imena naroda, među kojima žive, te se zovu Grcima, Makedovlasima, Arvanitima, Bugarima i Srbima, i to priljubljivanje tuđoj sredini tako je staro, da ova kronista, Komnen i Prokla, 1400., osvajač Arte, Vomku zovu Serbo-arvanito bulgarovlachom, dakle upravo »Pomož Bog, čaršijo, na sve četiri strane!«

U našim planinama živjeli su ti doseljeni Vlasi u kolibama ili stanovima, a više njih sačinjavalo je jedan k a t u n, komu je bio starješina k a t u n a r ili p r e m i k u r, te su oko svojih ispaša postavljali na zgodnoj uzvisini straže, da ih upozorju na nenadanu pogibelj. Ta mjesta zvali su v a r d e ili v a r d i š t a, a to čemo ime još i danas naći vrlo često u zemljopisnoj nomenklaturi planina, kojima su oni nekoć prolazili i pasli svoja stada.

Prvi se Vlasi pojavljuju u Hercegovini koncem XIV. vijeka, a naročito jugoistočni kotari puno se vlaškim katunima, koji u Zeti dade ime katunskoj nahiji. Uslijed naglog napredovanja turske ekspanzije novi doseljenici potiskuju stare sve dalje na zapad i sjever i u nevjerojatno kratko vrijeme pojavljuju se oni već na nekim otocima u nezauzetoj Hrvatskoj, pa i u samoj Istri, gdje pod imenom Čiča (ujak) napućuju t. zv. Čičariju. I tako se u doonda čisti hrvatski elemenat u Bosni u XV. vijeku uvlači novi, njemu po podrijetlu i jeziku posve tudi, a da onda nitko ni slatio nije, koliko će to biti od osudne važnosti za razvoj narodnosnih prilika u Bosni.

Već u samoj makedonskoj postojbini bili su ti Vlasi djelomice slavizirani, a kako su bili pripadnici istočne crkve, prozvali su i njih u novije doba Srbima, pa su tako oni, po narodnosti n e s l o v j e n i, kojima Dušanov zakonik nije priznavao ni ravnopravnosti sa Srbima, te ih stavljao u isti red sa Arnavitima, vremenom postali pionirima srpskstva u

Bosni. Oni su čak utjecali i na dialektne promjene, jer su jednu tipno romansku jezičnu osobinu, koja se možda osniva na posebnoj anatomskoj gradi grla i uslijed koje izbjegavaju izgovaranje glasa h, nametnuli i Srbima, a u drugu ruku su u čisto ikavsko jezično područje unosili i jekavštinu, dok to narjeće u istočnoj i južnoj Hercegovini nije prevladalo. Taj proces bio je doduše dosta spor, a prve naseobine Vlaha priljubile su se ikavštini, te se na pr. katun Pljeske zove Pliske, a tragovi ikavštine među njima sačuvaše se sporadično do nedavna, jer su im još prije 25 godina potomci u Vukovskom, na istočnom rubu kupreškog polja, govorili ikavštinom. Kako je sporo ova uzmicala, vidi se i po tomu, što su mjesni nazivi u jugoistočnom području u popisu bosanskih timara iz god. 1711. još čisto ikavski, kao: Sutiska, Tintište, Međuriče, Sirice, Stišnica, Prisika, Osik, Pliševina i Vrhrika. To priznaje, priopćujući taj popis, i Vl. Skarić, riječima: »Od Dabra i Foče u Hercegovini pa sve dalje k sjeveru, govorilo se tada (1711.) ikavski. Poslije je došao s juga nov etnički elemenat, koji je glas š izgovarao kao je i ije, i to su bili ljudi nižega reda, težaci i pastiri, čiji govor plemstvo, kršćansko a poslije i muslimansko, nije primilo, nego je i dalje govorilo kroz stotine godina ikavski.«

Pod pritiskom turskih provala došlo je već prije kosovske bitke nešto Vlaha, valjda iz tračkih planina, u Bosnu, te se spominju i za banovanja Tvrtka, ali u množini doseljuju se tek iz kosovske bitke preko Sandžaka i Crne Gore, te u jugoistočnoj poli Hercegovine nastaje cijeli niz vlaških katuna, od kojih se u spisima dubrovačkog arhiva spominju u razdoblju od 1393.—1437. uz ostale ovi vlaški katuni: Banjani, Burmazi, Bogdašići, Kraisalići, Grabići, Drpani, Vlahovići, Mirilovići, Maleševići, Dragovići, Nenkovići, Perutinci, Pliske, Ugarci, Dobreci, Vragovići, Vučihne, Zuri, Hlapci, Žakovo, a bez oznake katuna spominju se češće Vlasi Bobani, Bogani, Riđani, Branislajići, Burojevići, Bogčinići, Boljuni, Drobnjaci, Germanovići, Ivica, Kresojevići, Krstići, Kutlovići, Pilatovci i mnogi drugi. U kraju oko Stoca i Žabljaka bilo ih je koncem XV. vijeka već toliko, da ga Turci prozvave Donjim Vlasima te tu urediše posebnu upravnu vlast sa knezovima i vojvodama na čelu.

Ti Vlasi bili su, kako im imena pokazuju, u doba svoga doseljenja većinom slavizirani, te potječu iz pretežno slovenskog kraja, iz Babune, Šarplanine i Skopske Crne Gore.

Ovi Vlasi bavili su se u doba svoga dolaska isključivo pastirskim nomadstvom, a kada se stalno nastanije i okanije lutanja, bave se zemljoradnjom i periodičnim nomadstvom a uz to križilukom ili ponosništvom, i zato njihova naselja nalazimo skoro jedino u krajevinama, koji ovoj grani privrede osobito pogoduju. Oni su u trgovacku bilancu Bosne unijeli znatnu pozitivnu stavku, jer su izvoznoj trgovini dobavljali svoje stočarske proizvode: kožu, vunu, rasu, vlaški sir, maslo i suho meso, dakle robu, koja se je u Italiji mnogo tražila, a kao ponosnici obavljali su svojim karvanima ili turmama velik dio prometa između mora, Bosne i istočnih zemalja Balkana; ali, u drugu ruku, oni su nanijeli zemlji i kasnijim koljenima neprocjenjivu štetu time, što su, da dobiju što više pašnjaka, nemilice krčili i sažigali šumu i time stvarali goleti. Ja držim, da su baš oni uzrok, da je u stanovitoj udaljenosti od mora šumsko tlo pretvoreno u nerodni krš, i vrlo je napadno, da se rasprostiranje te goleti posve podudara sa onim područjem, na komu su se najradije zadrzavali vlaški čobani. Hercegovinu, Dalmaciju, Primorje i Ličku nisu dakle iskrčili Mlečani, nego vlaški čobani, čiji potomci danas na toj goleti oskudijevaju i gladuju; a da se poharana šuma nikako ne pomradi, za to skrbe njihove koze, koje svaku mladicu, čim iznikne, pobrste.

Nakon ove prve, čobanske invazije, za koje grčkoistočni elemenat ulazi u većoj mjeri u Bosnu, slijedi već u početku turske okupacije druga, koju same vlasti organiziraju za vojničke svrhe, i to uslijed ustanove t. zv. vlaških filuridžija (filuridži eflakan).

Kako su spahiye i janjičari, kao najodličniji red turske redovne vojske, polazili na prvi poziv u rat, da se bore za islam, a čim bi izvršili svoju zadaću na ratištu, vraćali se svojim kućama, da uživaju prihode i plodove svojih timara, zjameta i baština, trebalo je na granicama urediti posebnu stalnu graničarsku službu. Gdje je bilo podesnih tvrdava i gradova, postavljena je u njih stalna posada, a to su bili mustahfeza, a poglavari im muhafizi ili — kako su se radije zvali — kapetani, svi od reda, kao i spahiye, berat-

lije; ali širok otvoreni prostor između pojedinih gradova trebalo je čuvati posebnom pograničnom vojskom, koja je tu, u gustim nizom nardizanim karaulama, palankama i čardacima, čuvala stražu, popravljala puteve i drumove i osiguravala klance i prolaze. Tu pomoćnu vojsku sačinjavali su isključivo Vlasi, dobavljeni isprva izdaleka: iz Smedereva, Vidina, Braničeva i Timočke krajine, a poslije su ih novačili od naseljenih Vlaha. Za svoju službu dobivali su filuridžije seoske posjede, za koje su plaćali carskom hasu od svakog dima po jedan filur, t. j. zlatni dukat ili 83 srebrnih akči, a bili su oslobođeni od desetine, harača, poreza i nameta, koji su inače tištali raju. Po 50 filurijskih kuća činilo je jedan katun, komu je na čelu katunar, premikur ili knez, koji je svoje ljude bubnjem sazivao na okup. Svaka peta kuća morala je naizmjence na granici postavljati po jednog stražara. Njihov vrhovni zapovjednik bio je sandžakbeg, a na njegov dvor morao je svaki katun slati po jednog komorniku, koji naizmjence služi po 6 mjeseci, da bude veza između sandžakbega i katuna. Kao počasni dar davao je svaki katun sandžakbegu godišnje po dva ovna, po dva dževreka, po dva sira i po dva konopca za ulare.

Prava filuridžija uzakonjena su u posebnim kanunima — vidinskom, braničevskom i smederevskom, i po tim ustanovama organizirana je ta ustanova i u Bosni »na vlaški način« (a deti eflakanje).

Kada je nakon kosovske bitke granica turske carevine pomaknuta do Drine, organiziran je kraj od Novog Pazara do Drine pod imenom Zapadnih Strana kao vojna krajina, a za njeno uređenje stekli su velikih zasluga kao krajšnici Pašajigit, Ishakbeg, Isabeg i sinovi potonjega. Upravno središte Zapadnih Strana bilo je isprva Skoplje, poslije Kruševac, a zapadna im je granica Drina, gdje su na dobivenim baštinama razmješteni sami filuridžije, te je po njima prozvan kraj uz istočnu obalu Drine imenom Stari Vlah (Istari Eflak), a bio je protkan vlaškim naseljima tako gusto, da je ukupna svota, što su je još ta selia davala u ime filurije i vlaške baduhave, god. 1694. iznosila 18 tovara srebrnih akči.

Kada su Turci pomalo zagospodarili jugoistočnom Bosnom, premešteno je sijelo krajšnika u Foču, i sada tu

nastaje novi niz filurijskih naselja, u zapadnom Podrinju; a koliko ih je bilo, može se prosuditi po tomu, što je tu još u XVIII. vijeku bilo pojedinih malikana, koje su godišnje davale prihod od 90.000 akči. Računajući na dukat 83 akče, znači, da je tu bilo 1085 filurijskih baština. Sama Foča bila je tada carski h a s, a na ovakvim zemljama naseljavali bi isključivo filuridžije, koji porez plaćaju u gotovu. O toj se je kolonizaciji sačuvala i zanimljiva isprava iz ovoga doba (XV. vijek), koju sam našao u Dubrovniku i priopćio u svojoj knjizi »Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni«. To je katastralni popis zemalja oko Čehotine, u Batevu dolu, Orašju, Muhoru, Dvorištu, Foči i dr., porazdijeljenih kolonistima, od kojih se imenice spominje njih 107, a uz svako ime dodan je opseg i kratki opis zemlje, koje su im ustupljene. Da su to bile filurijske zemlje, zaključujem po tomu, što su se baštine na carskom hasu izdavale samo na mukatu, a ne na desetinu.

Kada su Turci 1463. osvojili gornju Hercegovinu i Bosnu do Vrbasa i Srebrnika, nastaje novi niz naselja u Završu, Zaselju, Raštelji, Jazvini, Hokovu, Dražaku, Komiku, D. Skroboćanima, Selištu, Trnovu, Gastralu, Popovu Mostiku, Pilićima, Vrnici, G. i D. Crkvici, Predjelu, Sodnji, Tujrini, Ulogu, Presedlacu, Srednjoj Crkvi, Nevesinju, Černici (Gackom), Bileći i Obodskoj.

U Bosni, gdje je Vrhbosna (Sarajvo) postala sijelom sandžaka, nastaju u to doba filurijske baštine oko Duvna, Kongore, Varvare, Kopčića, Jenjidže (Varcara), Gornjeg Šehera, Novog Šehera, Vrhovine (Skender Vakufa), Trebuna, Crepanjske, Karaule gore, Vrma, Ceribaške i po Birču diljem srebrničke granice.

Kada su Turci 1471. osvojili donju Hercegovinu, a godinu poslije i Neretavsku krajinu, i u Mostar prenijeli sijelo krajšnika, nastaje i tu niz filurijskih naselja oko Risan, Novog, Stoca (sela), Vidovske (grada Stoca), Lubinja, Hrasnog, Boljuna, Raspića, G. i D. Polja, Vardine gromile, Koteza, Gabele, Trebinja i Mostara.

Kada su konačno Turci poslije mohacke bitke osvojili obje banovine Jajačku i Srebrničku, i bosansku krajinu na sjeverozapadu (1528.), pomiče se filurijskim baštinama protkana granica još dalje na sjever i zapad, te nalazimo ovakova

naselja kod Zmijanja, Omarske, Dubice, Novske Bekije, te 79 baština u kobaškom kadiluku i napokon u Orašju na Savi.

I tako prestjecaju Bosnu četiri prilično paralelne vlaške zone, koje teku pravcem od sjeveroistoka k jugozapadu, a svaka od njih obilježuje po jednu etapu u povijesti osmanlijske ekspanzije prema sjeverozapadu i u povijesti vlaške kolonizacije u Bosni.

Dukati, koji su se u ime mukate pobirali od filurijskih baština, i porezi pod imenom baduhava eflakan (vlaške baduhave), pripadali su carskom hagu, t. j. samom sultanu. On ih je isprva pobirao po posebnim mafkufidžijama, kojiput ih prepustao sandžakbezima ili kojem drugom dostojanstveniku, koji bi ih pobirao posebnim eminima, a kasnije je sultan te prihode kao malikani davao u zakup posebnim zakupnicima. Ovakav zakup zvao se iltizam, a zakupnik multezim.

Vlaške zemlje prelazile su sa službom od oca na sina, a kada bi zemlja i došla u druge ruke, uživala je uvijek iste polakšice, koje su uz nju vezane. I tako se dešavalo, da bi svaki put, kad bi se državna granica pomakla naprijed, a stara se granica napuštala i stražarska služba na njoj postala nepotrebna, te zemlje ostale u rukama dotadanjih vlasnika, koji su ih, ako bi ostali na mjestu, nesmetano uživali. Ako bi pošli na novu granicu i tamo dobili novu baštinu, mogli su staru prodati, te bi ona prelazila u druge ruke, a kupci bi postali pravoužitnici povlastica, vezanih uz ove mukate, iako nisu morali obavljati stražarske službe, osim onoliko, koliko je potrebno za uzdržavanje putova i prolaza. Svoj pravni značaj sačuvale su ove zemlje neokrnjeno dalje, porezne polakšice ostale su i dalje na snazi, dapače kada se počelo raznim avarizima namicati potrebna sredstva za izvanredne potrebe vojske i mornarice, bili su filuridžije oslobođeni od tih nameta, te bi — ako bi se od njih tražilo — kao Varvarani 1676. i 1697., slali utok Porti, koja bi im ponovno potvrđivala stare povlastice i oprost od ovih nameta. Tek u XIX. vijeku pokušavalo se, isprva zaobilaznim putem, dokidati ove povlastice. Prvi, koji je to pokušao, bio je Alibeg Stočević, koji je Porti predložio, da se mukate nekih pobunjenih hercegovačkih begova u Novoselu, Hrasnom, Gabeli i otale prema Gackom zaplijene i pretvore u desetinu,

a ti prihodi da se razdijele na tri zjameta od po 30.000 akči i podijele sinovima i blizoj rodbini Alibegovojo, što je Porta 1833. odobrila uz uvjet, da posjednicima filurskih zemalja vrate muadželu, t. j. nastupninu, što su je platili za te zemlje. Nakon 18 godina, kada su uslijed tanzimata sekularizirana sve lena, dokinuta su i filurijska, te je mukata zamijenjena desetinom za Omerpaše Latasa (1851.).

Kao što je sva kupoprodaja čiftluka postala tek onda pravomoćna, kada bi spahijsa za to izdao tapiju ili marifetnamu, morao je u slučaju alienacije filurske baštine tu tapiju izdavati multezim, kao zakupnik malikane, a te tapije najsigurnije su isprave, po kojima se mogu takoreći u stopu pratiti pojedine etape ove vojničke vlaške kolonizacije, i ovo malo podataka, što sam ih netom iznio, crpljeno je baš iz ovakovih tapija, i predstavlja samo mali dio grude, koja bi mogla poslužiti za potanje proučavanje ovog pitanja.

Razumljivo je, da je ustanova filuridžija uvelike pogodovala širenju grčkoistočnog življa u Bosni, s kojim usporeda ide uzmicanje katoličkog, jer su Osmanlije uvijek bili neskloni a prilikom upravo neprijateljski raspoloženi prema hrvatskim starosjediocima katoličkog vjerozakona. U doba prije fetha (osvojenja) postoje u Bosni mnogi franjevački samostani, a važniji su među njima bili: Milešovo, Srebrnica, Zvornik, Olovo, Modriča, Gradovrh, Visoko, Konjic, Sutiska, Krešev, Fojnica, Rama i Imotski. Od ovih su prva tri propala u vrijeme turske zapreme 1463., te se fratri razbjježale, a narod, lišen svojih duhovnih voda, ili se je razbjježao ili se iznevjerio te prešao na islam, a poslije, pod pritiskom grčkoistočne promičbe, i na grčkoistočni obred, i tako je došlo, da u istočnoj Bosni — da ne govorimo o glasovitom Mileševu ili o Srebrnici, gdje je bio najglavniji, za bosansku provinciju Argentinu eponimni manastir — katoličkih Hrvata nikako i nema; ali da ih je nekoć bilo, svjedoči antropološka činjenica, da je u istočnoj Bosni i među grčkoistočnjacima svjetlobojna kompleksija znatno jače zastupana, nego inače. Namjesto odbjeglih kmetova nastanile age i bez na opustjeli čiftlukove iz Srbije i Crne Gore, i tako postaje istočna Bosna pravom etapom naseljavanja srpskim žiteljstvom. Taj proces kolonizacije iz Srbije i Prekodrinja odvija se od konca XV. i tečajem XVI. vijeka, a ojačava osobito ondonda, kada

su patrijarha i vladika od Porte dobili pristanak, da šire propagandu Bosnom i da grade crkve i manastire.

Na području, što ga zaprema trokut od Drine do Neretve i mora a na sjeveru do Save, u Srednjem vijeku nema apsolutno nikakvih podataka, da je tu postojala bilo koja grčko-istočna crkva ili manastir; samo s onu stranu Neretve u Humskoj Zemlji, koja je nekoć prolazno potpadala pod suverenitet srpskih kraljeva, postojale su crkve u Trebinju i manastir u Stonu. Ovaj potonji su 1333. Dubrovčani, postavši kupnjom vlasnici Stona i Rata, sekularizirali, a kaluđeri odseliše u Jerusalim.

Kao najstarija crkva u istočnoj Bosni postojala je s onu stranu Drine ona u Dobrunu, a što se tiče one u Goraždi s ovu stranu Drine, za koju natpis veli, da ju je 1442. sagradio herceg Stjepan, ustanovljeno je, da se tu radi o apokrifu, jer su se falzifikatoru potikrale dvije krupne pogreške: prva, da se za utemeljitelja crkve izdaje najgorljiviji pataren onog doba, a druga, da se vojvoda Stjepan Vukčić u godini 1442. zove hercegom, dočim je on herceški naslov dobio šest godina kasnije.

Premda je i pastirskom i filurijskom kolonizacijom pod kraj Srednjega vijeka i u prvim desetljećima osmanlijske invazije došlo mnogo življa grčkoistočnog obreda, izgleda, da ni vlaški čobani ni vojnici filuridžije nisu baš mnogo marili za neku crkvenu organizaciju, pa zato u to doba u Bosni između Drine, Neretve i Save nema ni traga bilo kojoj crkvi toga obreda niti se u ispravama spominje bilo koji kaluđer, pop ili vladika.

Čak i vjenčanja grčkoistočnjaka (»pravoslavaca«) u pojedinim gradovima obavljaju se, kako to dokazuju sačuvani suvremeni sidžili iz ovoga doba, na mešćemi pred kadijom, što sigurno ne bi bilo, da je bilo crkava i popova.

Prve grčkoistočne crkve i manastiri grade se u Bosni tek u drugoj poli XVI. vijeka. Onda je nastao u istočnoj Bosni niz manastira: T amna, Ozren (1577.), P a p r a t a i L o m nica (1579.), svi u isto doba i jamačno sagrađeni od istih majstora. Vjerojatno je u to doba sagrađena i crkva u Goraždi, koju je neki domišljati kaluđer antedatirao, a malo kasnije sagrađena je crkva i u Sarajvu, kamo je tek 1717.

mitropolit Melentije Milenković prenio sijelo eparhije, prozvane dărobosanskom.

Uporedo sa jačanjem populacije pripadnika istočne crkve u istočnim krajevima ide nazadovanje hrvatske katoličke. Dok je Porta u protuslovlju sa svojom dotadanjom praksom dopuštala grčkoistočnjacima zidanje novih crkava, katolicima se čine, protivno zakonima, najveće zapreke, da provlačaju postojeće crkve; dok se i u Hercegovini grade novi grčkoistočni manastiri, kao Dobričevvo, Tvrdoš, Zavala i Žitomislć, u Bosni propada jedan fratarski manastir za drugim, te im je konačno broj spao na cigla tri: Sutisku, Kreševo i Fojnicu. Uzmicanje katoličkog elementa dobiva upravo katastrofalne dimenzije nakon poraza Osmanlija pod Bečom 1683., nakon pada Budima (1684.) i nakon oslobođenja Slavonije, kada Turci u panici strahu bježe iz Ugarske i Slavonije u Bosnu te svu krivnju za svoje poraze svaljuju na bosanske katolike, jer da oni šuruju sa bečkim cesarom. Progoni, zlostavljanja i globljenja katolika su na dnevnom redu, a fratarske kronike pune su u to doba gorkih jadikovki, crtajući zulume i potvore svojih neprijatelja; a kada su 1697., uslijed provale principa Eugena do Sarajva, pamka i anarhija dosegle vrhunac, bojeći se progona, prijede na povratku principa s njima 20.000 katoličkih obitelji u Slavoniju, da se tamо nasele. Osim toga su fratri u sjeveroistočnoj Bosni organizirali manje skupine iseljenika, te Fra Andrija prevede preko Save Dubočane, Fra Mijo Veličane, Fra Ivo Seoničanin Majevičane, Fra Juro Zgoščanin Seoničane, a Fra Juro Turbić Kozmadince.

Sličan val iseljeništva prouzrokovala je 1717. i neuspjela ekspedicija generala Petraša na Zvornik, kad opet prijede mnogo naroda u Slavoniju, a na opustjela sela i čiftlike nasele Turci grčkoistočnjake kmetove, koji odonda u sjeveroistočnim krajevima predstavljaju većinu.

Sumnja u vjernost katolika ponukala je Portu na nove mjere, te je pećkom patrijarhi dala ferman, kojim se u Bosni podvrgavaju njegovoju jurisdikciji zime. Tim se imenom službeno označuju svi kršćanski podanici u turskoj carevini, bili oni rimskog ili grčkog obreda, za razliku od stranih kršćana, k a u r a. S tim fermanom dođe patrijarha u Bosnu, da pod-

čini katolike, i to ne toliko iz prozelitskih, koliko iz čisto materijalnih pobuda, jer istim fermanom dobiva pravo da pobire t. zv. bradarinu, t. j. od svakog popa ili kaludera po jedan dukat, a od svake kršćanske kuće po 12 akči godišnje u ime patrikluka, dok se isti prihod odobrava mitropolitima u ime mitropolitluka. S tim fermanom dode patrijarha 1661. u Livno, ali ga tu stiže zla kob. Livnjaci ogorčeni radi pokusa, da ih netko prevede na grčki vjerozakon, skočiše na noge i oboružani kamenjem i kolcima navaliliše na meščemu te je razoriše, a patrika ili pāčara, kako ga prozvaše, iznese iz nje jedva živu glavu. On uteče u Banju Luku, gdje je onda bio valjin divan, i tu pozva fratre na muraču. Međutim on izgubi parnicu, jer su fratri protiv njegova fermana iznijeli ahdnama, što je sultan Mehmed Fatih 1463. na Milodraževu polju dao Fra Andelu Zvizdoviću i njom katolicima zajamčio vjersku slobodu, a sud je sudio, da je ahdnama preča i jača od svih fermana, koji su kasnije izdani. Još je gore sreće bio patrika 1669., kada je s istim zahtjevima došao u Sarajvo te tužio fratre, jer ga je u meščemi usred rasprave od uzbudenja udarila kap, te ga sakata odnesoše, a jednog od njegovih pratilaca osudiše radi neke tražbine na veliku globu.

1697. obnovi tadanji patrijarh taj pokus i pozva fratre u Sarajvo na sud; ali vas sarajski latinluk skoči na noge i krenu u deputaciju valiji Mehmedpaši, koji im obeća pravdu i zaštitu. Na sudu bi tužba i ovaj put odbijena.

Uza sve to borba za bradarinu se i u poznjim vremenima ponavlja. God. 1779. pokušava hercegovački mitropolit da podloži katolike kadiluka Trebinje, Blagaj, Mostar, Ljubuški i Duvno; ali je na sudu i on odbijen kao i mostarski vladika, koji je 1781. pozvao fratre mostarskog kadiluka na sud radi iste stvari.

Kadnička biblioteka

Kako se vidi, u povijesti kolonizacije Bosne doseljenici ma grčkoistočnjacima možemo razlikovati tri faze: pastirsku, filurijsku i seljačku na onim zemljama, koje su opustjeli uslijed katoličke emigracije, a s ovom potonjom ide uporedo i crkvena promičba, koja je isprva anacionalna, jer je više svećenstvo mahom fanariotsko, a niže većim dijelom; ali vremenom, poistovjećujući istočnu

crkvu (»pravoslavlje«) sa srpsvom, ona postaje glavnim organizatorom srpskog nacionalizma.

Na pravo podrijetlo ovih doseljenika upućuju nas i stara njihova porodična imena, ma da su ona sačuvana u malom broju, jer su u Bosni i ta imena zamjenjivana patronimikonom, izvedenim po očevu imenu, zvanju ili zanimanju, ili hipokoristikonom po njegovu zavičaju, a vrlo često i nadimkom, koji su im nadjevali njihovi suseljani. Ipak među potomcima doseljenih Vlaha ima mnogo porodičnih imena sačuvanih iz doba njihovih seoba. Od velike množine imena evo nekoliko najznačajnijih: Banjani, Balac, Bilbija, Boban, Bošan, Banduka, Bencun, Belen, Bender, Besara, Bovan, Čokorilo, Darda, Doman, Dreč, Derman, Gac, Gala, Jarakula, Kalin, Kešelj, Keser, Kočo, Kalaba, Kokoruš, Kosor, Lopar, Macura, Mataruga, Paden, Palavestra, Punja, Risan, Šola, Šolaja, Šabat, Šurla, Šatra, Škipina, Špira, Tubin, Taor, Tintor, te konačno razni Kecmani, Šikmani, Toromani, Šumani, Karani, Šurlani, Servani. Sva ta imena skroz su neslovjenska i nehrvatska, a mogao bi ih protumačiti samo dobar romanista; ali se i ona slaviziraju u novije vrijeme nastavkom ić ili ović, ević.

Svi ti naseljenici pripadaju isključivo seljaštву, te žive, uključivši amo i kaludere i popove, pretežno na selu; ali uz njih valja spomenuti još i četvrtu skupinu doseljenika, koja se je nastanila po varošima i kasabama. To je brojno slabija ali privredno kudikamo jača invazija čaršijskih Vlaha, kathexchen Cincara, koji su se već u svojoj pradomovini izdigli nad svoje seoske sunarodnjake i pastire i tamo postali važan trgovачki i obrtnički čimbenik, te su u Moskopolju, Blaci, Šipiski, Satištu i drugdje osnovali važna trgovacka središta i došli do velikog blagostanja. Oni nisu bili nikada zemljoradnici, a svoj ver sacrum slali su na gurbet na sve strane kao pečalbare i torbare, gdje su se bavili raznim занatima, trgovaćim i obrtničkim poslovima. Oni su handžije, mejhandžije, kalajdžije, kujundžije, dunderi, terzije, abadijije, simidžije, a uz zelenštvo bave se i svakim drugim poslom, koji se malo muke nosi dobru korist; a kako su bili radnici, umjereni i prekomjerno štedljivi — ta ime Cincar postalo je sinonim za škrticu — sticali su imetak, koji je znao dosegati veliku vrijednost. Prvi naraštaji ovih čaršijskih

skih Cincara govore međusobno i u kući vlaškim jezikom, a u nekim esnafima (cehovima) posebnim — banjalučkim — sujezikom; ali kako posluju na sve strane, a osobito kao posrednici dopuštene a koji put borne i nedopuštene trgovine između Austrije i pojedinih turskih pokrajina, naučili su osim turskog bugarski, grčki, arnautski, srpski i hrvatski, već prema tomu, u kojoj sredini žive i posluju. U trećem koljenu zaboravljaju svoj materinji jezik i zamjenjuju ga jezikom svoje okoline. Kada se okane pečalbe i torbarene ja te gospodarski ojačaju, oni se stalno nastanjuju u varošima i žive kao čaršijske gazde, te u sarajskom Tašljanu, na mostarskoj i banjalučkoj čaršiji vode glavnu riječ.

Značaj i duh ovih varoških Cincara prikazao je upravo fotografski vjerno Jovan St. Popović u svom Kir Janji i dao njime njihovu sliku trajne vrijednosti, a podrijetlo, život, migracije i socijalno im značenje prikazao je u novije doba svestrano i obrazloženo dr. D. J. Popović, a što je tu rečeno za srpske i austrijske Cincare, vrijedi i za bosanske, koji u prošlosti i danas igraju istu ulogu kao oni u Beogradu ili u važnijim trgovatčkim mjestima bivše monarhije.

Potomci torbarskih i čaršijskih Cincara su u Bosni doduše malobrojni, ali je njihov udio u privrednom i društvenom a kasnije i u političkom životu bio preveć znatan, a da bismo ih mogli mimoći u skupnom prikazu njihove došlačke skupine.

Prema dosadanju razlaganju možemo u procesu naseljavanja Bosne žiteljstvom grčkoistočne vjere među hrvatske njezine starosjedioce i na njihova mjesta razlikovati četiri bitno različne faze:

- 1) vlaško-čobansku, kad u gomilame ulaze Vlasi kao nomadizirajući pastiri;
- 2) vojničko-seljačku kolonizaciju, provedenu uslijed filuridžijske krajške organizacije, po narodnosti također vlašku;
- 3) kmetsku kolonizaciju na zemljistima napuštenim uslijed progona katoličkih starosjedilaca, s kojom ide uporedo grčkoistočna vjerska promičba, koja nastoji starosjedioce katolike prevesti na istočni obred i podvrći ih pečkoj patrijaršiji;

4) doseljavanje Cincara u trgovačke gradove i kasabe, koji vremenom čine jezgru grčkoistočnog trgovatčkog i obrtničkog stanovništva.

Potomstvo bilo koje od ovih skupina ne može iz povijesti naseljavanja Bosne izvoditi nikakva prava autohtonstva, u opreci sa starosjediocima katoličke i islamske vjeroispovijesti. Još manje si smije svojataći pravo, da za inorodni narod, kojemu uostalom samo najmanjim dijelom pripada, svojata zemlju, čiji su gosti, i da pravo na nju poriče Hrvatima — starosjediocima.

Hospites i indigenae su dva pojma, koji se međusobno isključuju.

IV

KOLIJEVKA I GROBLJE PRVIH KOTROMANIĆA

1.

Otkada je Orbini u svom »Regno degli Slavi«, Pesaro 1601., 350., napisao, da je nakon smrti bana Kulina ugarski kralj, da osvoji Bosnu, poslao onamo s vojskom jednog od svojih barona imenom **Cotromano Tedesco**, te je ovaj zasjeo na bansku stolicu, većina je naših povjesničara mišljenja, da su Kotromanići doista njemačkog podrijetla. Na njegovu tvrdnju zavela je Orbinija možda završna slovka **m a n u i m e n u**, koja bi mu, ako se poistovjeti sa germanskim **m a n n'**, dala doista germanski izgled. Međutim je već Klaic u svojoj Povijesti Bosne, 89., naveo nekoliko podataka, po kojima od XII. vijeka dalje ime Kotroman u nas baš nije rijetko, a između Babine Grede i Kruševice spominje podor grada Kotromana, koji je po predaji sagradio ban istoga imena. Kako osobna imena, koja završavaju na **m a n**, nisu nimalo rijetka, i kako ovakav dočetak imadu i imena drugih starih dinastija, kao **N e e m a n** (Nemanja), **A l t o m a n**, pa je čak ciganinu, koji je 1703. po nalogu Seferpašinu zapalio manastir Olovo, po sutiškom ljetopisu bilo ime **K o t o m a n**, razabrat ćemo, da sam oblik imena nije dovoljan, da se ustanovi podrijetlo nosioca.

Nema sumnje, da je Orbini pisao na osnovi arhivskih isprava i da ih je na svoju turnačio, a da je prozvao Kotromana Nijemcem, bilo je po našem mišljenju povodom pisma, što ga je dubrovačko Vijeće umoljenih 14. svibnja 1432. poslalo svojim poklisarima u Bosni. Tu se vijeće hvali uslugama, što

³⁾ Cezarov manus.

ih je bosanskoj kraljevskoj kući iskazalo već za bana **C o t r u m a n o G o t o**, koji je došao iz Ugarske, pa njegovo udovici Elisaldi, koja je u Dubrovniku našla utočišta »com tre floeti pizzoli, zoè ban Stefano, lo conte Vladissavo avo della maestà vostra (t. j. Tvrtska II.) e lo conte Ninosavo.« Iz istoga vrela crpana je i vijest u Restičevoj kronici, prema kojoj dubrovački poklisari imadu Tvrtsku II. naglasiti »la grande amicizia stata non solo tra il suo padre, ma anche tra tutta la casa Cotromana e tra la repubblica dache Coromano Gotto per il suo valore conquistò la Bossina.«³⁾

Ovaj Kotroman Goto međutim nije prvi Kotromanić, za koga znamo. Sto godina prije njega spominje se neki knez Kotroman kao velmoža među svjedocima listine od 1163., kojom kralj Stefan III. potvrđuje splitskoj crkvi darove, što ih je njegov otac darovao,⁴⁾ i vjerojatno je ovaj bio starenik kuće Kotromanića.

Orbini, kao humanista, držao je nadimak **G o t o**, što ga daje Tvrtskovu pradjedu, jamačno istovjetnim sa **T e d e s c o**, na što ga je možda navela ranosredovječna reminiscencija o seobama Gota, koji su bili takoder Germani kao i Nijemci. Ali iako Orbini onu vijest u spomenutoj ispravi, po našem mišljenju, nije ispravno protumačio, ona je ipak podesna, da nam pokaže put do uže domovine kuće Kotromanića. Poznato je, da su se mnoga sredovječna plemena nazivala po mjestu svog vlasteoskog posjeda. Tako se — da uavedemo samo dva primjera — Babonežići prozvate po Gorici, kašnije po Vodicu u Bosni i najkasnije po Blagaju, a Subići se razdijeliše u Zrinjsku lozu po gradu Zrinju i Peransku po Perni, pa je tako vrlo vjerojatno Kotroman svoj nadimak **G o t o** dobio po prstiju svoje kuće.

Dr. L. pl. Thallóczy⁵⁾ upozorio je i na drugu Orbinihevju bilješku, kojoj se do onda nije pridavalo dovoljno važnosti,

³⁾ Kronista Fra Nikolla Lašvanin stavlja dolaskak prvog Kotromanića u god. 1069. i zove ga Ivanom. On da je na banstvo izabran od Bošnjaka i potvrđen od ugarackog kralja Bele (1062—1066.). Gl. Z. M. 1914. 363.

⁴⁾ Smidžić, Cod. diplom. II. 97.

⁵⁾ Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naroditim obzirom na povelje Körmandškog arhiva. U Glasniku zem. muzeja u B. i H. XVIII. sv.

u kojoj o banu Stefanu Kotromanu veli: »ne altra cosa trovo scritta di questi Coromanni, che regnarono anticamente in Bosna, fino ch' il dominio pervenne in mano di Stefano, bano di questa casa.« Po tomu ban Stefan Kotroman nije bio prvi vladar ove loze u Bosni, nego su već prije njega vladali (regnaroni) i drugi članovi ove kuće. To potvrđuje najautentičnije ban Tvrtko I. u listini od 1. studenog 1356., ddto Bobovac, kojom bosanskem biskupu Petru potvrđuje posjed Dubočca (Dumbicha) u Usori »concessam a nostris predecessoribus, scilicet a magno Prezda olim bano, avo Stephani magni pridem similiter patrui nostri.« Tu se dakle kao ban spominje ne samo Tvrkov stric Stefan Kotromanić, nego i dјed potonjeg »veliki Prijezda«, i po toj rečenici možemo utvrditi četiri koljena Kotromanića u Bosni. Da se to jasnije razabere, dajemo rodoslovje Prijezdina potomstva do Tvrkta.

RODOSLOVLJE KOTROMANIĆA

- 1.) PRIJEZDA I (Stefan, Uban, Prizda, Priezda, Brizza, 1233, 1240, 1244, 1249, 1255, 1267, 1281, 1287)
- 2.) STEFAN KOTROMAN Prijezda II Vuk kći udata za (1267. 1273. 1283. (1287. 1287. 1290) (1287) Vladislava Babonezića 1287. 1290) † 1314
- 3.) STEFAN KOTROMANIĆ Vladislav Ninosav Katarina-Danica 1314—1333 illinska
- 4.) TVRTKO Vukčić

Opasek rodoslovju: 10. listopada 1233. nalaže papa Grigor IX. dominikancima, da kao taoca državnog »Ubanum dictum Priezda«, koji je »consanguineus« bana Ninoslava, predadu njemu. (Thenier, Monum. Hungar. I. 120.)

1240. spominje se u pratinji bana Ninosava, kada je posjetio Dubrovnik, i Prijezda (Miklošić, Monum. Serb. 28.)

1244. U parnici, koja se vodila pred prepoštom pečujskim radi zemalja Heyrech i Luder, spominje se Prizda banus. (Codex Arpad. VII. 112.)

1249. Uz ovu godinu bilježi Restić u svojoj kronici (zagreb. izdanie Akademije, str. 89.) da je »Stefano gran bano de Bosna« dao Dubrovčanima trgovачke povlastice, po čemu se je Prijezda kao vladar služio i imenom Stjepana.

1255. potvrđuje Bela IV. Prijezdi novsku župu (Novake) kod Gornjeg Miholjca, darovanu mu od kralja Kolomana. (Glasnik zem. muzeja XVIII. 423.)

1267. Sinovi bana Prijezde, Stjepan i Prijezda, ustupaju posjed sv. Groba između Vaške i G. Miholjca Stjepanu Draškoviću i njegovim sinovcima. (Tkaličić, Monum. Episcopatus Zagreb. I. 103. 104.)

1281. 18. srpnja, po zapisu u knjizi »Debita« dubrovačkog arhiva Radovan iz Bozne svjedoči, da je bio rob bana bosanskog Prijezde i da ga je ovaj darovao Benediktu Gunduliću — Dr. Truhelka. Još o testamentu gosta Radima, u Glasn. zem. muz. 1913. 378.

1287. Prijezda daje privolom svojih sinova svomu zetu Ladislavu župu Zemljaniču u Bozni. (Thallóczy, Barabas Cod Diplom. 53. 54.) NB U alfabetском indeksu Codex Arpadinusa krivo je zabilježeno pod riječi Brizda, da je ovaj sin kneza Babonoga. Pogreška je nastala time, da je duplikat listine pape Nikole IV. od 23. srpnja 1290. poslana i sinovima Babonegovim Stefanu i Nikoli, a izvornik banovima Stefanu i Prijezdi.

Odnosaj trećega koljena prema drugome razjašnjuje zapis u Lettere e Commissioni di Levante od god. 1432., gdje se spominju djeca Kotromana i Elisalde: tre fioletti pizzoli, zoé ban Steffano, lo conte Vladissavo... e lo conte Ninosavo; odnosaj prvoga prema trećem i četvrtom koljenu rekonstruisan je na osnovi povelje Tvrkta od 1. XI. 1356.

Prvi put spominje se Prijezda u listini pape Grigura IX. 1233. pod imenom *nobilis vir Ubanus, dictus Priezda*⁵⁾; budući da se tu izričito veli *dictus*, ovo Prijezda nije ime, nego nadimak. Taj Prijezda je nesumnjivo ista osoba sa banom »Stefanom«, koji je po Restiću, o. c. 89., Dubrovčanima podijelio trgovачke povlastice u Bosni, i tako saznajemo za treće ime banovo. Stjepan je vladarsko i analogno imenu Caesar u nomenklaturi rimskih careva, Uban je osobno ime, a Prijezda cognomen ili nadimak. Prema tomu je već Prijezda u kući Kotromanića uveo običaj, koji je istakao sastavljač fojnčkog grbovnika, prema kojem si bosanski banovi i kraljevi, nastupivši vladu, nadjevaju ime Stjepan.

Istoga Prijezdu zove ban Tvrtko u listini od 1. XI. 1356.⁶⁾ i velikim, ali valjda samo za razliku od istoimenog mu

⁵⁾ Fejer, Cod. dipl. III/2, 384, 385. Theiner Monum. hung. I. 147. Fermandžin, Acta Bosnae, potissimum ecclesiastica, Zagreb, 1892, 8. čita ime Urbanus, ali je po Thalloczy I. c. XVIII. 422. opaska 5. Vilim Fraknol, revidirajući listinu, ustanovio, da valje čitati Urbanus.

⁶⁾ Prijepis ove listine u listini pape Gregura IX. od 31. X. 1375. u Vatikanskom arhivu. Registri avinjonski XI. XPV. fol. 263.

sina, kao što zove i bana Stefana (Kotromana) velikim za razliku od njegova sina Stefana (Kotromanića).

Već je Thallóczy u spomenutoj radnji naglasio, da je Prijedina kuća bila imućna u požeškoj županiji. 1244. vodi Prizda banus pred pečujskim prepoštom parnicu radi imanja Heyrech i Luder⁷). 1255. potvrđuje Bela IV., da je njegov brat kralj Koloman darovao istomu čitavu županiju Novak, ali on od toga izuzimlje t. zv. nove zemlje između Vaške i sv. Mihajla (Miholjca), jer je tu zemlju, s odobrenjem istog Kolumana, prije toga poklonio magister Jula templarima sv. Groba.⁸) 1267. odstupaju Prijedini sinovi Stjepan i Prijezda posjed između spomenute nove zemlje i Vaške Stjepanu Draškoviću i njegovim sinovcima.⁹) Iz svega toga izlazi, da je kolijevka Prijedina i potonje bosanske dinastije bila u kraju oko Požege i Miholjca.

Ali nesamo Prijezda i njegovi sinovi, nego i predčasnici mu u banstvu spominju se kao vlastela u rečenom kraju. Već prvi bosanski ban Borić (1154.—1163.) podrijetlom je iz požeške županije, navodno iz Grabarja kod Broda¹⁰), a čitavo stoljeće poslije njega spominje se njegovo potomstvo u tom kraju. Iz listine kralja Andrije II. od 1209. saznajemo, da je ban Borić templarima darovao selo Esdel, a istim vitezovima darivali su i njegovi sinovi zemalja.¹¹) Iz listine Bele IV. od 2. X. 1259. saznajemo opet, da je Pavao, sin bana Borića, osporavao — kako se utvrdilo, na osnovi krive povelje — zagrebačkom biskupu Filipu Čurliću (1248.—1262.) posjed sv. Martina, što ga je biskupija kupila od bana Borića, i kralj je taj posjed dosudio biskupu.¹²) U listini od g. 1272., koja radi o parnici, vođenoj pred požeškim kaptolom radi diobe jedne hrastove šume, spominju se također potomci de genere bani,¹³) a to se potomstvo spominje još 1277. u dvije listine kraljice Elizabete.¹⁴) Imanja Borićeva plemena nisu bila samo s lijeve,

nego i s desne strane Save, kako saznajemo iz listine Bele IV. od 20. VII. 1244., kojom bosanskom biskupu potvrđuje uz ostali posjed Tolisu, darovanu biskupiji od bana Borića, a nije beznačajno, da se u istoj listini veli, da je ban Ninoslav (Nyrzislaus!) darovao istoj biskupiji zemalja u Usori.¹⁵) Nije naime puki slučaj, da su Prijedini i starija banska kuća imućne u istom kraju, jer po spomenutoj listini pape Grgura IX. od 1233. Urban Prijezda je *sukrvnik* — *consanguineus* — bana Ninoslava. On je potonjega pratilo u Dubrovnik, a jedan od njegovih unuka zove se također Ninoslav.

Po našem mišljenju baš je srodstvo, koje je postojalo između starije bosanske dinastije i Prijezde, bilo možda jedan od važnijih razloga, koji su ponukali kralja Belu IV., pošto je s banstva svrgao nepočudna Ninoslava, te ga je trebalo zamijeniti pouzdanim velikašem, da baš Prijezdu posadi na bansku stolicu, na koju je kao rodak Ninoslavor imao i neko pravo. Prema tomu su nesamo Prijezda i njegovi sinovi, nego i njegovi predčasnici bili vlastela u istom kraju: Prijezda u Novskoj župi, koju Klaić lokalizira oko Gornjeg i Donjeg Miholjca, između Drave, Nečke, Karašice i Kućice, a ban Borić u požeškoj županiji.

U tom kraju, gdje je po našem vjerovanju bila kolijevka Kotromanića, nastala je poslije crkva sv. Marije de Goto. Ovo Goto istovjetno je sa današnjim Kučevom ili, kako se pogrešno piše, Kutjevom, a sjetimo li se, da Orbini i Restić prvog Kotromanića, koji je postao poslije Ninoslava banom, poznaju pod nadimkom Goto, onda je vrlo vjerojatno, da je baš ovo Goto — Kučev — bilo nekadanje prasijelo Kotromanića, po komu je Kotroman Prijezda dobio svoj nadimak Goto.

Nije bez koristi, da se u vezi s time upozori i na natpis bana Kulina iz Tuštine njive kod Muhašinovića, što ga je u svoje vrijeme objelodanio pisac, jer se u njemu — istina uslijed krunjavnosti natpisa u još nerazjašnjrenom značenju — spominje Kučevsko Zagorje. Pošto u Bosni nema nigdje mesta, koje bi se zvalo Kučev, može se pomišljati i na to, nije li ono u vezi sa slavonskim Kučevom, odakle srodnik bana Kulina, Prijezda, vuče svoju lozu.

⁷) Cod. arpad. VII. 112.

⁸) Tkalcic, Monum. Episcop. zagr. I., 103. 104.

⁹) Thallóczy, o. c. 423.

¹⁰) E. Lassowski, Znameniti i zasluzni Hrvati. LXXXII.

¹¹) Tkalcic, Mon. Episcop. Zagreb., I. 23.

¹²) Tkalcic, Mon. Ep. Zagr., I. 122.

¹³) Smičiklas, Codex diplom. IV. 14.

¹⁴) Smičiklas, Cod. dipl. IV. 54 i 223.

¹⁵) Smičiklas, Cod. dipl. IV. 237.

Goto kao origo bio bi dakle najprikladniji tumač za istoimeni cognomen.

Ali i samo ime Prijezda, po našem mišljenju, tek je sličan cognomen. Tria nomina, koja su po rimskom običaju obvezna za identifikaciju pojedinca, ostala su daleko u Srednjem vijeku u običaju, a najbolji nam je primjer baš Prijezda. U njega je Uban praenomen, Kotroman nomen gentile, a Prijezda je cognomen; štaviše, kao što rimski vladari, kada zasjednu na prijesto, dobivaju posebni praenomen ex dignitate Caesar, tako se i Prijezda kao ban i njegovi nasljednici na banskom i kraljevskom prijestolu zovu Stefan (*στεφάνη* = kruna), a tako se isto množe i cognomina, te se on, osim Goto, zove i Prijezda. Ovo potonje ime je čisto narodno, izvedeno od glagola prijezdati, označuje dakle čovjeka, koji je u Bosnu došao iz drugoga hrvatskoga kraja, pridošlica. Po ovom samom nadimku možemo zaključiti, da on starinom nije Bošnjakin, nego došljak, i to, kako smo vidjeli, iz Posavske Hrvatske. Bosanska dinastija je dakle izvan svake sumnje hrvatskog podrijetla, u njenim žilama tekla je hrvatska, a ne druga koja krv.

2.

Jedan od najljepših sredovječnih spomenika Bosne je krasno ornamentirani stećak, koji se je nalazio na Crkvini, otprilike 1 km daleko, idući iz sadanjeg rudnika Kaknja prema Zgošći. Taj spomenik pao je već Asbóthu u oči, i on ga je, istina dosta nepotpuno, prikazao u svom putopisnom djelu o Bosni, a poslije ga je, nažalost također uz vrlo neuspjele fotografске reprodukcije, priopćio i opisao Đorđe pl. Stratimirović.¹⁸⁾ Stećak ima oblik rimskog sarkofaga bez uglenih akroterija, dugog 2.65 m, visokog u uglovima 1.46 m, na sljemenju 1.69, a širokog na bazi 1.39 m, na rubu strehe 1.47 m, a bio je postavljen na ploči dugoj 3.35, širokoj 1.99 m, a debeloj 0.40 m. Stećak je od dosta mekog, sitnozrnatog, nešto poroznog, smedežučkastog mramora, koji se lako kleše i prima lijepu, sjajnu polituru. Materijal mu potječe iz starog

¹⁸⁾ Stratimirović, Srednjevjekovno groblje kod Zgošće, u Glasniku zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1891. 122. i d.

kamenog majdana, koji se nalazi na mjestu zvanom Isпод kamena, oko 4 km udaljenom od Crkvine kod sela Polje.¹⁹⁾ Ploča, na kojoj stoji stećak, je od grubog konglomeratnog škriljevca i nije obradena onom pomnjom, kojom je izrađen stećak.

Na mjestu, gdje se je nalazio taj spomenik, ima još trinaest drugih grobnih spomenika, i to 3 stećka, 9 ploča razne veličine i jedan četverasti 3 m visoki obelisk, kao i spomenuti veliki stećak, ukrašen bogatim dekorativnim skulpturama, a na glavici, na kojoj se nalazi to groblje, razabire se i ruševina temeljnih zidova jedine manje zgrade, očito crkvice, kako to nagada mjesno ime Crkvine, duga 8.0 m, široka 5.5 m, s pročeljem okrenutim prema istoku.

Glavni spomenik ovoga groblja upropastili su davno prije okupacije kopači blaga, koji su u svojoj pohlepi za zlatom upropastili i stotine drugih spomenika u Bosni. Pošto je kamen, kada se o njima kucne, jasno odzvanjao, mislili su, da je šuplj i pun zlata, te su ga raskolili razom u dva dijela. Iskopali su naime na sljemenju dvije uske dugoljaste rupe, napunili ih vodom, i kada se ova od zimske studeni sledila i rastegla, snaga tog rastezanja bila je tako jaka, da je kamen raskolila. Kopači, ne našavši u kamenu ništa, potkopali su spomenik i opljačkali sadržaj grobnice, a tako isto preturali su ili potkopali ostale grobnice, ne bi li tamo našli ono, što traže. I tako je ovo groblje na barbarски način razoren, a razaranje nastavili su čobani i djeca, gadajući kamenjem u figure skulptura, kojim je bio veliki stećak ukrašen. Da se spomenik sačuva od posvemašće propasti, dao ga je pisac zajedno sa onda već okrnjenim obeliskom prenijeti u Sarajvo, te ga je postavio u sredini skupine stećaka u dvorištu novosagrađenoga muzeja, gdje spada među najljepše spomenike toga muzeja. Ma da je taj spomenik pregledalo nebrojeno posjetnika, i stručnjaka i nestručnjaka, ma da je on ljepotom svoga ukrasa upravo izazivao, da se arheolozi potrudile, da mu razjasne značenje i postanje, ostalo je to do današnjeg dana bezuspješno. Na stećku nalaze se dodoće male uske

¹⁹⁾ Još prije rata upozorio sam na taj majdan inžinira Ihle, vlasnika tvrtke »Laudate«, koji je taj materijal iskuašao i promađao vrlo podesnim za spomenike te ga u vrijeme rata u većoj mjeri za grobne spomenike upotrebljavao.

Goto kao origo bio bi dakle najprikladniji tumač za istoimeni cognomen.

Ali i samo ime Prijezda, po našem mišljenju, tek je sličan cognomen. Tria nomina, koja su po rimskom običaju obvezna za identifikaciju pojedinca, ostala su daleko u Srednjem vijeku u običaju, a najbolji nam je primjer baš Prijezda. U njega je Uban praenomen, Kotroman nomen gentile, a Prijezda je cognomen; štaviše, kao što rimski vladari, kada zasjednu na prijesto, dobivaju posebni praenomen ex dignitate Caesar, tako se i Prijezda kao ban i njegovi nasljednici na bamskom i kraljevskom prijestolu zovu Stefan (*στεφάνη* = kruna!), a tako se isto množe i cognomina, te se on, osim Goto, zove i Prijezda. Ovo potonje ime je čisto narodno, izvedeno od glagola prijezdit, označuje dakle čovjeka, koji je u Bosnu došao iz drugoga hrvatskoga kraja, p r i d o š l i c a . Po ovom samom nadimku možemo zaključiti, da on starinom nije Bošnjakin, nego došljak, i to, kako smo vidjeli, iz Posavske Hrvatske. Bosanska dinastija je dakle izvan svake sumnje hrvatskog podrijetla, u njenim žilama tekla je hrvatska, a ne druga koja krv.

2.

Jedan od najljepših sredovječnih spomenika Bosne je krasno ornamentirani stećak, koji se je nalazio na Crkvini, otprilike 1 km daleko, idući iz sadanjeg rudnika Kaknja prema Zgošći. Taj spomenik pao je već Asbóthu u oči, i on ga je, istina dosta nepotpuno, prikazao u svom putopisnom djelu o Bosni, a poslije ga je, nažalost također uz vrlo neuspjele fotografске reprodukcije, priopćio i opisao Đorđe pl. Stratimirović.¹⁶⁾ Stećak ima oblik rimskog sarkofaga bez uglenih akroterija, dugog 2.65 m, visokog u uglovima 1.46 m, na sljemenu 1.69, a širokog na bazi 1.39 m, na rubu strehe 1.47 m, a bio je postavljen na ploči dugoj 3.35, širokoj 1.99 m, a debeloj 0.40 m. Stećak je od dosta mekog, sitnozrnatog, nešto poroznog, smedežučkastog mramora, koji se lako kleše i prima lijepu, sjajnu polituru. Materijal mu potječe iz starog

¹⁶⁾ Stratimirović, Srednjevjekovno groblje kod Zgošće, u Glasniku zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1891. 122. i d.

kamenog majdana, koji se nalazi na mjestu zvanom I s p o d k a m e n a , oko 4 km udaljenom od Crkvine kod sela Polje.¹⁷⁾ Ploča, na kojoj stoji stećak, je od grubog konglomeratnog škriljevca i nije obradena onom pomnjom, kojom je izrađen stećak.

Na mjestu, gdje se je nalazio taj spomenik, ima još trinaest drugih grobnih spomenika, i to 3 stećka, 9 ploča razne veličine i jedan četverasti 3 m visoki obelisk, kao i spomenuti veliki stećak, ukrašen bogatim dekorativnim skulpturama, a na glavici, na kojoj se nalazi to groblje, razabire se i ruševina temeljnih zidova jedne manje zgrade, očito crkvice, kako to nagada mjesno ime Crkvine, duga 8.0 m, široka 5.5 m, s pročeljem okrenutim prema istoku.

Glavni spomenik ovoga groblja upropastili su davno prije okupacije kopači blaga, koji su u svojoj pohlepi za zlatom upropastili i stotine drugih spomenika u Bosni. Pošto je kamen, kada se o njima kucne, jasno odzvanjao, misili su, da je šupaj i pun zlata, te su ga raskolili m r a z o m u dva dijela. Iskopali su naime na sljemenu dvije uske dugoljaste rupe, napunili ih vodom, i kada se ova od zimske studeni sledila i rastegla, snaga tog rastezanja bila je tako jaka, da je kamen raskolila. Kopači, ne našavši u kamenu ništa, potkopali su spomenik i opljačkali sadržaj grobnice, a tako isto preturali su ili potkopali ostale grobnice, ne bi li tamo našli ono, što traže. I tako je ovo groblje na barbarski način razoren, a razaranje nastavili su čobani i djeca, gađajući kamenjem u figure skulptura, kojim je bio veliki stećak ukrašen. Da se spomenik sačuva od posvemašnje propasti, dao ga je pisac zajedno sa onda već okrnjenim obeliskom prenijeti u Sarajvo, te ga je postavio u sredini skupine stećaka u dvorištu novosagradienoga muzeja, gdje spada među najljepše spomenike toga muzeja. Ma da je taj spomenik pregledalo nebrojeno posjetnika, i stručnjaka i nestručnjaka, ma da je on ljepotom svoga ukrasa upravo izazivao, da se arheolozi potrude, da mu razjasne značenje i postanje, ostalo je to do današnjeg dana bezuspješno. Na stećku nalaze se doduše male uske

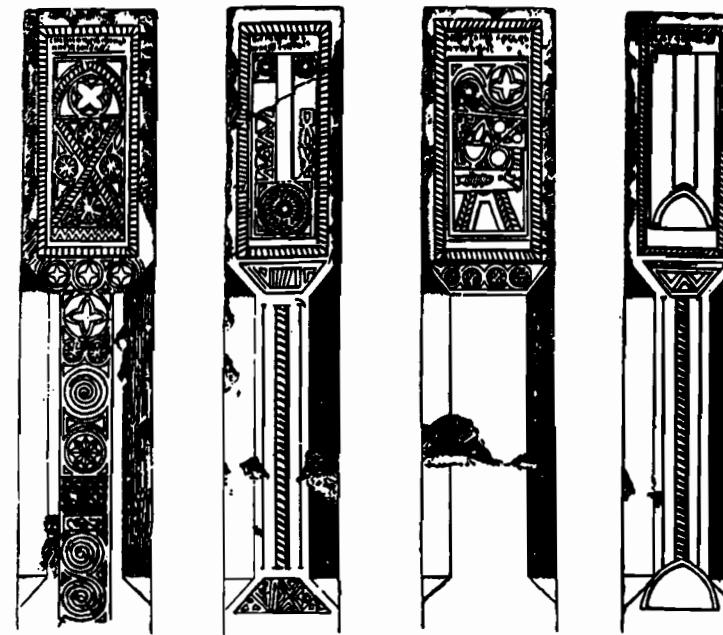
¹⁷⁾ Još prije rata upozorio sam na taj majdan inžinira Ihle, vlasnika tvrtke »Laudate«, koji je taj materijal iskušao i pronašao vrlo podešenim za spomenike te ga u vrijeme rata u većoj mjeri za grobne spomenike upotrebljavao.

tabulae, koje su očito imale natpis; ali se od njega nije ništa sačuvalo osim na jednoj dva završna slova... N , što je naravski premalo i za nasmjeliju restituciju izgubljenog natpisa. Stratimirović¹⁸⁾ je došao tek na osnovi ornamentike do zaključka, da je stećak navodno nastao u drugoj poli XIV. vijeka; ali i taj zaključak nije dovoljno obrazložen, dapače je posve kriv, jer u ornamentici imademo elemenata, koji spomeniku daju mnogo veću starinu. Dekorativni elementi su tu naime dvostruki: jednu skupinu predstavljaju čisto geometrijski motivi, konstruirani šestilom, a sastoje se od kružnicom opasanih šestolastičnih ružica raznolikih kombinacija, izrađenih u t. zv. »kerbschmittu«, te odgovaraju sličnim ornamentima, što ih naše narodne drvorezbarstvo tako obilno primjenjuje na raznolikim preslicama, tasovima, vodirima, kutijama i sl. Ti motivi pojavljuju se već u našoj starokršćanskoj, pa i u starohrvatskoj umjetnosti u istoj koncepciji i izradbi i sačuvali su se u narodnoj kućnoj umjetnosti do današnjeg dana; ali baš ta njihova dugovječnost ne dopušta, da u njima nazremo pouzdan kriterij za određivanje vremena, kada je spomenik nastao. Drugu skupinu predstavljaju bordure, koje zarubljuju polja, u koja su plohe stećka razdijeljene, a njihovi motivi su nizovi vodoravno položenih palmeta, akanta i razne akantizirajuće vijuge. Ti su se motivi osobito snažno razvili u našoj starokršćanskoj i starohrvatskoj umjetnosti, koja ih je preuzela i upotrebljivala uporedo sa svojim čisto narodnim pletencem; a kako ova, nakon gubitka državne samostalnosti, obamire, ti nam motivi, kojima ćemo naći dosta analogija u starohrvatskoj umjetnosti, predstavljaju prilično pouzdani terminus ante quem, to će reći, oni ne mogu biti mlađi od XIII. vijeka.

Ali uspjelo mi je naći podatak za još točnije datiranje ovog spomenika. Sa stećkom prenesen je i obelisk iz Zgošće u Sarajevo. To je stup visok 3 m, dugoljasto četverastog proteza od 44×54 cm, komu su na sredini, 1 m ispod vrha, u duljini od 1.35 m, bridovi ravno odrezani tako, da na tom mjestu stup ima osmerokutani prorez. I ovaj stup je bogato ornamentiran. Gornje plohe zarubljene su kao i u stećka kordoniranom masivnom uzicom, a polja, koja su njom zaokvirena, ispunjena

¹⁸⁾ L. c. 141.

su raznim ornamentima. Pročelje predstavlja kordonirani kosi križ, gore sveden u šiljati luk, a kraci su ispunjeni kružnicom opasanim uskolatičastim ružicama. I uska pruga ispod ove plohe između uglovnih izreza ukrašena je izmjenice ružicama i spiralama.



Sl. 1. Četiri strane obeliska iz Donje Zgošće.

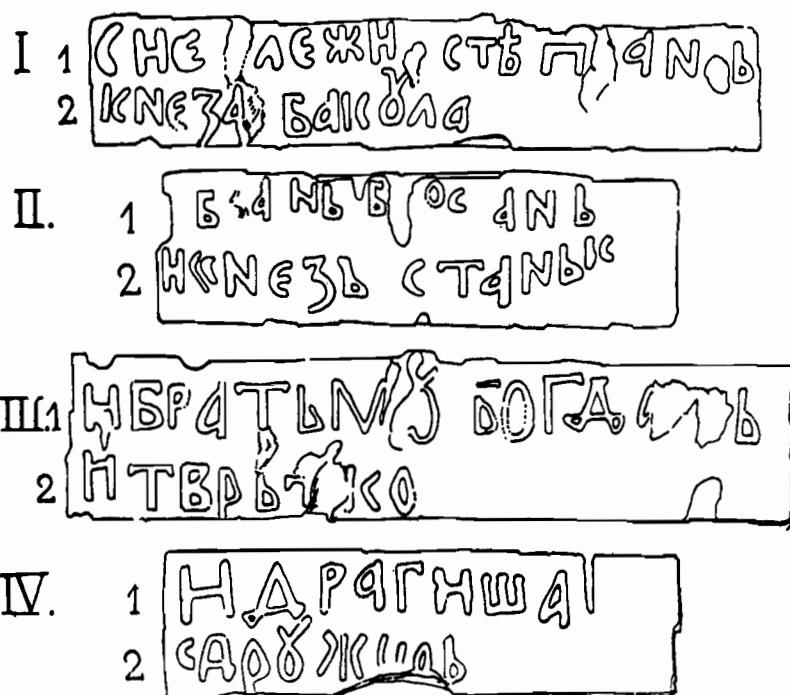
Druga, uska strana, ima dolje virovitu ružicu, nad njom okomitu praznu prugu, a lijevo i desno do nje dva niza primitivnih trouglatih motiva. Uski dio ispod toga urešen je opet okomitolom kordoniranim uzicom.

Treća je strana razdijeljena na pet vodoravnih zona, urešenih geometrijskim motivima i zvijezdama, a druga zona prikazuje tu dvije ribe, od kojih jedna očito predstavlja pastrvu. Te ribe imamo jamačno shvatiti kao reminiscenciju iz starokršćanske sepulhalne simbolike.

Cetvrt strana ima u gornjem polju šiljati luk, nad njim okomitu gredu, a u srednjem, užem dijelu opet okomitu kordoniranu uzicu. (Usporedi prikaz ornamentike u sl. 1.)

Od ovih motiva naći ćemo kordonirani zarub i ružice primjenjene i na stećku, dočim akantizirajući motivi, koji potonjem daju osobit čar, u obelisku posve nedostaju. To će reći, da obelisk nije suvremen sa stećkom, nego nešto, iako ne mnogo, mlađi.

U čelu svakog od ovih polja nalazi se na obelisku uska vodoravna pruga, a na njoj se razabiru ostaci vremenom i erozijom tako oštećenog natpisa, da je bilo nemoguće pročitati ga, a ta nejasnoća je tolika, da Asbóth i Stratimirović uopće nisu ni opazili, da je tu bio natpis. Ja sam, iako sam dugo



Sl. 2. Natpis na obelisku iz Donje Zgošće.

vremena poznavao taj obelisk i u Sarajvu ga kroz godine imao svaki dan pred očima, nisam uspio da ga pročitam, i tek kada sam se spremao, da kao ravnatelj sarajskog muzeja zatražim umirovljenje, osjetio sam kao neku grižnju savjesti, što će taj spomenik ostaviti neprotumačen. Da tomu izbjegnem, dao sam načiniti nekoliko papirnatih otisaka natpisa po poznatim mi raznim metodama, a osim toga sadrene odljevke, te sam dugo vremena, pri raznolikoj rasvjeti, promatrao i proučavao natpis. Svaki dan sam opažao tragove ili sjenke kojeg do onda nezapaženog slova, bilježio ih i nakon duge muke i osobito za oči napornog rada uspio sam, sintezom svojih opežanja i poređivanja s originalom, pročitati čitav natpis. Rezultat ovog rada prikazuje slijedeći facsimile u slici 2., koji prema tomu u transkripciji glasi:

I	II	III	IV
1) Sie leži Stjepan' ban' bosan'[ski] i brat' mu Bogdan i Dragiša[li]			
2) knez' Balkula i knez' Stank[o] i Tvrtko s druži(n)o(m)'			

Natpis se dakle ne odnosi samo na jednog sahranjenika ovoga groblja, nego na više njih, a prvi se tu spominje ban Stjepan. Ostali su grobovi njegove najbliže državne.

Pitanje je, koji se od četiri bana imenom Stefan ovdje misli? Pošto se od Prijedzina vremena svi vladari zovu Stefan, mogao bi to osim Prijedze biti Stefan Kotromanić i Stefan Kotromanić, dočim Tvrtko ne dolazi u pitanje, jer je umro kao kralj. Da ustanovimo osobu bana, pokopana na groblju u Zgošći, može nam poslužiti III. i IV. stavka u prvom redu natpisa: i brat' mu Bogdan' i Dragiša. Nama su naime poznata braća Stefana Kotromana, Prijedza II. i Vuk, kao i Stefana Kotromanića, Vladislav i Ninoslav. Jedino za Stefana Prijedzu ne znamo, je li imao i koliko braće, a naše dosadanje neznanje naravski ne isključuje mogućnost, da ih je imao. Iz natpisa eteroznajemo, da je ban imao dva brata, Bogdana i Dragišu. Da nam dosad poznate listine ne govore ni o bratu Bogdanu ni o nekom Dragiši, nije neobično, jer su i ostale vijesti o banu Stefanu Prijedzi vrlo oskudne, a pogotovo nemamo vijesti o njegovim užim porodičnim odnosima. Natpis nam dakle, kao i onaj Kulinov iz Muhačinovića, nadopunjuje nepotpune porodične podatke, jer kao što tamo saznajemo za do onda nepoznato ime Kulineve supruge Voj-

slave, tako tu saznajemo za imena Prijezdine braće Bogdana i Dragiša.

Groblje u Zgošći je prema tomu groblje bana Stefana Prijezde i njegove braće te knezova Bakule, Stanku i Tvrta i družine. Banov je spomenik naravski onaj bogato ornamen-tirani stećak. S tim se slaže i dočetna slova ... Nu na jednoj tabuli nad lovačkim prizorom, koja se dadu lako popuniti sa Stjepan' ili sa b a n', a slaže se s tim i narodna predaja, koja ruševine grada nedaleko Zgošće i ovog groblja na brdu Crnču zove Stipangradom. Slaže se s tim i značaj ornamentalnih motiva na stećku, osobito onih, koji su u vezi sa starohrvatskom umjetnosti, jer ta je trajno uništena provalom Mongola (1242.), a u doba, kada je postao ovaj spomenik, još su mogle postojati žive veze između starohrvatske, predmongolske umjetnosti i umjetnika, zadojena predajama ove umjetnosti, koji je preživio provalu Mongola i stvorio ovaj spomenik.

Još jedno opažanje potvrđuje našu determinaciju. Poznato je naime, da pleme Kotromanića u svom grbu ima tri krina ili ljiljana, a ako bolje razmotrimo sliku, prikazanu u zadnjem polju gornjega reda na južnoj strani spomenika, opazit ćemo, da ondje prikazano drvo sa stiliziranim lišćem na korijenu imade heraldički ljiljan, a još po jedan nalazi se sa svake strane debla, dakle ima svega tri krina. Prema tomu može se dotična kompozicija shvatiti kao simbolično stablo roda Kotromanova, a spomenik je namijenjen jednom članu toga roda.

Ovim, što smo rekli, dobivamo i neko pouzdanije uporište za tumačenje figuralnih kompozicija, kojim je ukrašen spomenik iz Zgošće. Prizor u gornjem dijelu pročelja predstavlja grad sa dvije veće i tri manje kule na strmom, krševitom, šumom obraslom brdu, i tu možemo pomicljati, da je to banov grad Stjepangrad na Crnču. U donjem spratu prikazana je velika dvorana, a u njoj sjedi ban na stolici, sličnoj kurulskoj, i do njega stope dva dvorjanika ili velmože. Ispod ove slike vidimo čovjeka, koji na uzdi drži dva osedlana konja, čekajući očito bana, koji ima poći u lov. Na balkonu lijeve kule sjedi ženski lik — očito banica — i čeka, dok će ban izići i uzjahati, da mu na polasku mahne pozdrav.

Na slijedećoj, duljoj strani, ban je već usred lova. U donjem reliefskom nizu šuma je simbolizirana sa tri stilizirana stabla,

a u lijevoj poli puca ban lukom na jelena, što mu ga dognaše psi. U drugoj poli dočekuje ban teškim medvjedim kopljem (Saufeder) medvjeda, koga je zaokupio čopor zagara, a uz drvo, koje završuje ovu scenu, lancem je privezana životinja, koju je Stratimirović držao lavom, ali koja uistinu ima predstavljati lovačkog leoparda, zvjerku, koju su u Orijentu znali pripitomiti i uvježbati za lov na krupniju zvjerad. Križari, vraćajući se iz Orijenta, donosili su takove leoparde sobom i mnogi velikaši su ih poslije dobavljali za skupe novce, da im posluže u ovakovom plemenitom lov. Da dotični lik ne predstavlja lava, vidi se po tomu, što nema grive, a da je leopard, vidi se po pjegama na njegovu krvnu, a i po tomu, što je na lancu. Nad njim je prikazan krilati zmaj, kao koncesija narodnom vjerovanju u ovu mitsku zvjer.

Nad srednjim prizorom isklesan je lijepo heraldički stiliziran krim iz bamova grba, a radi simetrije bio je smješten jamačno i u lijevoj poli takav krim, ali je od ozljeda nestao.

Iznad ovog niza prikazan je gore opet niz od pet jahača na opremljenim konjima, valjda banova lovačka družba na putu u lov, a slični jahači — njih petorica — prikazani su i u donjem redu protivne strane; ali je svaka figura zaokvirena akantizirajućim okvirom. Na taj način ovaj spomenik, koji spada među najvažnije povjesne spomenike Bosne, imade i tu vrijednost, da nam u nizu relijefa predviđa crticu iz života bosanskih vladara i velmoža Srednjega vijeka.

Konačno da spomenemo još jednu sitnicu, koja možda nije bez značenja. Osim obeliska, koji, sudeći po napisu, služi samo kao orientacija ili upozorenje, ima na Crkvini ukupno 12 grobnih spomenika, a na ornamentiranom stećku, osim prizora na pročelju, prikazano je 12 likova: dva u lovru, a deset njih na konjima. Obelisk dakle kao da upućuje na historijat ovoga groblja prvih Kotromanića i njihove družine.

Prema ovomu, što smo ukratko rekli o spomeniku iz Zgošće, on je ne samo jedan od najdragocjenijih naših povijesnih spomenika, nego je povjesno-umjetnički spomenik neprocjenjive vrijednosti kao zadnja emanacija uginule starohrvatske umjetnosti, kao zadnji bljesak plamena, koji je obavljao kroz vjekove jednu čisto nacionalnu kulturu.*)

* Objavljeno u »Nastavnom Vjesniku«, 1883. Km. XLI. Sv. 6—7.

V

BOSANSKI SOKOLARI

Jedna od najplemenitijih zabava bosanskog sredovječnog plemstva bio je lov sa sokolima. Podrijetlo ove plemenite vrsti lova bile su iranske visočine, gdje su se Perzijci od davnine bavili ovom kao i drugim plemenitim vrstama lova, koje su se rasprostrle po čitavoj Prednjoj Aziji, a u vrijeme križarskih ratova naučše se toj vrsti lova i vitezovi križari te je prenješće na povratku iz Svetе Zemlje u Europu, gdje se udomi i posta najomiljelije zanimanje lovaca onoga doba.

U Prednjoj Aziji znali su već davno pripraviti sokola za lov na prepelice, jarebice i ptice slične veličine, jastrijebe za lov na šljuke i divlje patke, a kraguje za lov na veće ptice, pa i na zeca. Vještina u poučavanju životinja za lovačkog pomoćnika bila je u Orientu tolika, da su znali pripraviti i leoparda, koji je lovcu služio isto tako vjerno kao i pas.

Pripravljeni leopard dospio je s križarima u Europu, kako nam pokazuju razne rezbarije i skulpture gotskog stila, koje prikazuju lovačke prizore, a u Bosni reljef na golemom stećku, pod kojim je nekoć bio sahranjen bosanski ban Stjepan Prijedza, na komu vidimo bana s družinom u lovnu a uza stablo lancem privezana leoparda ili, kako se još zvao, geparda. Dakako, ovako skupocjenog lovačkog pomagača mogli su si nabaviti samo najmoćniji ljudi, kao u ovom slučaju ban, a ostalo, i to jamačno samo više plemstvo, moralo se zadovoljiti i sa sokolom, jastrijebom ili kragujem. Zato na bogumilskim stećcima uz ostale lovačke prizore nalazimo često lov sa sokolima. Kako su cijene dobro uvježbanim sokolima bile vrlo visoke, što nam svjedoči slučaj, da je hrvatsko-ugarski kralj Ljudevit II. platio za jednog sokola na-

vodno 40.000 dukata, ponosila su se i druga velika gospoda svojim sokolima, kao na pr. herceg Hrvoja Vukčić, koji je u jednoj miniaturi njegova glasovitog glagolskog misala prikazan sa sokolom na ruci. Da su sokoli i u tursko doba bili u velikoj cijeni, vidi se po tomu, što je Dubrovnik, da obraduje bosanskog sandžakbega Skenderbega, 1478. ovomu po njegovu knezu Vlahu Radosaliću posao u Prusac, gdje je Skenderbeg onda stolovao, tri sokolića, a sandžakbeg se republici naročitim pismom zahvalio za taj dar.

U Bosni postao je u tursko doba lov sa sokolima također jedna od najmilijih zabava begova, a taj sport se je među njima raširio osobito na području Krajine, gdje mu je bila pogodna jedna ustanova, koja se zvala dogandžiluk, i on je tamo, dok je ta ustanova bila u životu, ciao, a prestao je iza 1851. kao posljedica tanzimata, koji je dokinuo i mnoge druge nekoć za tursku carevinu važne ustanove. Od onda ta vrsta lova nestaje, a sačuvala se je samo u pojedinim begovskim kućama sve do iza okupacije Bosne, kada se Europljani, kojima su tada širom otvorena vrata Bosne, začudiše, kada tu nadoše žive još zadnje tragove ove nekoć u Europi tako cijenjene viteške zabave. Među zadnjim begovskim obiteljima, koje su se još i onda bavile ovom granom lova, bili su Uzejirbegovići u Maglaju te Širbegovići i Smailbegovići u Tešnju. Ovi su i poslije okupacije upotrebljavali sokolove u lovnu na prepelice i jarebice.

Lovu se može naučiti samo mladi sokolić, poletarac, od vremena pošto okriliati pa dok ne navrši godinu. Pri uvježbanju postupalo se ovako: Prije svake vježbe pustio bi se sokolić da ogladni, jer se gladan lakše ujarači, t. j. sposobi za lov. Tako gladna sokolića postavili bi na stalak, koji bi se neprestano pomicao i time ga uznenirivao. Za vježbe privezali bi mu za nogu podugačku kožnu užicu, uz koju je na kraju pričvršćen jedan ili dva praporca, a drugi kraj držao bi lovac u ruci, na koju bi uzeo i samog sokola. Da soko svojim oštrim kandžama ne ozlijedi lovčevu ruku, navukao bi na nju rukavicu od debele kože.

Pred ptića bacali bi u zrak komadiće mesa, a u isto doba jurnuo bi na tu měku sokolić, da je u zraku uhvati. Čim bi uhvatio meso, trgnuo bi lovac užicom k sebi, praporac bi zvonio i soko bi se isprva nasilu a poslije dragovoljno, čim bi

začuo praporac, vratio lovcu na ruku, da pojede zalogaj. Tom se vježbom nastavljalo dotle, dok se soko ne bi naučio na znak praporca vraćati se lovcu na ruku, a ovaj bi komade jetre bacao sve dalje.

Kada bi se sokolić naučio vraćati se na ruku, skinuli bi mu uzicu i bacali ga na mèku, da se na zvuk praporca vrati. Kada bi prošao tu školu, učili bi ga »na pticu«, te mu mjesto mèke bacali dva međusobno svezana krila prepelice ili jarebice. Pošto je sokolić shvatio, što se od njega hoće, te se naučio, da se svaki put poslušno vraća, dresura je dovršena. Nije više potrebno držati ga vezana na uzici, ali se ipak ne pušta s uzice, da ne izgubi osjećaj, da je vezan, i da ga lovac može k sebi povući, a to je za sokola naravski neugodno. U lovu se odvezuje, a lovac drži u ruci uzicu, pa kad dođe čas, daje praporcem sokolu znak, a on se s ulovljenom pticom vraća na ruku. Tako izvježban soko poletjet će na svaku prepelicu ili jarebicu, što je nanjuši i dignе prepeličar, te će se vratiti sa lovinom lovcu na ruku.

Kako je obuka sokola dosta mučan posao, za koji treba iskustva i strpljivosti, i kako dobar soko može za dan uhvatiti i do 80 prepelica, razumljivo je, da su ovakvi bili uvijek na velikoj cijeni.

Sokolarstvo se je u tursko doba veoma razvilo i done davna sačuvalo iz dva razloga: prvo, u Bosni imala odvajkada šuma, u kojima sokolova glijezda nisu baš rijetka, a drugo, prijala je sokolarstvu posebna ustanova, koja je poticala lovece, da hvataju, goje i obučavaju te plemenite ptice.

Po starom turskom državnom ustavu dijelilo se seosko žiteljstvo na raju, t. j. zemljeposjednike i seljake, koji od prihoda svojih zemalja plaćaju spahiji desetinu, zemljarinu, glavarinu (resmibenak, ako su muslimani, harać, ako su kršćani), a osim toga još mnogo drugih poreza i nameta, i na slobodnjake, koji davaju samo mukatu, t. j. stanoviti iznos u novcu, dočim su oslobođeni od ostalih poreza. Među potonje ubrajaju se čisto vojničke ili poluvojničke službe, kao vojnici (vojnugan), filuri džije, koji su pogranični stražari, derbendžije, koji čuvaju opasne klance i prolaze, i napokon sokolari ili dogandžije. Svi ovi su u službi namješteni beratom i spadaju kao i spahiye i zajimi u t. zv. askere. Oni se od obične raje razlikuju ne samo na

vedenim sloboštinama, nego i time, da ne spadaju pod pravovlast kadije, nego pod svog glavara, bio on beg ili baša, i u najvišoj instanciji pod onu kaziaskera u Carigradu, komu u slučaju smrti iz ostavštine, nakon provedena kasama (ostavinske rasprave) plaćaju ostavinsku pristojbu ili resmi kismet.

Kao ni položaj raje, nije ni onaj spomenutih slobodnjaka, dačke ni sokolara, bio vezan uz vjersku pripadnost, te su oni mogli biti i kršćani i muslimani.

Dogandži označuje uopće svakog sokolara, ali se oni prema vrsti ptica, koje obučavaju, zovu sahindžije, ako uče sokole, atmadžije, ako se služe kobcem, a čakirđije, ako im je bijeli jastrije lovni pomagač.

Dogandžija su bile dvije kategorije: jedni, viši među njima, uživali su za svoju službu prihode timara, određenih im carskim beratom, kao i druge spahiye, a drugi, niži, dobivali su băstine, koje su se nalazile na području šuma, gdje ima dosta sokolova.

Svi su oni podložni dogandžibaši svoje nahije, koji je bio zajim, t. j. viši timarnik. Timari dogandžija prelaze od oca na sina, ako je ovaj vješt sokolarstvu i sposoban da vrši službu dogandžije, a ako nema sina ili se ovaj odreće službe, daje se timar kojem pripravniku, koji je u carskoj bazuhanji t. j. sokolani, stekao potrebno znanje i vještina.

Sahindžije, atmadžije i čakirđije bave se isključivo uvježbavanjem pojedinih vrsta sokolova, a njima su podčinjeni juvadžije ili gnejzdarji i javrudžije. Prvi traže po šumama glijezda sa jajima, te ih nadziru i čuvaju, dok se ne izlegu mladi, a potonji se brinu za pilad, dok im ne ponaraste perje.

Njihovu službu opisao je Aličauš iz Sofije u svom djelu o spahijsama turske carevine godine 1654. ovako:

»Kada se mladi sokolići izlegu, ne smije nitko strani blizu glijezda, ni čobani, ni drvari, jer oni (juvadžije) nadziru mladunčad dan i noć, dok im ne naraste perje te postanu poletarci. Onda ih vade iz glijezda, te ih sada obučavaju i odgajaju za lov.

Kada dođe vrijeme, idu juvadžije i javrudžije sa svojim dogandžibašom u Carograd te predaju agama sokolove, a oni samo idu na smotru.«

U takozvanoj bosanskoj kanunnici nalazimo o dogandžijama ove ustanove:

»Dogandžije, ako su doista u službi sa carskim beratom, neka nisu ničija raja... a ona njihova djeca, koja budu njihova zvanja, neka se nikome ne zapisuju rajom. I žene, s kojima su zakonito vjenčani, također su kao i oni. Ako bi dogandžije postali nečijom rajom te bi spahiji doista plaćali rajinske poreze, oni, ma da imaju carski dogandžijski berat, nisu više asker, nego su kao i ostali ljudi.«

U staro doba bila je dužnost dogandžija dobavljati i izvježbati sokolove samo za carski dvor. Međutim, kada se je ta ustanova razvila i razgranala po čitavoj carevini, sultan je to pravo djelomice odstupio i nekim višim dostojanstvenicima, i to pojedincima takozvanih slobodnih timara, a ti su bili subaše, alajbezi, ceribaše, dizdari, cersuridžije, miralemi, portini čauši i imrahori. Svaki od ovih je na svom zbijetu bio i gospodar lova, a dogandžije njegova područja bili su dužni sokolove donositi njemu. Time su ovakovi zajimi bili po svom položaju prisiljeni zabavljati se tim plemenitim športom i brinuti se za nj, a ta je ustanova najviše pomogla, da se je lov sa sokolima kroz vjekove podržavao u nekim bosanskim begovskim kućama. Pošto su dizdarski timari bili slobodni, imali su mnogobrojni dizdari i kapetani bosanskih krajiških gradova primati od dogandžija svoga zbijeta sokolove, a to nam najbolje tumači, zašto se je sokolarstvo najdulje uzdržalo baš u ovakvim kapetanskim i dizdarskim porodicama sjeverozapadne Bosne.

Tursko zakonodavstvo se je i inače brinulo za unaprjeđenje lova. Šume su bile pod nadzorom posebnih korudžija (šumara), a tako i plemenita divljač. Tko ubije risa (vesak) ili pantera (kaplam), morao je kožu predati sandžakbegu, a isto tako se skupocjeno krzno sansara (lasice) i zerdava (hermelina) moralo predati dotičnom vlasniku slobodnog timara kao gospodaru lova, ali je ovaj morao lovcu dati stanoviti »dar«.

U novom zakoniku (kanuni džedid) izričito je zabranjeno posjeći drvo, na komu ima sokolovo gmijezdo, te je na nj valjalo upozoravati juvadžije, a ovi bi to javljali dogandžijama i dobivali za to nagradu. Ako koji dogandžija

neke godine ne bi donosio izvježbane sokole vlasniku dotičnog slobodnog timara i ako za taj propust ne bi imao teskerom potvrđene isprike, morao je, ako je bio musliman, platiti u ime m er d e b e h a 150 akči , a ako je bio kršćanin, 300 akči za onu godinu, a isto tako morao je za tu godinu plaćati neke rajinske poreze, od kojih je inače bio oslobođen, kao: pčelarinu, mladarinu, baduhavu, bejt ul mal i globe.

Oprost od poreza, što su ga na svojim baština uživali sokolari, bio je poticalom, da se i po koja raja bavila sokolarstvom; ali, da se zaštite koristi sokolara, uvrštena je u zakonik sultana Sulejmana ustanova, da takva raja time ne izlazi iz rajetinstva, nego da i nadalje plaća poreze, a tek ako bi osobitom carevom zapovijedi postala asker i dobila carski berat, ne uzimlje joj se rajinski porez, ako se je odrekla rajinske zemlje. Pridrži li ovu, plaća i dalje poreze.

Neke potankosti o sokolima nalazimo i u fetvama, to jest pravnim izjavama vjerskih poglavara o spornim pitanjima. Tako su po jednoj fetvi šejha Ebusuuda sokolari oprošteni od pčelarine, ako pčele drže na svojoj zemlji, a drže li ih na tuđoj, moraju dotičnom spahiji davati desetinu od meda i voska. Po jednoj fetvi Pir Mehmeda nema na dogandžijskoj zemlji ni jedam spahijski nikakva prava, a ako bi dogandžija dopustio, da neki raja na toj zemlji zasadi vinograd ili voćnjak, plaća raja hakove dogandžiji, a ne svom spahiji. I to se podavanje zove m er d e b e h a.

Po svemu tomu eto vidimo, da sokolarstvo u Bosni nije bilo šport, kojim bi se tko bio od zabave bavio, nego da je to bila državna ustanova, koju je uredivalo posebno zakonodavstvo i koja je u društvenom poretku Bosne pod turskom vladom imala određenu svrhu.

LARIZAM I KRSNA SLAVA

Limen superum inferumque, salve, simul autem vale:
 Hunc hodie postremum extollo mea domo patria pedem.
 Usus, fructus, victus, cultus iam mihi harunc aedium
 Interrumpstus, interficiens, alienatus. Occidi!
 Di penates, meum parentum familiæ Lar pater,
 Vobis mando, meum parentum rem bene ut tutemini.
 Ego mihi alios deos penates persequebar, alium Larem,
 Aliam urbem, aliam civitatem: Ab Atticis abhorreo!

Ovim monologom unosi mladi Harimus u gotovo burlesknu komiku Plautova Mercatora neki srdačno ozbiljni ton. Kada sam prvi put pročitao te stihove, nisam slutio, da će prijaznu i simpatičnu osobu toga istog Lara zateći svuda na zapadnom Balkanu još živu u uspomeni naroda i u njegovim običajima. Istina, Lar je tečajem vjejkova promijenio ime i, promatrane kroz nagomilane slojeve tolikih vjejkova, njegove su se konture zamaglike, izbljedjele, kao nešto, što gledamo iz velike daljine; ali on je tu, on živi svojim životom, te se nije bitno promijenio i nije manje poštivan nego prije dva milenija. On živi i ima svoj zasebni kult. Kao pokrovitelj (*praestes*) ili zaštitnik (*tutella*) vrši još istu ulogu zaštitnika kuće. On ima svoje svetinje (*res divinae*), svoje obredne predmete (*instrumenta sacra*), jer se je sve to, ne baš mnogo izmijenjeno, sačuvalo u — krsnoj slavi.

Ta slava jedan je od najzamršenijih etnoloških problema na Balkanskem poluotoku. Poteškoća je ne toliko u samom pitanju, koje se ima riješiti, koliko u tomu, što su se u njegovo rješavanje, kako je to već i VI. Skarić primijetio¹⁾, uplitali i razni vjersko-nacionalni obziri, i to je uzrok, da mi o podri-

¹⁾ Postanak krenog imena. Glasnik zem. snuz. u B. i H. 1920, 245.

jetlu i pravom značenju ovog običaja i danas još vrlo malo pouzdanog znamo, makar da na Balkanu nema pitanja, koje bi etnografski — ne etnološki! — bilo tako opširno i svestrano obrađeno kao baš krsna slava. Iz istog se razloga i shvaćanje pravog značenja i podrijetla ovog zanimljivog običaja neprestano mijenjalo. Prvo je mišljenje bilo, da je to svetkovina istočne crkve; ali se ono moralo skoro napustiti, jer niti zna službena crkva za tu svetkovinu, niti je imala u Grka, Bugara i Rusa, koji su takoder vjernici grčkoistočnog obreda. Osim toga je već prije 100 godina Čaplović zabilježio, da se ona nalazi i među katolicima Slavonije i Bosne. Ona je doduše od onda tamo nestala, ali se je sačuvala među katolicima Dalmacije i južne Hercegovine, kako su Banović²⁾ i Mitrović³⁾ pokazali. Ja sam u svojoj radnji o testamentu gosta Radina pokazao, da su krsno ime slavili i patarenici, kao gost Radin, župan Bjeljak, Radić Sanković i dr., pa da imademo i vijesti, da trgovci te slave postoje i među nekim muslimanima Hercegovine. Time otpada vjeroispovjedni značaj ove slave. Vj. Klaić pak je prije desetak godina u jednom članku u »Hrvatu« naveo cijeli niz isprava, po kojima su tu slavu u davna vremena slavila i neka hrvatska plemena; dr. I. Erdeljanović našao je taj običaj u katoličkim Arbanasa, a isto i Miljanov. M. D. Milićević navodi, da je slave i Vlasti u Srbiji, a u novije doba tvrdi Carsten Höeg, da čak Sarakačani u Epiru slave sv. Iliju, sv. Petku i Veliku Gospojinu.⁴⁾

Jednako labilna su i dosadanja tumačenja o postanku slave. Vuk je izvodi od imena, »koje se u prvom krštenju naroda našeg nadje u komu«. To mišljenje bramio je još u šezdesetim godinama prošlog vijeka I. Javor protiv teze, da je slava u vezi sa kultom Penata i Lara, a uza nj je pristao i Rovinski. Međutim, među ozbiljnim učenjacima sve više preotima maha mišljenje, koje je prihvaćeno u Akademiskom Rječniku, da je slava u vezi sa kultom Lara ili bar predaka, a dokaze za to su davali Em. Lilek, dr. Al. Mitrović, Sima Trojanović, dr. Lubor Niederle, Cvijić,

²⁾ S. Banović, O portretu slave krenog imena. Ibid. 1912, 265.

³⁾ Dr. Al. Mitrović, Krasno ime nije ni patareninskog niti srpskog niti prevosačlavnog postanka. Ibid. 1912, 261.

⁴⁾ Carsten Höeg: Les Sarakaçans. Paris-Copenhague 1925. Ovaј navod valja uzeti s oprezom, jer se tu često radi o crkvenoj slavi patrona.

dr. M. Vasić i dr. Ovaj pak potonji kušao je čak dokazati, da je slava nikla iz grčkog kulta heroja i da se je tračkim utjecajem raširila po Balkanu.⁵⁾

Mi ćemo pristati uz one, koji podrijetlo slave izvode iz larizma, te ćemo pokušati u slijedećim redcima rastumačiti značenje ovoga kulta, da iznesemo sve sličnosti, koje postoje između krsne slave i kulta Lara, i konačno da utvrđimo putove, kojim se je kult širio iz svoga prvog ishodišta, dok nije dospije na Balkan i tu se udomio i u kristianiziranom obliku krsne slave sačuvao do današnjeg dana.

Osnovni pojmovi

Prije nego zademo u samo pitamje, potrebno je, da nam budu jasni neki osnovni pojmovi o čovjeku i o kultu rođeljnika u starih Rimljana, jer su si oni čovjeka kao živo biće predstavljali drugačije, nego mi. Mi damas velimo, da se čovjek sastoji od tijela i duše, a kada umre, tijelo sahranjujemo u zemlju, a duša ide Bogu, da joj sudi. Po rimskom vjerovanju osim ovih dviju komponenata ima muškarac još posebnog genija, a ako je žensko, junonu. Što od čovjeka nakon smrti preostane te se, bilo spaljeno bilo nespaljeno, sahrani, to su Manes — ostatci — koje Rimljani deificira, te im posvećuje nadgrobni spomenik sa votivnom formulom D. M. (*dis Manibus*), kojom stalno počinje svaki nadgrobni natpis. Duša (*animus*) odvaja se po istom mišljenju u obliku zadnjeg uzdaha (zato: *spiritus*) od tijela i ide neznano kuda, i Rimljani su je, kao i Grci svoju *Psychē*, u umjetnosti prikazivali u obliku leptira. Treća komponenta čovjeka, *genius*, ostaje i dalje u nevidljivoj vezi s kućom i potomstvom, koje mu iskazuje poštovanje, jer mu on svojom zaštitom može biti od koristi. Prvo značenje ovoga genija daju nam stare definicije: certe a genendo *Genius apellatur* (sigurno se genij zove od radanja) veli Censorin d. d. n. 3. 1.; a Varro u Aug. civ. VII. 13, o njemu veli: *deus est, qui... vim habet omnium rerum gignendarum* (on je bog... koji ima snagu da sve rađa). To je dakle rađa-

⁵⁾ Literaturu, koja se odnosi na gornje, donio je Skarić u svojoj navedenoj radnji, na koju radikalno upućujem.

lačka snaga čovječja, načelno neumrla, koja mu daje sposobnost, da porodom i potomstvom i iza smrti nastavi svoje koljeno i lozu. Budući da je radalačka ljudska snaga diferencirana i podijeljena na aktivnu mušku i pasivnu žensku, to su i odnosne personifikacije različite: *Genius* predstavlja radalačku snagu — *vis gignendi ili generandi*, a *Iuno vis pariendo*.⁶⁾ *Genius* se iza smrti uvrštuje u red kućnih bogova, koji bdu nad životom i srećom potomstva, a ono ih poštiva kao *Manes maiorum* na domaćem ognjištu. Vremenom se u tom općem kultu ističe kult rođeljnika, kome se je u rijetkih patricijskih porodica sačuvalo i ime, u većine se ostalih izgubilo, te ga oni poštivaju počasnim imenom *gospodara*, etruščanskom riječju *lar*⁷⁾, i ovaj naziv postaje općim imenom ovakvog rođeljnika. Vezu između Lara i rođeljnika već je posve ispravno uočio Censorin, de die nat. 3. 2., koji ga poistovjetuje sa genijem rođenja — *genius natalis*. Prema rečenom je posve prirodno, da je Lar kao i Genij isključivo muškog roda, a ako se u Iuvenala u jednoj satiri 3. v. 109. spominje matrona *Laris*, ima ovaj naziv značenje kućedomačice, a lar u ovom slučaju znači ognjište, kuću.

Pojam genija prenio se je kasnije sa čovjeka i na druge predmete, na mjesto (*genius loci*), gradove (*genius urbis Romae*) i na narod (*genius populi Romanii*) i t. d., a kako je tu dvojbeno bilo, da li su ovi predmeti muškog ili ženskog roda, dogodilo se, da se na brončanom štitu statue rimskoga genija na Kapitolu nalazi natpis: *Genio populi Romanii, sive mas, sive feminæ* (genij rimskog naroda, bio muško ili žensko).

Za Rimom povođe se i pojedini gradovi, Ostia, Puteoli, Novae, Stabii, Benevent, i dobivaju svog naročitoga genija, te napokon i pojedine zemlje i provincije. Na oscijskim se novcima prikazuje *Genius Italiae*, po epigrafskim spomenicima poznati su nam *Genius Britanniae* i *Genius*

⁶⁾ Ovom shvaćanju odgovara, ako se bračna postelja zove *torus genitalia*. (Codi. Justin. 9, 9, 29, 2.)

⁷⁾ Stariji način izgovora je *laes pl. laesa*, ali je početkom III. v. pr. I. uslijed nastalog rotaciona ono s između dva samoglasnika prešlo u r. Analogi: *Valesios* — *Valerios*; *Fouios* — *Fourios*; imper. Paul Kretschmer u Gericke-Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaften*, I. 562. Analogija ja umbro-ostrijsko *asa* = lat. *ara*.

Pannoniae Superioris, a iz okolice Prištine sa podora grada Ulpianum poznat je spomenik, što ga je postavio *vili-cus stationis Ulpianae, tabularius Julianus* u doba cara Aleksandra Severa i majke mu Mameje god. 229. i posvetio *Genio Illyrici*⁸⁾.

Spomenik je važan, jer se na njemu spominje genij provincije i jer se po njemu može pouzdano lokalizirati položaj grada Ulpianum, potonjeg Iustiniana Secunda. Grad je bio statio, a od službenika spominje se *vilicus itabularius*. Značajno je, da je spomenik postavljen za sreću cara Aleksandra Severa, koji je bio osobito odan kultu Lara i o čijem laru-riju imamo pobliže vijesti.

Zaštitnička funkcija, što je od iskona vrši Lar, t. j. genij rodočelnika, u kući i obitelji, protegla se u čisto agrarnoj državi, kakova je bila u svojim početcima rimska, naravski i na zemljишni posjed, baštinu, i tako nastaje kao poseban tip *Lar agrestis, Lar ruralis*, a po raskršćima, na kojima su obično stajali njihovi larariji, *Lar compitalis*.

Ovdje je na mjestu, da progovorimo i koju riječ o penatima, koji se ubrajaju u kućne bogove, i da pri tom ispravimo jednu staru i duboko uvriježenu pogrešku. Etimologija imena *penates*, koja se izvodi od *penus* = smočnica i koja je od njih načinila osobita božanstva, koja se brinu za smočnicu i kuhinju, po našem je mišljenju vrlo sumnjiva i dvojibena. Dočim je Lar uvijek nešto individualno, penati to nisu, jer mi to ime u literaturi sretamo uvijek u pluralu, a ne u singularu: dokaz, da to nije nikakovo individualno božanstvo jedne kuće, jedne obitelji, nego da je to označka vrste, koja subsumira više sličnih ili srodnih božanstava, a kako se za penate redovito veli, da su božanstva domaćeg ognjišta, držim opravdanim mišljenje, da označka di *Penates* ima isto značenje kao i grčko *θεοὶ ἑστιούχοι* = bogovi ognjišta. Ona dakle označuje vrstu božanstva,⁹⁾ koju pred-

⁸⁾ Natpis glasi: *Genio Illyrici pro salute imp(eratoria) Caes(aris) M(arci) Aur(elii) Severi [Alexandri] Aug(usti) et [Iul(iae) Mameae] Aug(ustae) sub cura Ant(oni) [Si]lvanu v(ici) e(gregi) procurator Iulianus vil(ens) stat(ionis) Ulp(ianae) tabul(arius) sumpt(u) suo fec(it) Albino et Maximo consulibus.*

⁹⁾ Servij izvodi riječ od *penetrale* = adyton jer se penati obožavaju u nutarnjosti kuće.

stavlja triada Lar, Vesta i Genij. Za Lare to dokazuje česta zamjena u starih pisaca, koji ne prave razlike između Lara i Penata, a za Vestu to svjedoči ono mjesto u Ovidu, (*Metamorph. XV. 864*), gdje se veli: »I Vesta je među cesarskim penatima« (*>Vestaque Caesareos inter sacra penates<*), iz čega se vidi, da i božica Vesta spada u vrstu penata. To je osjetio i Servij u svojem tumačenju k. *Aen. II. 295*: »tu se naime pita, da li i Vesta spada među penate ili im je pratilica« (*>hic enim quaeritur, utrum Vesta etiam de numero penatum sit, an eorum comes?<*)

Ako naziv penata nije individualan, nego označka kućnih božanstava kao vrste, onda je razumljivo, da pjesnici upotrebljavaju tu riječ često kao poetičnu oznaku za domaće ognjište a, uzimajući pars pro toto, za kuću, domovinu i sl. U značenju kuće upotrebljava je Ovid VII. 574. u stihu: »Tjelesa pretvaraju se u zemlju, a penati bježe« (*>corpora devolant in humum, fugiuntque penates<*) i XII. 551.: »Baca gvožđe i plamen na penate« (*>ferrum flammam que penatis inpulit<*). U značenju stana upotrebljava se u stihu V. 496.: »Arethusa to ti je sada dom, tu ćeš sjediti« (*>hos nunc Arethusa penates, hanc habes sedem<*), a fraze *ponere penates, posuere penates* su sinonimi za nastaniti se. Čak i za označku zemlje upotrebljava Ovid tu riječ u stihu: »Belona rasprši penate zaprljane mnogom krvlju« (*>pollutosque simul multo Bellona penates sanguine profudit<*), a u značenju domovine i zavičaja u stihu IX. 639.: »Ostavi domovinu i neviđene penate« (*>patriam invisosque penates deserit<*). Konačno po VIII. 91.: »Scilla, tebi predajem svoje penate i one domovine« (*>Scylla tibi trado patriae meosque penates<*) ima ne samo kuća, nego i domovina svoje penate.

Prema rečenom je razumljivo, da se pod imenom penata razumijeva uz Vestu Genij i Lar i da pisci kasnije ne prave razliku između prve i ove tri riječi.¹⁰⁾ Izgleda, da je riječ

¹⁰⁾ Da su penate smatrali božanstvima, dokazuje natpis u Orelli 2112: *Ditis deabusque Penatibus familiariibus et Iovi ceterisque debus...*

Lar starija od penata, jer se u Virgilovoj Eneidi spominje samo Lar, dočim riječi *penates* tu nema.

Kako po spomenicima u Pompejima i Herkulанumu vidamo, penati se ikonografski prikazuju uvijek zajedno, i to Vesta uz Žrtvenik, na kom plamsa plamen, Genij u obliku zrnje pod njim i omatajući se oko njega, a sa svake strane Žrtvenika po jedan Lar. Na zidnim slikarijama u kuhinjama (*culina*) jedan od njih je kućni Lar, a drugi — jer ovi spomenici idu u augustovsko doba — predstavlja Augustova Lara. Na sličnim slikarijama u kompitalnim lararijima jedan od oba Lara je kompitalni, a drugi opet Augustov. Ove slike premještene su u kuhinju, kada je onamo iz atrija preneseno domaće ognjište, ali je mjesto njega tuk do alae, gdje su smještene slike predra (*imagine maiorum*), postavljena ukusna *aedicula*, često bogato ukrašena, koja služi kao kućni *lararium*, na komu je postavljen lik Lara i gdje se prinose naročito njemu namijenjene žrtve.

~~Radnička biblioteka~~ Značenje Lara

Značenje Lara u rimskom narodnom vjerovanju dosta nam jasno definiraju sačuvane vijesti u pisaca i na spomenicima. Po Arnobiju, 31, oni su čuvari krovova i kuća (*tec-torum domumque custodes*), Varonu su po Veriju Flaccu de l. l. g. 62. obožavane duše pokojnika: »Mislio se, da su Lari duše ljudi primljenih u red bogova« (*Lares animae esse putabantur hominum, redactae in numerum deorum*). Prema tomu oni su, kako već Dioniz Halikarnaški, IV. 2, 3, ističe, analoga grčkim *ηρωες*. Njihov naziv *Lar familiaris*, *Lar familiai*, *Lar domesticus*, dokazuje, da su u najužoj vezi sa kućom, odnosno porodicom, a tomu odgovara i votivna formula na epigrafskim spomenicima »*Laribus et familiae*« i invokacija *Familiai Lar pater*. Ovid ih najradije zove *Lares patrii*.¹¹⁾

Da su Lari u najtješnjoj vezi sa dušama pokojnih starenika i da je njihov kult proizašao iz odnosnog htoničkog, ra-

¹¹⁾ *Fonsitan a Laribus patriis exigere pigebit*. Ovid. Rom An 237.
Nec te Lar patrius sed amor revocabit. Ib. 238.

zabiremo iz toga, što Prudencije adv. Symmachum, I. 190. za kompita veli, da su *sepulchra heroum*, a Servije, Aen. 3. I. 190, izvodi i podrijetlo putnih Lara od pokojnika riječima *manes piorum, qui Lares viales sunt*. Do ovog shvaćanja, koje je konačno dovelo do posebne grupe *Lares viales*, došlo je na taj način, da su Rimljani kao i Grci običavali svoja groblja nizati pokraj drumova i putova, a duše tamo zakopanih dobiti su ime drumskih Lara za razliku od kućnih i poljskih. Oni tamo postaju zaštitnici putova i putnika i njima se obraća mladi Harin molbom: »Zaklinjem vas, putni Lari, da me dobro čuvate!« (*In voco vos Lares viales ut me bene tutetis!*). O procesu, kako je od grobnice došlo do pojma i kulta kućnog Lara na domaćem ognjištu, daje nam Servije ad Aen. VI. 152 ovo zanimljivo etnološko tumačenje: »Kod predra, kako gore rekosmo, zakapani su svi u svojim kućama« (*apud maiores, ut supra diximus, omnes in suis domibus sepeliebantur, unde ortum est, ut Lares coluntur in domibus*).¹²⁾ U svojoj polemici o pitanju Lara sa Samterom, koji je ovo shvaćanje potkrijepio etnološkim analogijama u raznih primitivaca, u kojih još i danas postoji običaj sahranjivati mrtvace u kolibi, u kojoj su živjeli, Vissowa proglašio je ovo za »Schwindel«. Međutim mi imamo i drugih vijesti, da je postojao običaj zakapati mrtvace u kući, i to pod ognjištem.¹³⁾ Kao dokaz može se navesti i Fulgencijevo tumačenje riječi suggrundaria: »U prijašnje doba stari nazivahu suggrundaria groblje djece, koja su (umrla) ne navršivši 40 dana, jer se nisu mogla spaliti, jer ne bi sažganih kostiju ostalo, niti bi toliko trulež trupla zasmrdila mjesto; i zato Rutilius Geminus u tragediji Astianaks veli: »Jadniče, potraži radije grob pod strehom, negoli grobnicu.« (Priori tempore suggrundaria antiqui dicebant sepulchra infantum, qui necdum quadraginta die similescent, quia nec busta dici poterant, quia ossa, quae conburerentur, non erant, nec tanta immanitas cadaueris, quae locum tumisceret; Rutilius Geminus in Astianacis

¹²⁾ Isporedi istog pisca V. 64.

¹³⁾ Ispor. Platonov Minos, 315, i Plut-Phoc. 37.

tragoedia ait: Melius suggrundarum miser queris, quam sepulchrum.¹⁴⁾) Rimljani su prema tomu u staro doba običavali djecu ispod 40 dana zakapati pod strehom (sub grunda),¹⁵⁾ a ne spaljivati, jer bi im se kosti posvema sažegle, a lješine im ne bi mjesto zasmrdile. Time smo dobili i ispravno tumačenje posebne vrsti Lara, Lares gründules kao Lara ovakove pod strehom zakopane djece, i zato možemo otkloniti tumačenje, koje ovu riječ izvodi od grunnire; jer sve, što mi o Larima znamo, odveć je prijazno, a da bi mogli pomisliti, da oni — rokču! Uostalom, da je Vissowa znao, da smo mi u pretpovijesnim sojenicama u Donjoj Dolini ispod samih kuća, i to ne jedamput nego šest puta, naišli na ovakove grobnice, zakopane neposredno ispod areje kuće, koje nesumnjivo predstavljaju nekadanje stanare tih kuća, bio bi i on jamačno drugog mišljenja. Primjeri iz Donje Doline uostalom nisu osamljeni, jer su odonda nađene grobnice unutar samih kuća i njihovih temeljnih zidova češće u Grčkoj. Dr. Wilcke, Spiralmäanderkeramik u Mannus I. 67., navodi cijeli niz primjera iz Tesalije, Eleusisa, Egine, Mikene, Atene i dr., koji potkrepljuju Servijevu tvrdnju, a da je taj običaj daleko rasprostranjen, dokazale su i iskopine u Grossgartachu, gdje je u jednoj kući, nedaleko ognjišta, bila sahranjena lješina djeteta u tipnom položaju neolitskog »Hockera«.¹⁶⁾

Prvi početci larizma prema tomu idu već u neolitsko doba, a veliku mu starinu pripisuje i rimsko vjerovanje. Među osebine »zlatnog doba«, koje je vladalo u doba Saturnovo, spada i ta, da ljudi bez boli umiru, i nakon što im se prah sahrani u zemlju, bdiju njihove duše, odjevene zračnom koprenom, nad svojim potomstvom.¹⁷⁾

Dokazna snaga dolinskih grobova za Servijevu tvrdnju tim je jača, što su ognjišta u kućama nad grobovima okrugla, ukrašena svastikama, dakle pravi žrtvenici — εσχάραι — a da

¹⁴⁾ Fulgentius opera, Ed. Teubner 113. (Ispor. i Arnobius I. 28.)

¹⁵⁾ U tom značenju upotrebljava riječ Varro, n. 8. 3. 5. Vitruv 10, 15. 1. Plin. 25, 160 a definira se i u Digesta IX. 3. 5. 6. U rimske kuće čini streha impluvium u atriju, dakle je u nutarnjosti kuće.

¹⁶⁾ Ispor. Schliëtz u Präh. Ztschr. 1910, 138.

¹⁷⁾ Sr. Karl Phil. Moritz: Götterlehre der Griechen u. Rörmer izd. Max. Oberbreier. p. 193.

su oni rekvizit htoničnog obreda, dokazuje u nekih rešetkasta podnica vezana ljevkastim kanalom (cata racta) sa prostorom ispod nje, gdje se nalaze grobnice, dakle je to pravi βωθρος. Po jednoj fibuli italskog tipa a navicella te se grobnice dadu dosta točno datirati. Nastale su u razdoblju od VIII.—VI. vijeka pr. I., dakle u doba, kada je običaj sahranjuvanja mrtvaca pod kućom u Italiji počeo ustupati simboličnom kultu začetnika kuće, kultu Lara, koji se tada oblikuje. Te su grobnice u našim sojenicama nesumnjivo grobovi utemeljitelja dotičnih kuća, jer im se potomstvo sahranjuje već u posebnoj nekropoli, nešto udaljenoj od samih sojenica na suhom tlu, t. j. na jednoj t. zv. gredi, koja teče usporedno sa savskom obalom. To se potomstvo klanjalo sjeni i grobovima svojih starenika, a predavajući taj kult novim naraštajima, kada je vremenom bila izbjegla uspomena na osobnost pokojnikovu, zaodjelo je svoje prede božanskim, odnosno herojskim atributima; tako postaju Lari, prvobitni začetnici porodice, njeni stalni zaštitnici i čuvari — praestites. Na ovom stupnju evolucije Lar nije više vezan uz kuću kao stvarni objekt, nego se veže uz porodicu, a da kult dobije zornu podlogu, daje se Laru antropomorfni oblik idola, postavljena na domaćem ognjištu ili u larariju. Kada porodica seli iz stare kuće u novu, iz stare postojbine u novu, prati je i Lar, pa ako se veli, da je Eneja na bijegu iz Troade nosio sobom svoje penate, treba tu, uz Vestu, podrazumijevati i Lara. Mi to vidimo na jednom novcu, kovanom u gradu Eneji u Makedoniji, na komu je prikazan taj bijeg. Eneja nosi na ledima sakata otca, a sin mu Askanij nosi u rukama Lara u obliku malog kipa. Na jednom novcu Cezarovu¹⁸⁾ prikazan je Eneja kao Larophorus, t. j. nosilac Lara, i taj Lar, koga drži u desnoj ruci, prikazan je isto onako kao i brojni brončani likovi Lara, koji su nam sačuvani. O prenašanju Lara u novi dom prilikom seobe govori i Tibul, 2. 5. 54.: »Zapovjedi, da se Lari prenesu u novi dom« (transferrijus sit in nova tecta Lares). Kipove svojih Lara poštivali su Rimljani istim poštovanjem kao i grobove svojih praotaca. Samo najveća bijeda mogla ih po Tibulu 2, 4, 53, natjerati,

¹⁸⁾ Ispor. sliku u Dahremberg, Dict. des antiquités gr. et rom. 107 Tamo se taj Lar smatra paladijem, premda kratka tunika i rhyton u ruci ne dolikuju nikako Atent.

da odbace svoga Lara, a kao primjer zabilježio je Sueton (Calig. 5.), da su prigodom smrti Germanikove Rimljani u znak prevelike žalosti i očaja izbacili iz kuća svoje Lare, jer je ta smrt do Rim zavila u crno. U slobodoumnim krugovima Rima carskog doba opala je naravski i pobožnost prema Laru. Zlatni i srebrni kipovi u larariju postaju više stvar raskoši, negoli vjere, a nazadovanju kulta Lara uslijed liberalizma podružuje se sam Cicero, de domo, 108, riječima: »Lijepa tvoja sloboda potjerala je moje bogove penate i moje Lare« (*tua pulchra Libertas deos Penates et familiares meos Lares expulit*).

Značajno je za osobnost Lara njegovo ime, koje je po Valerijanu Maximu (de nom. et praenom.) etruščanskog podrijetla, a znači gospodar, prema čemu je *familiai Lar* gospodar obitelji. Isto značenje ima to ime i kao nadimak Porzene i Tolumnija, a tomu značenju odgovara i Homerov *ἄντες ἀρδοῦ* — nego i bogovi, među kojima je Zeus *ἄντες*

Glavna funkcija, koju Lar vrši prema obitelji, jest ta, da joj bude zaštitnik u zlu i dobru. Enije, Anal. fragm. 311., apotrofira Lare: »I vi Lari, koji se brinete za stalnost krovova« (*vosque Lares tectorum qui funditus curant*). Martijal, cap. II, 152., to definira ovako: »Svakom smrtniku dodaje se osobiti genij, koga prozvaše i zaštitnikom, da upravlja svim poslovima« (*Specialis singulis mortali- bus genius admovetur, quem etiam praestitem, quod praesit gerundis omnibus, vocaverunt*). To se zaštitništvo razabire iz trostrukе invokacije u glasovitom carmen fratrum Arvalium: *enos Lares iuvante, enos Lares iuvate!* Još nam to jasnije kazuje Kalikle u Plautovu *Trinumus*: »Ženo, hoću Lara da ukrasim vijencem, i poštivati ga, da nam ovo boravište bude dobro, blagoslovljeno i dobre kobi« (*Larem corona nostrum decorari volo, uxori, uenerare, ut nobis haec habitatio bona, fausta, felix fortunataque eveniat*). Harin opet u Plautovu *Mercator*, spremajući se, da ostavi rodnu kuću, kliče: »Bozi Pe-nati i obiteljski Lari mojih roditelja, vama poručujem, da mi dobro čuvate stvar mojih roditelja, jer će si tražiti druge bo-

gove Penate, drugog Lara, drugi grad i drugu varoš« (*Di penates meum parentum, familiai Lar pater, vobis mando, meum parentum rem bene ut tu temini: ego mihi alios deos Penates persequar, alium Larem, aliam urbem, aliam civitatem*).

Stari Daemones u Plautovu *Rudensu*, 1206, govori supruzi: »I iskiti, da činim božju službu, kada uđem obiteljskim Larima, da umnože našu obitelj« (*atque adorna, ut rem divinam faciam, quam intro advenero, Laribus familiaribus, quom auxerunt nostram familiam*). Konačno je vrijedno osvrnuti se i na ono mjesto u Plautovoj *Aululariji*, 385, gdje stari Eukles o vijencima, što ih je nakupovao za svadbu kćeri, veli: »Neka to postavi na ognjište našeg Lara, da kćerino vjenčanje učini sretnim« (*haec imponetur in foco nostri Lari, ut fortunatas faciat gnatae nuptias*). A da Lar ne čuva samo kuću, nego i kućnu imovinu, razabiremo iz prologa *Aulularije*, gdje Lar kao prologista pripovijeda, kako on kroz koljena čuva kuću i blago, zakopano pod njenim ognjištem.

Nemati ovakvog brižnog Lara je teška kletva. Tako u Ovida, Amores, I, 8, 114: »Da ti bogovi dadu, da nemaš Lara i da ti je starost nemoćna« (*Di tibi dent nullosque Lares in opem que senectam!*).

Pada u oči, da najopširnije podatke o Laru nalazimo u komedijama, a vrlo malo u ozbiljnoj, višoj literaturi. To je razumljivo, jer komičari crtaju prizore intimnog života rimskog, a jedna od najznačajnijih osobnosti tog života baš je Lar. Njegov intimni odnošaj prema obitelji nas se osobito simpatično doimlje, kada dječak doraste do toge i Laru žrtvuje svoju dječiju hamajlju (*bulla*), koja radi toga postaje ikonografskim atributom Lara, kada djevojčica, odrasla do djevojke, polaze na lararij svoje lutke, a čim se uda, svoj djevojački pás, kad mu isluženi vojnik predaje svoje oružje, a oslobođeni rob svoje okove.

Da se Lar uz svoju službu kao zaštitnik brine i za očuvanje neprekidnosti koljena svoga doma, razabire se iz nekih partenogenetskih priča, gdje on sam posreduje, da uspostavi tu neprekidnost. Tako se on na ognjištu Okrizije robinji Tanaquili prikazuje u obliku plamena ili, po drugom kazivanju, u obliku

fallusa, i ona rodi Servija Tulija (Dion. Hal. IV. 2., Ovid VI. 627., Plin. h. n. XXXVI. 204), a Cekula, osnivač grada Preneste, rodio se iz djevojačkog krila od Lara, koji je u nj pao u obliku iskre sa ognjišta (Serv. Aen. VII. 678.).

Od posebničkih Lara, proširenjem njihove zaštitničke uloge na općinu, nastaju javni Lari — *Lares publici*. Rimljani su vjerovali, da je već Romulus ustavio svetkovinu *Laribus Praestitibus*, koja se slavila svake godine 1. svibnja. Ti *Lares Praestites* su zaštitnici gradskog područja, i po Ovidu, 135, »oni se također zauzimaju za nas i štite gradske bedeme, te su naznačni i donose pomoć« (*stant quoque pro nobis et praesunt moenibus urbis et sunt praesentes, auxiliumque ferunt*). To su dakle općinski, državni, javni Lari. Kao što obred kućnom Laru obavlja kućedomaćin, kultom kompitalnih Lara rukovode *magistri vici*, a kultom državnih posebni *collegium cultorum Larum*, na čelu mu *magistri Larum*. Vremenom dobivaju i pojedine državne ustanove svoje osobite Lare, i tako nastaju *Lares permarini*, uvedeni 22. prosinca 179. pr. I., i srodnici im *Lares militares*, pa tako i putovi dobivaju svoje *Lares viales* ili *viatorii* i t. d.

Instrumentum sacrum u obredu Lara i krsne slave

Idol = ikona. — *Lararium* = kućni ikonostas.

Skarić je kušao u svojoj radnji o krsnoj slavi potanko analizirati rekvizite sakralnoga kulta krsne slave, te nabrala ove obredne predmete: krsnu svijeću, krsni kolač, vino, tamjan i u unutrašnjoj oblasti koljivo. Pri tomu je začudo zaboravio najvažniji rekvizit, ikonu svetitelju, koju je trebao staviti na prvo mjesto.

Da sada vidimo, kako se ovi predmeti odnose prema obrednim rekvizitima kulta Lara.

Lararium — ikonostas

Lar je bio isprva prosti idol. Kao starogrčki *g'orov* on je bio, kako to Tibul, I, 10, 17, izričito navodi, »*prisco e stipe*«, dakle izrezan iz drveta. Da od čadi ognjišta dobiju ljepši izgled, natirali bi ih voskom, i postali bi po Iuvenalu, 12, 87, *simulacra nitentia cera*. S naprednom umjetnosti postaju oni ukusniji, prave se od bronca, u carsko doba i od srebra ili zlata. Vremenom se razvija stalni ikonografski tip Lara, kako nam ga predstavlja velik broj sačuvanih likova iz Pompeja i drugih nalazišta rimskog carskog doba i prvih kršćanskih vjekova. Rimska umjetnost ovog doba stalno prikazuje Lare u obliku mladića, kratke do koljena sežuće tunike — *succinti*, kako Pers. 5, 31, u jednoj satiri veli — gracilna tijela sa vijencem na glavi — *graciles, ubi parvas coronas accipiunt*, kako Juvenal l. c. kaže — lahka, gotovo plešućeg hoda — *ludentes*; u jednoj im je ruci *rhyton*, u drugoj, spuštenoj, *patera* (plitica), a noge su obuvene u niske čizmice. Ovakav je Lar u Stobima kod Gradskog i u Kopliku u Albaniji, što ga je priopćio Ippen. Sporedni atributi su još rog bilja, situla, koplje i napokon pas kao čuvar kuće i simbol budnosti.

Lari su isprva smješteni u atriju na samom ognjištu, a kako je stari Rimljani oko ognjišta i ručao, stavljao je Laru na ognjište u posebnoj zdjelici (patella) od svakog jela po jedan obrok, i tako on postaje sudionikom svakog ručka.¹⁹⁾ Tako veli Horac, Sat. II, 6, 65: »Ja sām i moji hranimo se pred vlastitim Larom« (*ipse meique ante Larem proprium vescor*), a Ovid, Fast. VI. 299, daje nam ovu sliku: »Bijaše nekoć običaj, da se pred ognjištima sjedi na dugim klupama, te vjerovahu, da ručku prisustvuju bogovi« (*ante focos olim scamnis considere longis mos erat et mensae adesse crederant deos*).

Tako postaje domaće ognjište svetištem kulta Lara, a kako su se tu sastali i kult Veste i genija, razumljivo je, da su već u staro doba manje obaviješteni ove po svojoj bitnosti raznolike kultove međusobno zamjenjivali.

¹⁹⁾ Zato Plaut, Cist. II, 1, 46 i Ovid, Fast. II, 634 Lare zovu imenom *patellari*.

U otmjenih kuća, potkraj republike i u carsko doba, kada se ruča u otmjenom trikliniju, a ne više pred čadavim ognjištem, sjedeći na dugim klupama, Lar i se smještaju u posebnoj aediculi, katkada vrlo umjetnički i skupocjeno izrađenoj, u obliku malog hrama, a tu im se kao žrtva prinosi njihov dio jela. Te aediculae zvale su se lararia, a nadeno ih je mnogo u Pompejima. Kipovi Veste i penata smještaju se sada u kuhinju, a u larariju ostaju Lar i genij domaćinov i do njih se smještaju likovi drugih osoba, prije svega predaka, i Lar Augustov. O caru Aleksandru Severu zabilježio je Sueton, 29, 20, ovu zanimljivu bilješku: »U svom larariju, u komu je imao pokojne vladare, i to odabrane najbolje i najsvetije duše, među kojima Apola i, kako kaže pisac njegova vremena, Krista, Abrahama, Orfeja i druge slične te slike predaka« (*in larario suo, in quo dives principes, sed optimos electos, et animas sanctiores, in quis Apollinum, et quantum scriptor suorum temporum dicit: Christum, Abraham et Orfeum et huiuscemodi ceteros habebat et maiorum effigies*). Tu dakle lararij postaje već galerijom slika, embryo ikonostasa. Jer i u prostim seoskim kućama ima kopiput na zidu ikonostasa, gdje se na prvom mjestu nalazi slika svetitelja, do nje koja druga slika kao svetitelj prisluže ili Bogorodica, a to su animae sanctiores gornjeg citata, slike vladara (= *principes, sed optimos electos*) i fotografije roditelja (= *maiorum effigies*).

Kristianizacijom naravski nisu odmah uklonjeni razni poganski kultovi, te se svetioci često tuže i bore protiv krivoj vjerstva. Sv. Jeronim se tuži, da u njegovo doba nema mjesa, koje ne bi bilo zaraženo sramotom idolatrije. U Rimu, veli, kao i u provinciji postavljaju iza vrata kuća idole, koje zovu domaćim Larima, i tim se idolima prinose privatne i javne žrtve. Tom zabludom okužena je provincija kao i Rim, gdje se na svakom raskrštu (= *compitum*) i u svakoj kući pred tutelom pale svjeće i svjetiljke i time se svaki prolaznik utvrđuje u praznovjerju. Ta tutela (zaštita) je dakle Lar, bio kompitalni bio obiteljski (Hier. in Esai. 57). Po tomu se čini, da je kult Lara bio tako duboko ukorijenjen u duši latinskim duhom zadojena naroda, da su kipove Lara držali još u to doba u svojim kućama ne samo pogani (javno), nego

i kršćani (tajno): jer ono »za vratima« (*post fores*) u gornjem citatu ima očito smisao »iza zaključanih vrata«.

I Tertulijan zamjera svojim sukršćanima: »Naime privatne bogove, koje zovu Larima i Penatima, i privatnom posvetom poštivate« (*privatos enim deos, quos Lares et Penates domesticā consecrationē perhibetis*. Tert. ad. nat. 1. 10,76). Da se ovi prigovori odnose na kršćane, a ne na pogane, razumije se samo po sebi, jer Jeronim i Tertulijan mogu braniti samo kršćanina, da u svojim kućama drže idole Lara, odnosno penata.

Ali i državna vlast uprla je sve sile, da ukloni tragove idolatrije, pa ni ona nije uspjela odmah, nego je kroz sto i više godina trebalo obnavljati i pooštavati naredbe, uperene protiv poganskih obreda. Već Konstantin Veliki izdao je 354. zakon, kojim se određuje zatvaranje poganskih hramova i zabranjuju prilazi do njih i obavljanje žrtava, a prestupnicima prijeti se smrću mačem i zaplijenom imovine. Naravna posljedica toga bila su progonstva pogana; ali su se neki carevi brinuli, da se ova progonstva ublaže i ne dobiju okrutne oblike. Tako su 399. Arkadij i Honorij izdali osobit zakon, da se hramovi, kao gradevni spomenici, imaju čuvati, a 423. zabranio Honorij i Teodozij, da se pogani ne smiju napastovati, dok su mirni te se ne ogriješe o pozitivne zakone, a ako bi ih netko pljačkao, ima im oteto dvostruko vratiti. Dokidanje paganstva išlo je tako sporo, da su još 120 godina iza prve Konstantinove naredbe, god. 472., carevi Leo i Antemij morali izdati novu, kojom se poganski običaji i obredi proglašuju kao *j a v n i z l o č i n* (*crimen publicum*). Od svih tih naredaba za nas je najzanimljivija konstitucija cara Teodozija od g. 392., koja izričito zabranjuje kult Lara i Penata, i ona od g. 451., izdana od Valentinijana i Marcijana, gdje se veli: »Ne bilo u našem vijeku, da se predasne poštivanje vraća nečastivim i prokletim likovima, da se okite vijencima bezbožni dovratnici hramova, da se na profanim žrtvenicima pale vatre, da se okade tamjanom, da se kolju žrtve, vinom zalijeva iz plitica i da se svetogrde smatra pobožnošću«. (*Absit a saeculo nostro, infandis execrandisque simulacris honorem pristinum reddi, redimiri sertis templorum impios postes, profanis aris accendi ignes, adoleri in is*

thura, victimas caedi, pateris vina libari et religionis loco existimari sacrilegium). Ta je zabrana obnovljena u Leonovim Libri Bazilicorum I. 1, 17, a uperena je, kako se vidi, u prvom redu protiv kulta Lara, jer zabranjuje glavne obrede, običajne pri ovom kultu: doprinanje vijenaca (serta), paljenje vatre, kađenje tamjanom i libacije vinom.

Uza sve stroge zabrane i kazne trajala je borba crkve i države protiv kulta Lara sve do tada, dok crkvi nije uspjelo ponukati svoje vjernike, da one prijazne, vedre, vijencima ovjenčane idole Lara zamijene slikom kojega svetca, pri čemu je kao zamjenik možda u prvom redu dolazio u obzir svetac, čije ime nosi onaj starješina kuće, koji bi tu izmjenu izvršio, ili svetac, za koga bi on imao najveće poštovanje. Ta zamjena mogla se tim laglje izvesti, što je svaka svetačka slika imala jedan od bitnih atributa Lara, a to je *n y m b u s*, koji, kako je poznato, nije ništa drugo nego simbolična *c o r o n a* ili vjenac poganskih vremena.²⁰⁾

Tu je, čini mi se, na mjestu upozoriti na jednu činjenicu, koju drugi pisci, koji su se bavili pitanjem krsne slave, nisu dovoljno naglasili, a ta jest, da su svi svetitelji, koji se slave krsnom slavom, isključivo muškog roda. Meni bar, osim sv. Petke, koju slave samo Rumuni, nije poznata ni jedna svetica, pa čak ni Bogorodica, koja bi se slavila kao krsno ime. Zašto su tu ženske svetice isključene, može se protumačiti rimskom ideologijom kulta kućnih božanstava. I Lar i Genij su muškog roda. Genij je, da se etnološki izrazim, osobni temuškarca kao pojedinca, dočim je Lar, kao nekadanji

²⁰⁾ Za etnologa, koji se pobliže bavi proučavanjem krsne slave, bila bi, čini nam se, vrlo zahvalna zadaća, ustavoviti doba, kada su Lari zamijenjeni kršćanskim svetcima. To bi se moglo postići na taj način, da se svi svetci, koji se slave kao krsno ime, ponovo analiziraju po kronološkom redu. Ja sam to učinio kod 24 svetaca, što sam ih na treću ruku popisao i koji se u grkočitopljaku u našim krajevima najobičnije slave, i došao sam do zaključka, koji izmenjuje: 22 od njih idu naime u predjustinijsko doba, a samo dva, Alimpije Stupnik Paflagonac, koji pada na 26. studenoga, a umro je 641., i Martin Papa (14. IL + 655.) idu u VII. vijek. I ti se slave vrlo rijetko, može se reći kao izuzeci. Goleme većina svetaca raznih slava svekako je predsljednica, iskoristivši prije dolaska Slovijena na jug. Zanimljivo je primjetiti, da se među krenim imenima — osim Save Nemanjića — ne nalazi ni jedan od srpskih nacionalnih t. zv. svetaca, premda ih ima

totem rodočelnika, porodični temu, a budući da ovaj može biti samo muškarac, posve je prirodno, da i familija Lar i od njega izvedeno krsno ime mogu biti samo muškog roda. Kada se Lar zamjenjivao slikom svetca, mogla je ta biti samo muška.

Kako smo spomenuli, jedini je izuzetak od toga sv. Petka. Kako je do nje došlo, nije mi uspjelo ustavoviti, premda bi to pitanje zaslužilo, da se koji etnolog i njime pozabavi. Sigurno je tek to, da sv. Petku slave samo doseljeni neasimilirani Rumuni i Vlasi i da je ona, otkada su joj kosti prenesene u Jaš, bila patron Rumuna, i to ne samo onih u današnjoj kraljevini, nego, od Marije Terezije, i onih na području nekadanje karlovačke patrijaršije, pa je lako moguće, da su doseljeni Vlasi tu svoju patronatsku slavu priudesili krsnoj slavi, koju su zatekli u zemljama, u kojima su se nastanili. U ovom slučaju to je tek sekundarna pojava, koja za naše pitanje nema značenja.

Ognjište — focus

Na domaćem ognjištu, ili, kako ga Vergil pjesnički zove, u svetištu sive Veste (*canae penetralia Vestae*), sjedi uz nju, kao drugi *θεός ἔστιούχος Lar*. Ognjište postaje tim, kao i grčka *σύριφα*, kućnim žrtvenikom, a veza između ovoga i Lara postala je vremenom uža i trajnija, nego između ognjišta i Veste, jer u sredovječnoj latinštini postaje riječ *lar* sinonim za domaće ognjište.²¹⁾ Riječ se lar u španjols-

s onima iz dinastije Nemanjića lijep broj. Sto se Save tiče, on se tako rijetko slavi, da bi u svim slučajevima trebalo ustavoviti, ne radi li se o jednoj recentnoj pojavi, kao rezultatu promjube ovoga kulta, koji poprima jači opseg tek od karlovačkog sinoda od 3. siječnja 1775., kada su na zahtjev austrijske vlade izabrani kao patroni za Srbe sv. Sava, za Grke car Konstantin, a za Rumune sv. Petka.

Po ovom se čini, da se krsna slava na Balkanu oblikovala još prije dolaska Slovijena, to jest *l a r i z a m* je ustupio mjesto slavi u predjustinijsko doba, i to jamačno u vezi sa strogim zakonskim odredbama, izdanim protiv tajnog kulta Lara konstitucijom cara Teodozija od god. 382. Slovjeni su zatekli tu slavu već izgrađenu pri svom dolasku i preuzeeli je, prešavši na kršćanstvo, onaku, kaktvu su je našli. To je teza, koju dakako valja tek ponimom istraživanjem svih krenih slava ovjeroviti.

²¹⁾ Tako Lotar III. god. 1134. Erath. Cod. Quedlinburg, 3, 30, dekretira: *villco de unoquoque dare obolum reddent.*

skom jeziku čak do danas održala u tom značenju. Već u Justinijanovu kodeksu *larem tenere*, *larem fovere* znači isto što i *morare* (stanovati), *larem constituere*, *larem collocare* = nastaniti se. Slično značenje dobiva i ime *penates*, jer, po 9, 3, 2, 2, u instituciji Valentinijana i Valensa, valja odbjegle kmetove vratiti ad antiquos penates.²²⁾

Uslijed svoje veze sa kućnim ognjištem postaje kult Lara središtem privatnog kulta, što ga Rimljani subsumiraju pod nazivom *sacra pro familiis*, a proširenjem toga kulta na plemena razvijaju se iz njega *sacra gentilicia*. Žrtva, što se Laru prinosila, je svaki prvi obrok jela i prva plitica vina, koju bi domaćin Laru pronio na ognjište. Među žrtve, posvećene Laru, idu i *primitiae*: prvijenci dozrela žitnog klasja, voća, meda i naročiti kolači. I stari su Grci doprinisli domaćem ognjištu prvijence poljskog roda, a kasnije, u nešto civilizirano doba, oni ove žrtve nadomješćuju kolačima, koje zovu *πέμφατα*, *πελίνοι*. To su dnevni obredi, kojima se vremenom i izgubilo prvobitno sakralno značenje, ali su se ipak, posvećeni starinom, sačuvali kao narodni običaji. Svečanije su se slavili Lari periodički u određene dane: na kalende, ide i none svakog mjeseca. Onda bi ženska čeljad okitila ognjište cvjetnim vijencima i pletencima (*suspendere serta*) od žitnog klasja i cvijeća, a kada je kult Lara sa ognjišta prenesen u lararij, kitio bi se ovaj vijencima (Prop. V. 353.), a jednako bi robinje vijencima iskitile stol, koji bi u te dane naravski bio obilniji i na komu osobito kolači nisu smjeli izostati.

Uspomena na vezu kulta Lara sa domaćim ognjištem sačuvala se, maškar i nesvjesno, i u nas Hrvata: ako zalogaj ispadne iz usta ili iz ruke, baca se u ognjište, a isto su to radili i Rimljani. Oni su vjerovali, da taj zalogaj pripada Laru kao žrtva, jer i Plinij XXVIII, 27, za pali zalogaj veli, »da je svuda uputno, položiti to na stol i namijeniti Laru« (*in mensa ubique id reponi ad lararium et ad Larem patatio est*). Ako mi pri tome govorimo, da je »netko gladan u rodu«, taj je gladni rodak od iskoma bio Lar. Uspomena na tu vezu sačuvala se je i u običaju, da mlada u nekim našim

²²⁾ Kako ognjište vremenom postaje označom kuće, vidi se, da se u Cod. Iust. 6, 46, 3 i 5, 16, 2 domaćica zove *focaria* (od *focus*).

krajevima, prelazeći prvi put prag muževe kuće, daruje ognjište novcem. Podrijetlo tom običaju opisuje Varro, *de vita pop.* Rom. 153, time, da je rimska mlada, ulazeći u novi dom, donosi tri asa, jedan u ruci, koji daruje mužu, drugi na nozi, koji polaže na ognjište kao dar Laru, a treći bi odnijela na raskršće kao dar kompitalnom Laru. Ovim će potonjim asom zveknuti o lararij, prije nego što će ga položiti tam, da dozove Lara.

Lumina — krsna svjeća

Dosljedno shvaćanju, da je domaće ognjište žrtvenik, na komu se obavlja kult Lara, i krsna se slava na selu slavi pretežno kod kućnog ognjišta, a navedeni stihovi Ovidovi: *ante focos olim scamnis consideret longis mos erat et mensae credere adesse deos posve bi odgovarali opisu krsne slave negdje u kojem planinskom selu.*

Kada je slava Lara sa ognjišta prenesena na lararij, odnosno pred kućni ikonostas, onda se je tamo morao prenijeti i jedan bitni rekvizit slave, a to je plamen sa ognjišta. Bilo je nezgodno prenositi ga u obliku vatre, pa su ga zato nadomjestili svjetiljkom, koja postaje kod slave Lara isto tako obveznim rekvizitom, kao što je poslije i krsna svjeća postala obveznim obrednim predmetom krsne slave. *Candella e* (svjeće) kitili su Rimljani šarenim cvijećem, a isto tako kute voskari krsne svjeće, namijenjene imućnjim slojevima, umjetnim cvijećem od voska.

Tura — tamjan

Treća važna žrtva, koja se u ime lustracije doprinosi Laru, je tamjan, koji ne smije izostati ni kod koje svečanosti, jer Ovid piše već o Eneji: »Kadio je svečani tamjan očevu geniju« (*patris genio solemnia tura faciebat*), a na drugom mjestu govori Eneja: »Ostani, genije, i primi dobrostivo tamjan!« (*Mane geni, cape libens tural!*) Po Tibullu I, 3, 33, bar se jednom u mjesecu po starom običaju Larima kadilo tamjanom, jer on veli: *reddere antiquo (more) menstrua tura*, a Vergil V. 743.—745. veli o Eneji, komu se je u snu ukazao otac te ga savjetovao, da ide

u Italiju: »Razgrće pepeo i glavnje vatre te posluži pergamenskom Laru i svetištu sive Veste svetom pšenicom i punom kardionicom tamjana« (...cinerem et sopitos suscitat ignis Pergameumque Larem et canae penetralia Vestae farre pio et plena supplex veneratur acerra), a to će, običnom prozom, reći, da je razgrnuo ognjište i na njemu prinio Laru i Vesti žrtvu od pšenice i tamjana.

Libum — kolač

Najstarija vrsta pšenice, što su je sadili već sojeničari neolitskog doba, je *pir* ili *pirika*, *triticum spelta*, koju su Rimljani zvali imenom *far*. Golema kulturna vrijednost ove žitarice po gospodarski život europskih primitivaca dala joj je ne samo u svjetovnom, nego i u sakralnom životu veliku cijenu, i taj božji dar poštivali su ljudi i u doba, kada su vrste *triticum turgidum* i *tr. vulgare* u privrednom životu potisnule ovu staru žitaricu. Ta vrsta žita igra naročito u vjerskom životu rimskom veliku ulogu i ostaje sve do kasnog rimskog doba važan obredni predmet. *Far pium* — sveta pšenica — kako je Vergil V. 745. zove, isprva u prirodnom zrnatom obliku, kasnije u obliku kolača, glavna je nekrvna žrtva, a njome se vrši i *immolatio* krvnih žrtava. Najsvečaniji oblik rimskog braka bio je *confaratio*, kojim on postaje ne samo najodličnijim, nego pruža supruzima najdalekosežnija pravna jamstva.

To žito, uz prvjence poljskih rođova, igra naročitu ulogu u kultu Lara i drugih htoničnih božanstava. Upotrebljavalo se je isprva u prirodnom obliku, a kasnije, kada se Rim od agrarnog naselja podigao na stupanj gradske općine i čak velegrada, te je bilo teže dobavljati poljske prvjence, zamjenilo se žito kolačima. Te žrtve su dakle od iskona prvjenci roda, koji sazrijeva pod zaštitom poljskog Lara, doprineseni kućnom Laru, čime se veza između obje vrsti Lara prikazuje tješnjom. Ovi kolači, koji i pri drugim žrtvenim obredima imadu veliku važnost, zovu se *libum* (pl. *liba*), a u starijih je pisaca sačuvano nekoliko naputaka, kako ih valja prigotavljati. Glavna im sastavina je uvijek *far* ili u obliku brašna — *farina silegena* ili *ador* — i med. Stari pisci, poznati kao loši etimo-

lozi, izvode riječ *libum* raznoliko. Ovid, Fast. III. 733, dovodi je u vezu sa riječi *liber*; Varro, de ling. lat. III. 44, izvodi *liba*, quod libandi causa fiant, a Isidor Seviljski, Etymol. XX, 2, 17, služi se naivnom igrom riječi: placenta sunt, que fiunt de farre, quas alii liba dicunt et quod libent et placent. Nama se čini, da je ta riječ starog indoeuropskog podrijetla, jer je u obliku *libos* a u značenju kolača nalazimo u grčkom (Chrisip u Athen, 647), a vrlo je vjerojatno, da joj je isti korijen kao i našemu *hlib*, *hljeb* i njemačkom *Leb* u *Lebkuchen*, *Lebzelt* i sl., koji, također medenjaci, na crkvenim sajmovima i danas još igraju veliku ulogu.

Kolač namijenjen Laru bio je miniaturna oblika, a prinosi se na domaćem ognjištu u malenim patellama, jer su ih prinosili dnevno ili mjesečno bar tri puta u dane i da, k a l e n d a i n o n a, te je smanjivanje oblika bilo opravdano gospodarstvenim razlozima; ali u doba, kada se kolač samo jedamput u godini žrtvuje, kao na krsnu slavu, kada svečanost dobiva svečaniji značaj, te su joj pripušteni, osim ukućana, prijatelji i gosti, taj kolač postaje veći, ugledniji, osobito u gradovima, gdje se priređuje naročitom vježtinom. Na selu, dakako, kolač ostaje mala, sa krsnim »slovom«, utisnutim proskurnjicom, pogaća — Isidorova *placenta* — kojoj veličina nije uvijek razmjerna sa brojem gostiju.

Kolače nisu Rimljani doprinosili samo kućnim Larima, nego i kompitalnim, jer je po Dion. Halicarn. IV, 14, 3, svaka kuća susjedstva doprinosila kao žrtvu Laru po jedan kolač te ga polagala na lararij svoga kompita. I ti kolači bili su onda redovito većeg oblika.

Vino — merum, vinum

Već u homersko doba vino je najvažniji rezvizit htoničnog kulta. *Tēpaç* bez vina, bez libacija, bez zdravica i bez invokacija pokojnika nije ni homerski Ahajac ni stari Helen mogao zamisliti. Njime se gasi mrtvačka lomača i prelijeva grob, a prirodno je, da vino igra ulogu i u drugim htoničnim obredima, pa naravski i u kultu Lara. Razumljivo je zato, da je ono — u novije doba i rakija — postalo i kod pro-

stonarodne krsne slave najbitnijom sastavinom obreda. Vino se poljeva koljivo, čašom u ruci nazdravlja svaki gost i zazivlje krsnog svetitelja. Dočim će uzvanici od kolača jedva okusiti zalogaj, vino se piće bez mjere i bez računa. I u kući, koja svu godinu gladuje, na krsnu slavu vina, odnosno rakije, ne smije nedostajati. I to je vino iz kulta Lara prešlo u obred slave, jer Rimljani ne bi okusio kapi vina, dok prvu patelu vina ne bi prinio Laru. Horac, Epist. II. 9. veli o svojim sunarodnjacima: »Cvićećem i vinom genija (poštivahu)« (*f l o r i b u s e t v i n o g e n i u m (p i a b a n t)*, a na drugom mjestu, Carm. II. 17. 18.: »Sutra ćeš liječiti genija vinom« (*c r a s g e n i u m m e r o c u r a b i s*).

U namjeri, da se iz kršćanstva isključe poganske žrtve namijenjene Larima, odredio je car Teodozij u svojoj konstituciji od god 392.: »Neka se nitko tajnim bogoslovljem ne klanja Laru vatrom, geniju vinom, penatima mirisom, ne pali svijeće, ne kadi tamjanom i ne vješa vijence!« (*n u l l u s o m n i n o s e c r e t i o r e p i a c u l o L a r e m i g n e , m e r o G e n i u m , p e n a t e s o d o r e v e n e r a t u s , a c c e n d a t l u m i n a , i m p o n a t u r a , s e r t a s u s p e n d a t*. — Cod. Theod. 16. 10. 12.) Iz ove stilizacije mogli bi se izvoditi, da svako od ova tri božanstva, Lar, Genij i penati, ima zasebnu vrstu žrtve, i to Lar oganj, odnosno svjetiljku, Genij vino, a penati tamjan. Da to nije tako, nego da i Geniju pripada tamjan, vidi se iz molitve u Ovidiu: »Ostani, Genije, primi dragovoljno tamjan!« (*m a n e G e n i , c a p e t u r a , l i b e n s*), a što se Lara tiče, u Plautovoj Aululariji, Lar kuće Euklionove kao prologista veli o kćeri domaćinovoj: »Ona mi se danomice moli ili vinom ili tamjanom ili drugim i daje mi vijence« (*e a m i h i c o t t i d i e a u t t u r e a u t v i n o a u t a l i q u i s e m p e r s u p p l i c a t , d a t m i h i c o r o n a s*), iz čega se vidi, da su Laru osim vina prinosili i tamjan i cvjetne vijence.

Uostalom nije neobično, da se Laru i Geniju doprinose iste žrtve, jer su oba napokon isto: Genius je deus i co-mes, pod čijom tutelom stoji pojedinac, a Lar je zaštitnik čitave obitelji i zapravo genij rodočelnika. A pošto su obje pojave — uža i šira — istog roda, razumljivo je, da su im i obredi jednaki.

Koljivo — Kóllvþor

U istočnom dijelu područja, na komu se slavi krsna slava, zamjenjuje kolač ili se s njim uporedo prinosi t. zv. koljivo, to jest neka vrst krupne kaše, načinjene od kuhane pšenice pomiješane s medom, u gradovima — u novije doba — i s orasima i šećerom. Stulić u svom rječniku definira koljivo kao *t r i t i c u m m e l e c o c t u m*. Ime koljivo, iako zvuči slovjenski, te je mnogoga, koji nije imao prilike upoznati se sa obredima krsne slave, navelo na mišljenje, da ono označuje nešto zaklana, pečenici ili slično, nije slovenskog, nego grčkog podrijetla. *x o l l u b i o r* znači u starogrčkom z r n o, i to naročito pšenično, a uz to je to oznaka za najsitniji dio utezne mjere i za najsitniji kovani novac. Da zrno pšenice postaje oznakom najsitnjeg utega, nalazimo i u Rimljana, u kojih *g r a n u m* ima isto značenje, kao i u turskom, gdje *b o g d a* ima isto dvojako značenje: pšenična zrna i najmanjeg dijela utega, *d r a m a*. Po glavnoj sastavini, pšenici, prizvalo se u Grka imenom *x o l l u b i o r i* jelo, koje se sastoji od kuhane pšenice, zasladene medom, koje se u klasično vrijeme i u Srednjem vijeku, pa i u današnje dane, prigotavlja za smrtnе daće. Riječ i stvar nisu dakle, kako se obično misli, srednje-grčkog, nego starogrčkog podrijetla. Već Suidas znade, da je to *σίτος ἔψητος* a u Ar. Plut. 768 je *x o l l u b i o r . , pl. x o l l u b i a* naročita vrst kolača. Možda je to u vezi sa *χόλλαβος*, kako se zove okrugla, kolačiću slična glavica klin, kojim se na liri navijaju strune, jer se istim imenom označuje i vrsta pogače. Galen je našao ovu vrst kolača od kuhane pšenice (*σίτος ἔψητος* u dialekту Male Azije, a u Srednjem vijeku ulazi taj kolač pod istim imenom u obrednik samrtnih daća istočnog područja pod imenom, kojim ga i danas zovu (isp. Typic, 71, Pach. I, 10, 15.). U kultu, koji odgovara nekadanjem kultu Lara, koljivo u istočnim, grčkim dojmovima bližim krajevima, pridružuje se kolaču, ali ga ne zamjenjuje, nego s njim ide uporedo. To je moglo biti tim lakše, što je među žrtvama, koje Rimljani doprinose Laru, što igralo veliku ulogu i što je posoljeno što — m o l a s a l s a — među rimskim nekrvnim žrtvama bilo vrlo običajno, a i krvne žrtve su se njime posipale (isp. i m m o l a r e). Eneja (Verg. V. 734 i d.), kada mu se u snu ukaže otac, potpiruje na ognjištu vatrui, zazivlje Lara, zaštitnika svoje rase,

i žrtvuje mu tamjan i žito. U uljuđenje doba zamjenjuje žito slatki kolač od pšenice i meda, koji su Rimljani zvali libum (pl. liba).

Druge analogije

Analogije između krsne slave i kulta Lara ne postoje samo obzirom na obredne rekvizite, nego i inače. Najbolje, što je Skarić uočio u svojoj radnji, je njihova uska veza, koja postoji u tomu, da su obredi slave na dlaču isti kao i kod samrte daće. I tu su glavni obredni predmeti svijeća, tamjan, kolač, vino i koljivo, a jedina je razlika ta, da se kod libacije pri slavi zazivlje svetitelj, a pri daći pokojnik. Ta je veza i u staro doba postojala između kulta Lara i kulta pokojnika. Kult Lara kao domaćeg božanstva izvodi Servij, kako smo već spomenuli, izravno iz prastarog običaja sahranjivati mrtvace u samoj kući; Prudencij veli, da su i kompita groblja heroja, a Servij, da su drumski Lari manes priorum, dakle su sve vrsti Lara proizašle iz samrtnog kulta. Tome odgovara, što i danas narodi sve obredne predmete krsne slave dovodi u vezu sa smrću. Narodna rečenica »miriši na koljivo« znači, da je nekomu blizu smrt, a ako netko kune »ugasila tise krsna svjetak«, želi se time ne samo smrt njemu, nego i čitavu koljenu. Lar je isključivo božanstvo porodice, svi njени članovi imadu istog Lara, a to isto vrijedi i za krsnu slavu, jer svi članovi porodice slave isto krsno ime, pa kao što Lar prati porodicu, kada se seli, tako prati i ikona svetitelja porodici u novi stan. Budući da je Lar čisto obiteljsko božanstvo, prirodno je, da mu je jedino kućedomačin svećenikom, koji mu za svećana objeda doprinosi žrtve, dok isto tako obred krsne slave vrši domaćin, a ne možda mlađi brat ili koji sin, makar ovaj bio i punoljetan. To odgovara posve rimskoj ideologiji, po kojoj su *sacra familiae* integralni atribut *patriae potestatis*, od nje su neodvojiva i idu isključivo u prava *patris familias*, od koga će tek nakon smrti očeve prijeti na najstarijeg sina. To je ujedno dokaz, da krsna slava nije slava kuće, nego slava porodice, kao i Lar. Izuzetak je samo to, da u slučajevima, kada je najstariji muški član porodice malodoban, njega zastupa mati; ali je po narodnom shvaćanju

bolje, da u takovom slučaju zastupstvo preuzeće skrbnik malodobnog.

Kako se je u sličnim slučajevima postupalo kod kulta Lara, za to nemamo podataka; ali je vjerojatno, da je i tu tutor bio zastupnikom malodobnog u sakralnim funkcijama.

Kao što Rimjanin ni za što ne bi prodao kip svoga Lara, tako bi i seljak, koji slavi slavu, prije prodao kuću, zemlju i stoku, nego bi se odlučio da proda ikonu svetitelja ili da je zamijeni drugom.

Međutim se ipak dešavalo, da bi koja obitelj, prisiljena važnim razlozima, promijenila krsnog svetitelja. Najvažniji bi razlog bio niz nesreća, koje bi zadešavale neku kuću; te bi njene članove navele na mišljenje, da ih svetitelj nije više kadar zaštititi, pa da ga valja zamijeniti drugim, koji će kući donijeti bolju sreću. U tom se slučaju smatrao dopuštenim promijeniti svetitelja, a mi smo vidjeli analogne slučajeve, da su mnoge rimske porodice u znak očajanja radi smrti Germanijskove odbacile svoje Lare i da je Harin u Plautovu Mercatoru na rastanku iz očinske kuće naumio potražiti nove penate, novoga Lara.

Jedna od najvažnijih analogija između kulta Lara i krsnog imena, koja je posljedica istovjetnog shvaćanja njihova značenja, jest ta, da i u Rimljana i u grčkoistočnjaka, koji slave krsnu slavu, Lar, odnosno krsno ime, po narodnom mišljenju predstavlja *impedimentum matrimonii*.

Tko slavi istog Lara, tko slavi isto krsno ime, ne može se međusobno ženiti, jer se to smatra incestom. U Rimljana se po starijem shvaćanju članovi istog gensa, dakle potomci istog Lara, ne smiju međusobno ženiti, jer im je ostalo u svijesti, da su iste krvi, a tu svijest, iako ona danas u grčkoistočnjaka nije živa, predstavlja kod njih krsna slava. Ovo strogo shvaćanje krsne slave kao simbola krvnog srodstva dovodilo je u krajevima, gdje je ta slava, kao u Crnoj Gori i južnoj Hercegovini u najvećem ugledu, i do neprilika u društvenom životu. Kako su se tamo pojedine jače porodice razmnožile u bratstvu, koja slave istu slavu i koja su napuštila ne samo čitava sela, nego i kotare, i kako među tim bratstvenicima *conubium* nije bio dopušten, bili su pojedinci prisiljeni tražiti djevojke u kom drugom, često neprijateljski raspoloženom plemenu. To je naravski dovodilo do neprilika, otmica,

zavada i troškova, a da se tomu doskoči, pomagao si je narod na taj način, da bi jedna strana promijenila krsno ime i time uklonila impedimentum.

Time dolazimo, etnološki, do najstarijeg ishodišta larizma i iz njega izvedene krsne slave, do totemizma. U naroda primitivaca totem igra istu ulogu kao i u Rimljana Lar. On je starenik, zaštitnik, simbol porodice, odnosno plemena, i za sve, koji imaju isti totem, zabranjena je, ili — kako se kaže — tabu je međusobna ženidba. Jesu li ljudi na tom stupnju kulture bili svijesni, da endogamija vodi do izradanja rase, teško je reći; ali je smatralju tabu, a kao obilježje, da li je tko istoplemenik ili inoplemenik, služi baš totem. Taj se totem u Rimljana sačuvao u Laru, ma da je tamo gentilni sistem bio tako razvijen, da za indikaciju srodstva totem više nije bio potreban; ali među onim balkanskim narodima, u kojih se socijalna struktura ne osniva na gentilnom sistemu, koji nisu obički da vode genealoške tabele, koji čak nemaju ni zajedničkog prezimena, postaje t. zv. krsno ime i rodbinskom oznakom, po kojoj se prosuduje, koji je connubium dopušten, a koji nije.

Da se dopuni niz analogija između larizma i krsne slave, bilo bi važno ustavoviti, da na Balkanu postoji nešto, što bi odgovaralo poljskim Larima. I doista, u nekom se dijelu naroda, koji slavi krsno ime, održala, makar i podsvijesno, veza između nekidanjega kućnog i poljskog Lara, a ta veza razabire se iz pitanja u narodnoj pjesmi: Koje li ti je ziratom krsno ime? A da u narodnoj svijesti postoji neko sjećanje na posebnog Lara kompitala ili agresta, vidi se i po tomu, da domazet redovito preuzimlje slavu kuće, kojoj se je priženio, a svoje krsno ime slavi kao prisluvu. I ovo domazetstvom prouzrokovano odricanje prijašnje porodične krsne slave i zamjenjivanje onom kuće, u koju se priženio, ima u Rimljana analogiju, jer se svatko, tko bi adoptacijom prešao u drugi gens, morao svečano odricati svojih dotadnjih plemenskih svetinja — sacra gentilicia — i prihvati one, koje slavi pleme ili kuća, u koju bi ušao. To se odricanje zvalo detestatio sacrorum gentilium.²³⁾

²³⁾ Neka vrsta detestatio sacrorum gentilium je i to, da grčko-istočni kaluder ne slavi krsnu slavu svoga doma, nego imandan onog svetca, čije je ime kao kaluder preuzeo.

Da konačno upotpunimo niz analogija, treba još navesti, da po narodnoj pjesmi (Vuk—Bog. 183) Peraštani svi slave zajednički Krstov dan, koji im je Lar praestes, i da u Crnoj Gori čitava bratstva slave zajedničku slavu kao sacra gentilicia. Konačno, gdje su nedavno grčkoistočnjaci ubicačili, da svaki puk vojske slavi svoju krsnu slavu, zar to nije nesvijesno obnovljeni Lar militaris, a slava krsnog imena, koju su bili za kratkotrajne invazije prema zapadu uveli u mornarici, zar nije isto ono, što je rimski Lar permarinus? I slave pojedinih »udruženja« u Srbiji tek su analoga slavama, kojima se slave Lares praestites pojedinih starorimskih korporacija.

Sirenje kulta Lara

Analogije između Larizma i krsne slave tako su obilne i očite, da je posve razumljivo, što se već sredinom prošlog stoljeća pojavljuje mišljenje, da je krsna slava potekla bilo od kulta Lara, bilo od kulta heroja, i da su uz jedno od ova dva mišljenja pristajali svi noviji, ozbiljniji etnolozi. Međutim tom samom konstatacijom pitanje slave nije riješeno, jer još ne znamo prapodrijetla obju tih slava, niti putova, kojima je ona dospjela do nas. Protiv mišljenja, da je taj kult svojevrsno tračkog podrijetla, već je Skarić upozorio na to, da bi u tom slučaju krsna slava morala biti najrasprostranjenija u Traciji, dakle u istočnoj Rumeliji i Bugarskoj, a nije baš tamo nema, dočim je najjače zastupana u zapadnom dijelu Balkana, u prizemlju Jadrana, oko Duklje, Travunje, dakle starog Prevalisa. Skarić je, štaviše, zaključio, da je ta slava odanle potekla i, pošto su ovi krajevi u Srednjem vijeku bili pretežno katolički, da je ona primorsko-katoličkog podrijetla. Ali i tu tezu mogli bismo samo u vrlo skučenom opsegu prihvatići, jer, po našem mišljenju, ti primorski krajevi dolaze u obzir tek kao jedna eta na putu, kojim se je larizam širio, ali ne kao njegovo ishodište. Jer i larizam ima svoju Odisejadu, te je prevailio mnoge putove, dok je dospio na Balkan i tamo se počeo preobražavati u krsnu slavu.

Za nas je svakako neoboriva činjenica, da je krsna slava kristianizirani oblik larizma, kao što su božićni obredi u

hrvatskom narodu tek kršćanski oblik svetkovine nataliae in victi dei Solis. U toj je pretpostavci razumljivo, da je kult Lara kao svojevrsno latinski kult rimskim osvajanjima dospio iz Italije na Balkan i tu se udomio. Pita se samo, kojim je putovima dospio amo i zašto se baš on, a ne drugi rimski kultovi, tako snažno razvio? Odgovor nije težak. Prije svega valja imati na umu činjenicu, da je svaki Rimjanin, doselivši se u provinciju, nosio sobom, kao nekoč Eneja, svoga Lara. Svaka kuća u bezbrojnim municipijima, u kojoj je živio Rimjanin, imala je svoga Lara, a tako su i oni bezbrojni svojevoljno deducirani kolonisti, koji su po balkanskim zemljama osnivali kolonije, donosili sobom svoje Lare. Da se u useljenika uzdrži što življe sjećanje na domaće Lare, nazivali su po njima i neke svoje kolonije: tako na Peutingerovoj tabuli u Africi Colonia Laribus na cesti između Kedima i Medeine i Castellum Larizmeđu Kartage i Melile. Oba ta naselja postala su u Srednjem vijeku veliki gradovi i sijela biskupija. Urođenici u kolonijama gledali su te Lare, mnogomu od njih nesumnjivo se svidjeli i obredi ovoga intimnog prijaznog kulta, te su željeli da i oni postanu sudionicima rimskog bogoštovlja, ne bi li se tako izjednačili sa svojim rimskim gospodarima. Međutim Rimjanin, kao ekskluzivni aristokrata, nije nikomu, koji ne bi imao ius civitatis, dopuštao, da aktivno sudjeluje u njegovu javnom bogoštovlju. Po rimskom pravnom shvaćanju, koje indigeni i peregrini ne priznaje ni ius connubii, bilo bi upravo neshvatljivo, da nerimjanin bude članom koje svećeničke družbe. Ta ekskluzivnost otešala bi, štaviše onemogućivala bi, da se i kult Lara širi među urođenicima. Međutim u tom pogledu čini kult Lara izuzetak, jer on nije javan, nego privatni i od starorimskih kultova jedini, pri komu može, osim punopravnog građanina, po Katonu da agr., 5, 3, aktivno sudjelovati seljak (*villicus*) i kmet (*rusticus*). Svi kultovi viših bogova su povlastica viših razreda: patricija, vitezova i rimskih građana, a samo žrtvu Laru mogao je prinositi svatko, pa i najniži sloj žiteljstva, označen skupnim imenom *teniores*. Po Horacu, Epos. 2, 65, kult Lara daje seljačkom staležu neko patriarhalno obilježje: »Kmet je običavao da uvijek pogosti seljake oko Lara gospodareva i domaćeg ognjišta, pa da se i sam gledajući ih gosti i bude uzorom umjere-

nosti« (*consueverat (villicus) rusticos circa Larem domini focumque familiarem semper epulari atque ipse in conspectu corum similiterque epuletur sitque frugalitatis exemplum*). Gdje se je god dakle Rimjanin u provinciji naselio, tu su s njim i kmetovi slavili Lara i donosili mu žrtve. Tako se autohtono žiteljstvo upoznalo i sprijateljilo s ovim kultom, prigrli lo ga i vremenom izgradilo na svoj način.

Još je većega maha uzelo širenje larizma, kada je kult Lara reorganizirao August time, što je uveo javni kult Lara svoje kuće pod imenom Genius ili Lar Augusti te ga vezao uz kult kompitalnih Lara i time ga podigao na stepen državnog kulta, koga su provincialci već iz služništva naravski prihvatali. Odonda se u lararijima na raskršćima i u kuhinjama slijaku redovito dva lara, Augustov ili julijski i domaćinov, a osim toga je 1. augusta određen kao svetkovina Augustova Lara i kao državni blagdan (Sueton Octav. 33. Dio Cass. 55, 8.). U kolonijama i provincijama upravljali su ovim kultom naročiti *s e v i r i a u g u s t a l e s* kao svećenička družba. O tome piše Arko kao tumačenje jednoj Horacijevoj satiri: »August je naime zapovjedio, da se na raskršćima postave bogovi penati i da se marljivije poštivaju. A svećenici bili su oslobođenici, koji se zvahu *augustalima*« (*jusserat enim Augustus in compitis deos penates (t. j. Lares) constitui ut studiosius colerentur. Erant autem libertini sacerdotes, qui Augustales appellati)*. Isto mjesto tumači Porphyrio slično: »Od Augusta postavljeni su Lari na raskršćima i dani im svećenici slobodnjaci, koji se zvahu *augustalima*« (*Ab Augusto enim Lares in compitis positi sunt et libertini sacerdotes dati, qui augustales appellati*). Važno je tu, da je *sevir a u g u s t a l i s*, dakle javni svećenik, mogao biti a bivao je obično *libertus*, t. j. oslobođeni rob, te da su se za tu funkciju u provinciji otimali oslobođenici i provincialci, koji su imali dovoljno imetka, da plate dosta znatnu nastupninu, jer su se takovi ljudi osjećali socijalno bliži rimskom građaninu, tim više, što su imali pravo nositi *ornamenta a u g u s t a l i t a t i s*, pri svećanim prilikama ogrnuti se togom pretekstom, u kazalištu su dobivali otmjeno mjesto, a vrhunac taštine ovakvih skoro-

jevića bio je, kada bi im dekuriioni njihova municipija priznali pravo, da sjednu na *bisellum*.

Ti su se augustali zvali *magistri Larum augustali*, ili kraće *magistri Larum*, *magistri Larum compitatum*, već prema tomu, koja im je grana kulta bila povjerena.

Razumije se, da je svećenik, komu je bilo zvanje brinuti se oko kulta javnih Lara, morao imati i svoga privatnog Lara. Tako je ustanova augustala, kojoj je glavna zadaća bila promicati dinastičke interese carske kuće u provinciji, mnogo doprinijela širenju kulta kućnih Lara, koji u neitalskim provincijama, gdje je za nj postojalo povoljno tlo, hvata brzo korijena. Posljedica ovog pokreta bila je, da se po provincijama nalaze često spomenici ovoga kulta. Za Dalmaciju je dovoljno spomenuti spomenik Tita Valeriana sa arom posvećenom Laru Augustovu iz Salone, za Meziju metrički natpis C. I. L. III. 754, gdje dedikator svoju pokojnu suprugu zove svojim Larom i jedinom nadom života. »To mi je nekoć Lar, to nađa jedina života« (*Lar mihi haec quondam, haec spes, haec unica vitae*). Vrlo često spominju se *magistri Larum* u Galiji (C. I. L. XII. 406), u Panoniji *Lar domesticus* (C. I. L. III. 4160), u Akvileji *magistri Larum* (C. I. L. V. 729.) i u Ptiju — Poetovio — (C. I. L. 4038.). Napokon spominju se vrlo često u Španjolskoj (C. I. L. II. 2013, 2181, 2233, 3113, 4297 itd.) i u samoj Numidijsi (C. I. L. VI. 307). Svuda se tu spominju *cultores Larum*, *collegia Larum*, *magistri Larum* itd.

Sve je to pogodovalo, da se je kult Lara, pristupan i najsiromašnjim slojevima, u provinciji brzo raširio među seljačkim i malograđanskim žiteljstvom, a ako uvažimo konzervativnu žilavost, koja ove slojeve karakterizira obzirom na očuvanje jednom usvojenih običaja, nije čudo, što se taj kult i u kristianiziranom obliku sačuvao baš u zemljama, gdje živi skoro isključivo seosko žiteljstvo.

Ova nam razmatranja čine razumljivim, da italski kult Lara ide uporedo sa proširivanjem rimske vlasti izvan Italije. Onda je naravno, da se je najprije ukorijenio na istočnoj jadranskoj obali, jer su Iliri s ovu stranu Jadrana došli vrlo rano pod utjecaj rimske kulture i vlasti, a ne valja smetnuti sumra, da su i u pretpovijesno doba postojale tjesne kulturne

veze između Italije i ilirskih zemalja. Zato nije neobično, što Skarić krsnu slavu izvodi sa područja Praevalisa.

Ako je širenje larizma u vezi sa širenjem rimske vlasti na Balkanu, onda ćemo tu ipak naći na jednu anomaliju, koja je u tomu, da baš u oim dijelovima Balkana, koji su došli najranije pod rimsku vlast — a to je Macedonia — krsne slave nema nikako, dočim je ona najraširenija na ilirskom području, koje je pod rimsku vlast došlo poslije i djelomično dosta kasno. Isto tako je zagonetno, zašto te slave nema na tračkom tlu, koje je u rimsko doba u mnogočemu bilo naprednije, nego ilirsko.

Povučemo li granicu između ovog dijela Balkana, gdje se slavi krsna slava, i onoga, gdje je nema, opazit ćemo, da se ona začudo podudara s granicom, koja je dijelila zapadnorimsko carstvo od istočnog, a u još davnije doba helensko kulturno područje od latinskog. Rimljani, osvajajući grčke krajeve, uvidjeli su i priznavali pretežnost grčke kulture nad latinskom i zato u helenskim i helenskim duhom zadojenim krajevima nisu narodu narivali svoga jezika, svojih običaja, ni svojih upravnih oblika, nego su ostavljali na snazi stare ustanove. Zato južno od Vardara i u Tracijskim dolinama pretežno grčke natpise, dočim u zapadnoj poli prevladavaju latinski; na novcima istočne pole u klasično doba napisu su grčki, na onim u zapadnoj oni su latinski; u zapadnoj poli Rimljani uvođe latinsku municipalnu organizaciju, u helenskoj poli ostaje i pod rimskom vladom na snazi stara grčka; u zapadnoj poli grade se kazališta po rimskoj, u istočnoj po grčkoj osnovi (Stobi), a — što je za naše pitanje važno — u Grčkoj, južnoj Macedoniji i Tracijskim dolinama Rimljani iz istih razloga nisu uvodili ustanovu sevira augustala. Najistočniji poznati augustali su M. Appius Gelius i T. Iulius Servandus, čiji se nadgrobni spomenici iz Bardovaca nalaze u muzeju u Skoplju. Oba su po natpisu *I III VIR AVG COL SCVP t. j. seviri augustales coloniae Scupensis* um, staroga Scupi — Skoplja. Najjužnija točka, gdje se spominju augustali, je Stobi = Municipium Stebensium kod Gradskog, gdje se spominju tri augustala, od kojih ima jedan tipno ilirsko ime Auduleon. Tu u Stobima našao je Vl. O. Petković i lijepu brončanu statuetu Lara, sličnu svim ostalim predstavnicima te vrsti. Stobi se nalazi već na granici latinskog i helenskog kulturnog područja. Tu se nalaze uporedo

latinski i grčki natpisi, pa čak i jedan dvojezični, dočim se na sjeveru nalaze samo latinski, a na jugu i istoku grčki natpisi. Kako nam kazuju natpisi u bazilici, u Stobima u IV. vijeku po I. prevladava već posve grčki jezik, a da je on i prije bio jezik naroda, svjedoči nam bezbroj natpisa i sgrafita urezanih u sjedala kazališta. Zato nije čudo, što dalje na jugu i istoku od Stobi odnosno Scupi nema, bar za sada, spomena ni jednom augustalu²⁴); tamo je ova ustanova, kao i druge tipne latinske, nepoznata, i zato od 163 dosad poznate statuete Lara ni jedna nije nađena na čisto helenskom području.²⁵) Uostalom, Rimljani su svojim isluženim veteranima naseljavali osobito barbarske zemlje, a ne visoko civilizirane helenske, i zato se u potonjim i ne šire toliko rimski kultovi kao kult Lara, Silvana i Libera.

Ako je u grčkoj poli kult Lara bio nepoznat, nije time rečeno, da tamo nije bilo sličnog kulta, jer je on veoma srođan kultu heroja, a stari leksikografi i prevadači prevode riječ Lar riječju *ἥρος*, a vjerojatno je i kult herosa potekao od istog praizvora, od kojega je potekao i kult Lara. Kao i Lar dobivaju i grčki heroji naslov otca: *ἥρως πατρῷοι*, i u Grka rodočelnik, postaje heros; u Ateni ima svaki demos svoga eponimnog heroja, a Strabo VII, 321 nabrojio ih je u samoj Atici 174. I rimski Lar praestes ima u Grka analogija u herosima raznih udružba i zanata, kao što je Eskulap heros liječnika, Keramos lončara, Matton pekara, Stephanophoros novčara itd. Kao što riječ Lar isprva znači gospodar, tako i riječ heros u starije doba služi kao počasni naslov istaknutih osoba, a u Homera ona uopće još nema značenja poluboga, koje dobiva tek u kasnijim vjekovima. Iako je prema tomu vjerojatno, da su i Lari i heroji srođni i istog zajedničkog podrijetla, oni su se vremenom diferencirali. Rimski Lar ostaje pretežno obiteljsko, dakle privatno božanstvo, dočim je grčki heros evolucijom postao javnim božanstvom. Tako se već u davno doba u Ateni ističe Tezej nad ostalom

²⁴) Augustali, koji se u careško doba spominju na grčkim natpisima nemaju sa se vrijima a u g. ništa zajedničkog, jer je to u helenskom području počasni naslov prefekta provincije.

²⁵) Od 163 Lara, što ih Sal. Reinach donosi u svom *Reptoir de la Statuaire grecque et romaine*, samo jedan je iz Kaire, dakle također sa nehelenskog tla.

množinom atenskih plemenskih herosa i postaje općim herosom svih Atenjana. Tako Theras iz plemena Aigida postaje herosom svega žiteljstva otoka There, koji je on naselio.

I Grci su imali osobita božanstva, koja su bila svojevrsni zaštitnici domaćeg ognjišta. To su *θεοὶ στιοῦχοι*; ali to su bogovi višega reda, a osobito *Ζεὺς στιοῦχος*, uz njega Demeter, a ne kao u Rimljana nižega reda, kao što su Lari. I već zato je na grčkom zemljištu isključeno, da bi božanstva nižeg reda potisnula ona višega.

Dočim su Lari osim rijetkih izuzetaka anonimni, grčki su herosi eponimi, to jest oni svoje ime daju u naslijede svom potomstvu odnosno svojim sljedbenicima, a uz ime dobivaju i ona svojstva, koja ih obilježuju kao individualne osobnosti. Zato je u grčkoj umjetnosti svaki heros izrađen kao individualni lik, dočim su rimski Lari prikazani kao tip, uvijek sa istim ikonografskim osobitostima. Iako je i u Grčkoj heros od starine jamačno bio u vezi sa stanovitom porodicom ili dinastijom, njegov se kult proširuje na općine i gradove i stanovite zemlje. Od zaštitnika porodice postaje patron općine ili grada. Ovoj je evoluciji bila u prilog grčka sklonost genealogizaciji, koja u VIII. i VII. vijeku stvara genealoške epe, a uporedo razvija osobitu tendenciju, da herosa prikaže ne samo kao zaštitnika porodice, nego i kao zaštitnika, dobrotvora i junaka čitavog naroda. Mitosi stvaraju i izgrađuju povijest pojedinih herosa i daju već u diplonsko doba umjetnosti bezbroj motiva za umjetničku obradu. Epizode iz života heroja graviraju se već na nožnim pločicama diplonskih fibula, one se prikazuju na vazama geometrijskog stila, množe na protokorintijskim, a u V. vijeku pr. I. one su neiscrpljiv izvor za inspiraciju keramičkih slikara crnolikovnog stila. Umjetnost zaobljuje prvobitne primitivne konture herosa, ona ih opremanjuje i tako ga uzdiže na daleko viši kulturni stupanj, nego što su bili rimski Lari u doba, kada su Rimljani došli prvi put u doticaj sa Grcima. Razumljivo je, da u ovakvim prilikama niže razvijeni kulturni motivi nisu bili kadri potisnuti više razvijene, a to vidimo i na ostalom području vjere, jer su Rimljani, ma da su bili osvajajući i Grcima politički nadmoćni, evokacijom preuzimali grčka božanstva, a ne obratno, ili su svoja autohtona helenizirali. To je razlog, zašto se ni kult

Lara po Balkanu helenskim ili heleniziranim područjem nije mogao raširiti.

Da je, uza sve to, na grčkom tlu u homersko i predhomersko doba kult heroja imao iste oblike kao i kult Lara, vrlo je vjerojatno. O tome u Homera doduše nema traga, ali to je razumljivo, jer je Homer pjesnik prafidalne aristokracije; on pjeva o velikom ahajsko-trojanskem sukobu, o kraljevima i anaktima Ahajaca i Trojanaca, o velikim olimpijskim bogovima, a na prosti narod, na intimne pojave kućnog života, pa ni na božanstva nižeg reda, on se ne obazire. On nije etnolog i ne obraća pažnju na posebnička božanstva i domaći kult, pa čak i muzu, koju zaziva u invokaciji prvih heksametara Iljade, on naziva božicom. Uza sve to, sačuvaše se i u klasično doba mnogi obredi slični onima u kultu Lara. Tako se kult heroja obično zbijala na njegovu pravom ili umišljenom grobu: Agamemnonu u Argosu, Ahilovu u Tesaliji, Ajasovu na Delosu, Protezilajevu na Herzonu. Tu dakle postoji svuda veza sa htoničnim kultom. I kod žrtava herojima, koje se vrše u obliku svećanih gozba (*ένιον*), poziva se heros, da sudjeluje na gozbi. I herojima žrtvuju na domaćem ognjištu (*έσχαρα*) plodove i kolače (*πατάρα*), a da se je pri tome kadilo i tamjanom, dokazuju thymateria, prikazana na relijefima ovakovih herojima namijenjenih žrtvenih gozba. I u herojskom kultu igraju libacije istu veliku ulogu kao i u kultu Lara, a da tu nije smjela nedostojati ni svjetiljka, dokaz je po Lucijanu, *Philos.* 21, glasoviti liječnik Antigonos, koji je pred kipom heroja liječništva palio vječno svijetlo. I u Grka je postojalo mišljenje, da zalogaj, koji padne iz usta ili iz ruke, pripada herojima (Plutarh, *quaest. gr.* 64, Diogen Laert. VIII. 32). Konačno vrijedi spomenuti i tu osobitu analogiju: kod svećanosti u čast heroja u Figaliji smiju sudjelovati djeca i robovi (Atenej, IV, 149), dakle oni »tenuiores« po rimskom shvaćanju.

Iz svega toga slijedi, da je u Grčkoj o značenju heroja postojalo nekoć isto mišljenje kao i o Larima u Rimu. Pod ovom prepostavkom moglo bi se govoriti, da je krsna slava analogna herojskom kultu Grka, čime ipak nije nikako dokazano, da je kult, kako Vasić misli, tračkog podrijetla. Već je Skarić pokazao, zašto nije potekao iz Tracije: jer te slave danas baš na tom području nema.

Prapodrijetlo kulta Lara i slave

Da ustanovimo najstarije podrijetlo larizma, valja nam ostaviti doba povijesno i zaći u dublju starinu, u kojoj nam nedostaju svi pisani spomenici, u doba pretpovijesno, koje ima svoje vrste spomenika, koji, iako su nepisani, govore bistro i jasno o prastarom životu.

Cini se, da su Rimljani već u davno doba imali osjećaj, da kult Lara nije italskog podrijetla, a do tog mišljenja mogli su doći, jer on postoji samo u Latina a možda i u Etruščana, ali ga u ostalih italskih plemena nema. On dakle nije autohton, a da mu se protumači postanje, složen je onaj lijepi niz priča, koje su Vergili služile kao vrela za njegov epos i koje obrađuju mitsku povijest Rima. Glavni junak tih priča Eneja nije rođen Latin, nego je Trojanac, koji nakon razorenja svoga grada bježi u svijet, da traži novu postojbinu. Na ledima nosi iz gorućega grada sakata oca Anhiza, za ruku vodi sina Askania i nosi svoje penate, t. j. svoga Lara. Nakon dugog lutanja dolazi u Italiju, osniva Lavinium i sagradi po vijesti Timjeja iz Taurogene hram, u koji postavlja trojanske penate, t. j. svoga Lara. To se svetište po jednom natpisu u C. I. L. X. 997 zove »sveto počelo naroda rimske Kvirita latinskog imena« (*sacra principia populi Romani Quiritum nominisque Latini*) i bilo je zajedničko svetište latinskog saveza. Od Anhizova sina Jula izvodi rimsko pleme Julijevaca svoju lozu... hic Caesar et omnis Iuli progenies, veli Vergil, a penate, t. j. Lara tog plemena, zove Lukan, I, 196, *Phrigique penates gentis Iuliae*. Enejin Lar kao Lar slavnog plemena Julijevaca imao je Augustu, koji je adopcijom postao član toga plemena, poslužiti za jačanje dinastičkog ugleda, i on je kult svoga adoptivnog kućnog Lara podigao do državnog kulta, dao ovaj u ruke posebnim sevirima, koji su se zvali *augustales*, te ga povezao sa toliko raširenim kultom posebničkih i kompitalnih Lara. To isto nastavili su i carevi Klaudijevci i Flavijevci, samo što su se svećenici Lara zvali *claudiales* i *flaviales*.²⁶⁾

²⁶⁾ Da je Eneja osnivač rimske države, u to su tvrdio vjerovali svi Rimljani i u kasnije doba. Justinijan u jednoj noveli (XXVII) od god. 537. veli: *Aeneas nobis Troianus, rei publicae principes, mosque Aeneas ab illo vocamus.*

I neki rodočelnici odličnijih rimskih plemena bili su prema predaji trojanskog podrijetla i drugovi Enejini. Tako Nautes, praotac plemena Nautia, Caecas, osnivač plemena Caecilia, koji je bio drug Enejin, Cloelius, po Fest. ep. 24., starenik plemena Cloelia, a praotac gensa Aemilia bio je Askanijev sin Aemilos (Fest. ep. 23). Svi ovi smatrali su se Larima svojih plemena, i zato Rimljani smatraju ne samo Eneju nego i njegove pratioce domaćim herojima — d i i n d i g e t e s — (Tibull. 2, 5, 43) ili, kako ih Vergil, geogr. I. 494, zove, p a t r i i d i i n d i g e t e s. Oni su dakle vjerovali, da je kult trojanskog podrijetla, prenesen pod Enejinim vodstvom od trojanskihbjegunaca u Italiju.

Istina, sve je, što Homer pjeva o bojevima oko Troje, a Vergil o tumaranju Enejinu, pjesnička priča i mitos i nije po-desno da, doslovno shvaćeno, dade autentičnu povijesnu sli-ku; ali, ako te priče shvatimo kao pjesnički refleks zbiljskih događaja, naročito jednog velikog etničkog pokreta, onda te priče dobivaju drugo lice. Iako su sve osobe Ilijade od Hek-tora do Ahila sumnjiće zbiljnosti, borba oko Iliona je postojala, jer je prouzrokovana sukobom Ahajaca i tračko-ilirskog žitelj-stva Troade. Ta borba za prvenstvo bila je možda i žešća, ne-go što je Homer opisuje, trajala je, sudeći po ponovno obno-vljenim bedemima Troje, dulje od onih devet Homerovih go-dina, a konačni joj rezultat je bio, da su potučeni Trojanci morali bježati i tražiti novu postojbinu. Eneja je samo personifi-kacija toga bijega. Poredbu za ovo imamo koju stotinu godina ranije, kada su Ahajci provalili u Grčku a pelazgijski Tirzeni pred njihovim pritiskom morali također bježati. I nije možda puki slučaj, da su i oni, kao i Eneas, novu postojbinu našli na zapadnoitalskoj obali, jedni u Etruriji, drugi u Laciјu.

Priča o osnutku Lavinija prikazuje nam dakle u mitskoj slici predistorijat naseljivanja Lacijskog trojanskog bjeguncima, koji svoj domovinski kult Lara udomiši u Italiji. Imajući to na umu, ne će nam biti nimalo neobično, što je nošnja Lara — kratka, oko pasa stegnuta tunika, i calceus (čizmica) na nogama — maloazijskog podrijetla, slična opremi Perzeja, Atisa i drugih maloazijskih božanstava.

Budući da se je žiteljstvo Troade sastojalo od tračkih i ilirskih elemenata, Frižana i Dardana, nastaje pitanje, kojоj od ovih skupina pripadaju Eneja i njegovi pratnici. Na to nam

pitanje odgovara najbolje Homerov zemljopis. U Ilijadi B. 819. veli se *λαρδαῖτων* ἀντὶ ἥρχεν ἐος πατές Ἀνχιάδον Ἀινέας dakle vladao je Eneas Dardanijom, koja se stvaraše od podnožja brda Ide prema Ilionu, južno do Skepsisa, a sjeverno do Helesponta. Glavno mjesto bio je tu grad Dardania, po Ilijadi, Y, 215, sagrađen prije samog Iliona. Ti su Dardani bili srodnici Trojan-cima, jer je Ilos, utemeljitelj Iliona, bio sin Dardanida Trosa, a Dardani su bili Iliri, a ne, kao ostala plemena oko Troje, Tračani. Njihovo ime još danas živi u arnautskom jeziku, jer d a r d h a n tamo znači seljaka, slovom čovjeka, koji goji k r u š k e, dakle je to analogija hrvatskom š l i j i v a r u. Glavna skupina Dardana živjela je međutim na Balkanu, oko gornjeg Vardara pa na sjever do Niša. Ogranak tih Dardana, valjda pod pritiskom seobe Ahajaca u Tesaliju, prebacio se je preko Helesponta te se tu nastanio. To je prvi odraz ahajskih seoba, kao što su borbe oko Troje odraz zadnjeg maha ahajске ekspanzije, koja vodi Ahajce do maloazijske obale, a Eneju bijeg opet odraz komačnog učimka tih borba, uslijed kojih su žitelji Troade bili prisiljeni ostaviti svoj zavičaj i ustupiti ga ahajskim i eolskim naseljenicima, koji od tada u tom kutu Male Azije dobivaju prevlast.

Eneas kao Dardan predstavnik je Ilira, a kult Lara, koj on uvodi u Italiju, jamačno je starinom ilirskog podrijetla.

I tako smo dospjeli do zadnje karike u lancu argumenata koji nas imaju voditi do konačnog podrijetla kulta Lara odnosno krsne slave. Ako je taj kult nešto zasebno ilirskog onda je on i prije dolaska Rimljana postojao u Iliriku na obalama Jadrana, a kada su Rimljani kao osvajači došli sa svojim latiniziranim kultom Lara na ilirsko tlo, razumljivo je, da su se ilirski urođenici lako priklomili ovom kultu i da je larizam među njima uhvatio dužljji korijen, nego igdje drugdje, te se raširio među najšire slojeve i svojom ustrajnošću preživio i sve faze kristianizacije tako, da se je pod imenom krsne slave održao do danas.

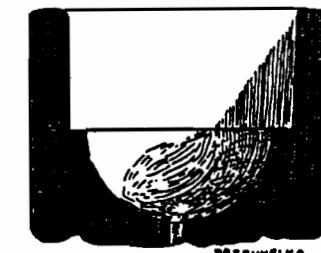
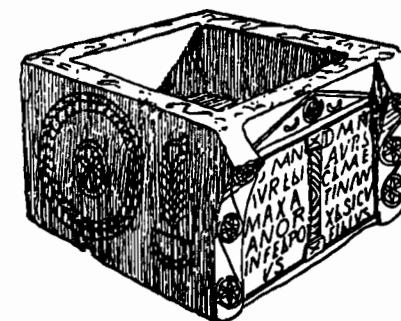
Jedino ova pretpostavka daje nam nedvojuman odgovor na pitanje, zašto krsna slava postoji u ilirskoj, a ne u tračkoj, trećini Balkana ni u helenskoj. I tako smo, po našem mišljenju, došli konačno do ispravne definicije krsne slave: Ona je kršćanski oblik latinskog kulta Lara, koji

je smaloazijskim seljenicima ilijske narodnosti došao u Italiju, odatle rimskim utjecajem opet na Balkan, gdje se je na povoljnem tlirskom supstratu snažno razvio i nasuprot kristianizaciji i slaviziranju zemlje do danas sačuvao.

Tragovi larizma u sojenicama

Grob je prvi i najstariji locus religiosus, pa je razumljivo, da htonični — samrtni — kultovi u oblikovanju religija igraju važnu ulogu. Glavni su obredi, kojim se pokojnicima na grobu iskazuje ljubav i štovanje, žrtve u obliku pića i hrane, koje se isprva prinose na samom grobu, na komu se u tu svrhu gradi posebni oltar — bothros — u obliku okrugle kamenom ogradijene jame bez dna, koja služi kao ognjište, na komu se peče žrtva i ulijevaju libacije. Kako bothros nema ozidana dna, nego je u vezi sa zemljom, u kojoj leži mrtvac, dospijevaju prinesene libacije i žrtve i do mrtvih ostataka. Takvi su bili žrtvenici na grobovima mikenских anakta na agori u Mikeni i usred aule palače u Tyrinsu. U doba geometrijskog stila zamjenjuju bothrose velike diplomske protasis-vaze, nadene u velikom broju na groblju kod Dipilona u Ateni. Te su se posude do polovine ukapale u zemlju, te nemaju dna, tako da su u njima prinašame žrtve i libacije bile također u vezi sa grobom. Prauzor ovim amforama možda su klepsidri slične posude bez dna, nadene u megalitskim grobnicama sjeverne Njemačke i Francuske. U klasično doba ustupaju protezis-vaze mjesto lijepim lekitosima, kojima su Atenjani ukrasivali grobove svojih milih. Te posude imadu doduše dno, ali u njemu četverastu rupu, kojom se uspostavlja veza između pokojnika i sadržaja lekitosa. Kroz tu rupu dospijevale su do groba libacije, miris tamjana, kojim se je grob kadio, molitve i invokacije namijenjene pokojniku. Nešto slično nači ćemo u obliku kamenih četverastih, gore kotlasto izdubnih stela sa rupom u dnu, koja pomoći zemljane ili kovinske cijevi veže posudu pravo sa grobom. Koji put je ta cijev bila izvedena i na pročelje stele u osobito grlo, u koje su se ulijevale libacije. Takove

grobne spomenike naveo je Durm,²⁷⁾ a Delatre²⁸⁾ našao je u Kartagi nadgrobne spomenike, koji su iznutra šuplji, a libacije su doticale kroz cijev u posebni recipient u obliku amfore u samoj grobnici. Sličan je raspored ustanovio Mau²⁹⁾ u Rimu i u Pompejima. Napokon imamo i mi na našem zemljistu nešto slično. U Doljanima kod Bihaća nađena je cista od miljevine kockasta oblika sa četverastom šupljinom u gornjoj poli, koja u donjoj poli dobiva kotlast oblik, te je na dnu providena rupom, koja uspostavlja vezu sa grobom.³⁰⁾



Sl. 1. Rimska cista od miljevine iz Doljana kod Bihaća, koja služi kao receptaculum za libacije, namijenjene pokojnicima pod njom

Najzanimljivija vrst ovih spomenika nađena je u Donjoj Dolini u prepočivajnim sojenicama na Savi. Tamo je svaka kuća imala od ilovače na podnici izgrađeno ognjište u obliku zdjele, ukrašene u pročelju svastikama i meandristim ornamentom, sa posebnim nastavkom, koji se sastoji od jedne vodoravne i jedne kraće okomite šuplje cijevi, a ravnom dnem. To je bio nesumnjivo kućni žrtvenik — ἔσχάρα. Međutim u kućama, koje su bile podignute nad grobovima, to ognjište ima isti oblik, ali drugu konstrukciju, jer mu je dno kao sito prošupljeno nizom rupa, a pod njim je izgrađen od ilovače

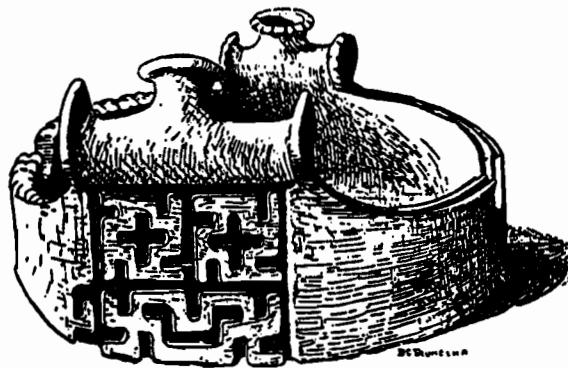
²⁷⁾ Durm, Baukunst der Römer, 747.

²⁸⁾ Revue archéolog. 1888. II. 162.

²⁹⁾ Römische Mitteilungen 1888. 126. 136.

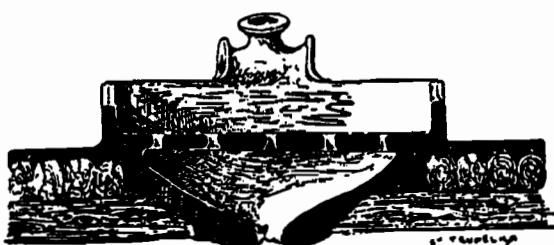
³⁰⁾ K. Patech, Glasnik Zem. Muzeja 1914. 219. determinirao je taj spomenik kao »sanduk za pepeo bez poklopca«; međutim je to uistinu umjetni bothros.

široki lijevak sa rupom u sredini, koja vodi pod podnicu sojenice, da libacije mogu dospijeti do prostora pod kućom, gdje je grob starenika. To je dakle bio pravi *bothros*, a ona rupa u dnu ima istu svrhu kao šuplje dno diplonskih vaza ili atičkih lekitosa i t. zv. *catarractae* u starokršćanskih memorija, sazidanih *supra corpus martyrum*.



Sl. 2. Kućni žrtvenik, načinjen od ilovače i ukrašen svastikama, iz sojenica u Donjoj Dolini na Savi niže Bos. Gradiške

Mi znamo, da je i u Rimljana žrtvenik, na komu su se kućnom Laru prinosile žrtve, bio usred kuće u atriju, pa taj žrtvenik nalazimo eto i u našim sojenicama u predimsko doba, i to u neposrednoj vezi sa grobničom pod njim. Iz toga možemo zaključiti, da su i sojeničari imali obrede, koji



Sl. 3. Prorez kroz sličan žrtvenik iz iste sojenice, koji pokazuje konstrukciju podnice, koja propušta libaciјe do same grobnice

su srođni i slični sa onima u latinskom larizmu, a kako su sojeničarski kućni žrtvenici na starijem stupnju razvoja, možemo ustvrditi, da je kult Lara postojao ne samo i u sojenicama, nego da nam one predstavljaju njegovu stariju razvojnu fazu.

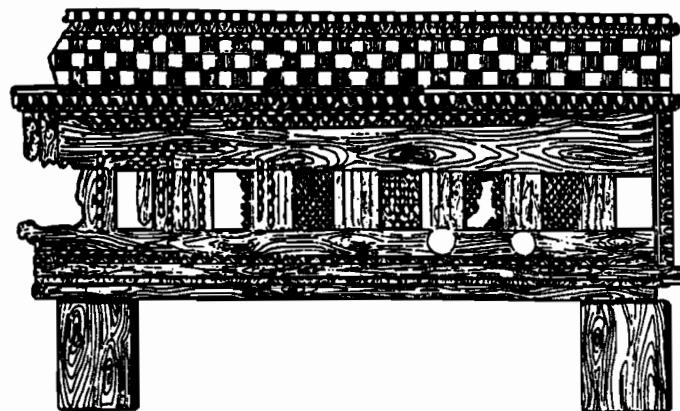
Razvoj hrama iz sojenica

Domaće ognjište kao kućno svetište odrazilo je sjaj svoje svetosti i na samu kuću, u kojoj se ono nalazi, a kako se iz ovakove kuće postupno razvijao hram kao isključivo sakralni predmet, to možemo poučno pratiti, ako promatramo sojenice u D. Dolini.

Poznato je, da je već Vitruv konstruktivne elemente dorskog hrama izveo iz drvene arhitekture. Tu ideju prihvatio je i razgradio Burkhardt (Griech. Kunstgesch. III. 41.), a za njim Semper u svom poznatom djelu o stilu. Dok su ova dvojica pošli za tim, da putem razvoja iz drvene arhitekture uopće protumače stilske elemente građevine, pošao je P. Sarasin znatno dalje. Imajući kao Švajcarac pred očima tolike ostatke pretpovijesnih sojenica, u kojima je drvo isključivo građevni materijal, nije čudo da je došao na misao, da grčki hram, a osobito dorski peripteros, nije ništa drugo, nego kamena reprodukcija sojeničarske kuće, pri čemu je stupovlje, koje opasuje pteroma, analogno drvenom kolju sojenica, arhitravi odgovaraju brvnanim zidovima kuće, a tympanon u pročelju lastavici ili zabatu kuće. Glavni argumenti za Sarasinovu teoriju, osim vanjske sličnosti, jesu citati, koji svjedoče, da su elementi arhitrava, u kamene arhitekture redovito veoma masivni, u neko doba, dok su se gradili od drva, bili šuplji. Za to on navodi niz dokaza iz Pauzanije (V. 20. 4), Euripidove Ifigenije na Tauridi st. 113. i dr. Pojedine sastavine arhitrava odgovarale bi prema tome sastavnim dijelovima brvnare, i to: epistil je dornja vjenčanica, triglifa i metope bile bi zid sa urezanim prozorima, a geison ili corona gore bila bi gornja vjenčanica. Mi temo ovo ne samo prihvatiti, nego i nadopuniti, prije svega time, da se ime triglifa ne odnosi na tri zareza, jer navodno γλύφει znači zarez, brazdu, jer triglifa uistinu ima samo dva takva zareza, i da se po našem mišljenju triglifa ne sastoje od tri zareza, nego od tri

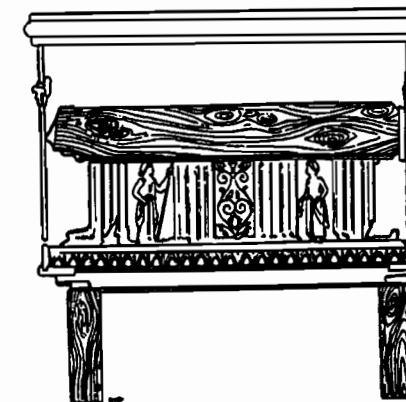
stupića, a svaki je od njih tri put obrezan: na pročelju i koso na oba ugla, a to potvrđuje i sam naziv, jer γχυφέω znači rezati, scalpare, a oni su doista triput obrezani, te po tri takva usko poredana stupića čine ono, što Vitruv zove triglifom.

Stijena brvnare konstruira se na dva načina: ili se grede polažu vodoravno jedna na drugu do potrebne visine, a u uglovima im se krajevi zaglavljaju na osjeć, ili se brvna u gustom redu okomito zasađuju u donju vjenčanicu i vežu gornjom. U prvom slučaju su se vrata i prozori morali nadahnuto urezati, u potonjem to nije bilo potrebno, jer se tamo, gdje su imali biti vrata i prozor, nisu usadivali okomiti stupci. Predstavimo li sebi, da su ovi okomiti stupci u uglovima fasetirani sa tri fasete (*γλυπτίσεις*) i da ih je između prozora δύο, redovito po tri, onda smo na najprirodniji način polučili izmjenu triglifa i metopa (t. j. prozora). Pri tomu nam neće smetati, da μετόπη znači nešto, što je između prozora, jer je to i o k n o prozora. Ovo shvaćanje nam potvrđuje i jedan drveni larnax iz Kul-Obe kod Kerča na Krimu, koji ima oblik kuće a čiji dijelovi predložuju glavne konstruktivne elemente arhitrava: tročlanim epistil, red triglifa i metopa i široki gejzon. Tu se jasno vidi, kako su triglifi nastale od tri stupića, a da su metope prozori, vidi se po tomu,



Sl. 4. Starogrčki drveni sanduk iz Kul-Obe kod Kerča na Krimu u obliku sojeničarske kuće. Sa strane. Slika prema Dahremberg — Saglio, Dict. des antiqu. grecu. et rom. sl. 6100

što su zatvorene drvenim rešetkastim transennama, a samo s uže strane su mjesto njih usadene figurirane ploče. I obzirom na epistil može se Sarasinovo tumačenje nadopuniti. On je doduše u dorskom stilu jednostavna greda; ali u ionskom je trodijelam i sastoji se od tri fascije, odnosno tri grede, jedne više druge. Kako je do toga došlo, razabrat ćemo



Sl. 5. Celo sanduka iz Kul-Obe. Po Dahremberg — Saglio, Dict. des antiqu. gr. et rom. sl. 6101

razmatrajući najstarije grčke spomenike. Na t. zv. Lavljim vratima u Mikenu, gdje su u timpanu prikazana dva lava kako se penju uza stup, taj stup ima kapitel, složen od tri reda greda; gornji i donji idu usporedno, a srednji transverzalno, te se razabiru samo kao u prorezu glave greda oblica, nанизanih jedna do druge. Isti raspored nalazimo i na pročelju pećinskih grobnica u Benihasanu u Egiptu, gdje je epistil tročlan: dvije uzdužne grede i među njima okrajci gusto nанизanih oblica. Isti motiv nalazimo i na epistilu ulaznih vrata u t. zv. Atrejevu riznicu u Mikeni i na onima druge kupolaste grobnice blizu nje³¹⁾ te na ulomcima zidnih slikarija u Orhomenu.³²⁾ Na Atrejevoj riznici oblice su ukrašene ružicama.

³¹⁾ Ispor. rekonstrukciju u Perrot-Chipiez, Hist. de l'Art dans l'Antiqu. VI. tabla VI. i češće.

³²⁾ Ispor. u Abhandl. München. Akademie. 1909.

Značenje ovog motiva protumačit će nam opet naše sojenice. Tu na stupovlju, koje nosi podnicu naselja, položene su u stanovitim razmacima usporedne gredе, a na njima su transverzalnim rasporedom gusto nanizane oblice, koje sačinjavaju podnicu, i tek nad ovima položena je usporedno sa donjom podvalom gredа vjenčanica, koja je temelj kući. Gledajući ovu konstrukciju sa strane dobivamo isti lik, koji nalazimo u navedenim starim spomenicima. Vremenom su odu-



Sl. 6. Mrtvački ljes od hrastovine iskopan ispod kuće u sojenicama Donje Doline na Savi

stali od toga, da se na epistilu prikažu koluti srednjeg niza oblica, i time je nastao tipni jonski tročlanji epistil.

Zagledamo li se u idealnu rekonstrukciju ovalke sojeničarske zgrade, zapazit ćemo sve elemente fasade dorskog hrama: dolje niz stupova, ukucanih u zemlju, koji su većinom od hrastovine te niču kao i dorsi stup neposredno, bez baze, iz zemlje, a plitka kanelira potonjega živo nas sjeća okomitih brazda u hrastove kore. Oni nose podnicu od podvala, oblica i vjenčanice, koja je u kamenu predstavljena epistilom. Na njemu se izmjenjuju prozori i dijelovi zida složeni od po tri uspravna stupca, što odgovara triglifama i metopama, a nad

ovima gejzon, t. j. gornja vjenčanica, i syma ili streha. Dodamo li tomu u pročelju trouglasti zabat krova, koji odgovara timpanonu, i na vrhu pročelja unakrst produljene rožnice, koje odgovaraju akroteriju sa pričvršćenim bukranijem³³⁾ (volovljom lubanjom), našli smo tumačenje svih elemenata pročelja dorskog hrama.



Sl. 7. Dva mrtvačka ljesa iskopana među koljem sojenica u Donjoj Dolini

Ali za sam vodoravni raspored dorskog hrama pretpostavimo da ćemo potpuno tumačenje u dolinskim sojenicama. Spomenuli smo, da su se pod nekim od dolinskih kuća nalazile grobnice, a nad njima u kući ognjište kao domaći žrtvenik, spojen ljevkastom kataraktom sa grobnicom. Da se prostor oko groba zaštiti od stoke, koja je za ljetnih dana voljela plandovati u hladu sojenice, trebalo je načiniti samo

³³⁾ U D. Dolini nađen je takav bukranij od lubanje prabika — bos primigenius.

oko nje ogragu od pletera dosta visoku i jaku, da je ne obori stoka. Ta ograda mogla je biti manja od kuće, a kako je bila opasana stupovljem, ostao je između vanjskih stupova i ovog ogradenog prostora naokolo prema vani otvoren trijem — a la e. Isti raspored imamo i u dorskog peripterosa: celu opasnu izvana stupovljem trijem.

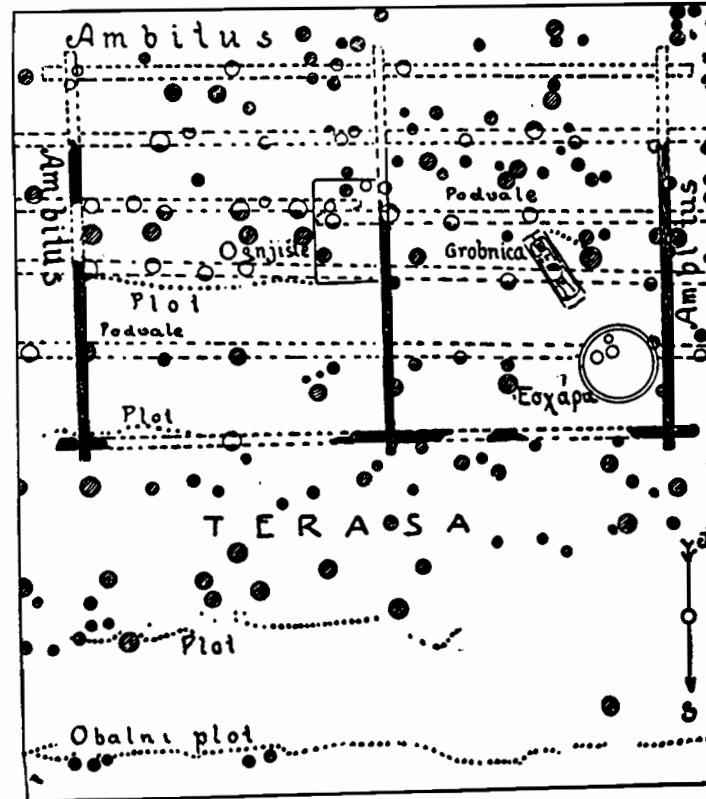
U nekim kućama nadzem su pod podnicom kuće mjesto grobova ostaci drvenih čamaca i lada, izvučenih amo, da bez potrebe ne trunu u vodi, gdje ih je hladovina pod podnicom kuća štitila od žage i očuvala, da se od suše ne raspucaju. Jedan od ovih sojeničarskih čamaca bio je 13 m dug, a drugi polovicu. Običaj, da se nepotrebni čamci izvlače na suho, postojao je i u recentnim dolinskim sojenicama do nedavna, te je i tu prostor pod podnicom služio kao spremište za njih. Za to je služio osobito prostor između dva srednja reda stupova. Taj raspored služio je dakle u istu svrhu, u koju su služili u prošlim vjekovima takozvani orsani u Veneciji i drugim gradovima jadranske obale.

Po ovim ladjama, koje su imale svoje spremište između dva reda stupova pod kućom, dobio je i taj prostor ime lade ili broda, a taj naziv, vać, navis, lada, brod, Schiff i t. d., prešao je odatle i u arhitekturu kao oznaka svakog duglastog stupovljem ogradenog prostora, osobito u hramovima i crkvama.

Za bolje razumijevanje gore rečenog dodajem dva načrta sojeničarske kuće u D. Dolini, jedan, koji prikazuje njen tloris, a drugi, koji prikazuje njen uzdužni okomiti prorez. (Sl. 8. i 9.)

Na prvom nam padaju u oči sasvim nepravilno u zemlju ukucani kolci, koji su nosili podvale i oblice nekadanje podnice naselja. Raspored stupova tu nije naoko pravilan, a to dolazi otuda, što se u kasnija vremena, kada bi kolje istrunulo te bi ga valjalo izmijeniti, ne bi mnogo pazilo na to, da kolac dode na isto mjesto, gdje je bio stari, nego bi se ukucao blizu njega i tako slabo mjesto utvrdilo. Osim toga bi se često na starom gradilištu, kada bi kuća bila odveć trošna, sagradila nova s novim koljem, a da se staro ne bi uvijek povadilo, i tako bi nastao vremenom pravi labirint kolja, i samo oštrom promatranjem mogao bi se ustanoviti pravac pojedinih redova glavnog kolja. Na tom kolju počivala je podnica (pons) naselja i na njoj kuća, čiji temelj označuju dijelomice sačuvane

donje vjenčanice, koje su opasale kuću na četiri strane i koje su nosile zidove brvnare. Kuća je razdijeljena pregradom na dva dijela; prednji je nešto veći od stražnjeg. U sredini prednje prostorije uza zid prema ulaznim vratima nalazi se na podu debeli sloj ilovače, koji predstavlja ognjište za dnevnu upotrebu, kojоj je služila uopće ta prostorija. Manja prostorija odijeljena je od nje poprečnim zidom, a u desnom joj ugлу bila je eschara, kućni žrtvenik u obliku ognjišta urešen svastikama, kako je gore opisano. Pod tim ognjištem

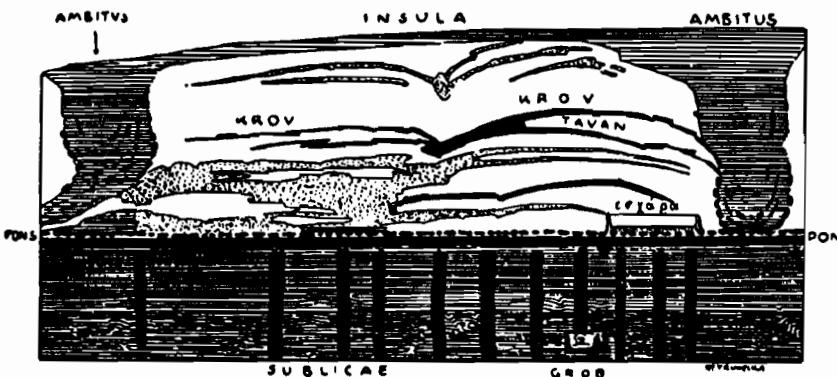


Sl. 8. Tlocrt sojeničarske kuće u Donjoj Dolini, na kome se razabiru kućni žrtvenik i grobniča ispod njene podnice

nadena je između kolja u dnu iskopana raka sa lijesom istezanim od hrastovine u obliku korita ili valova, a u njemu ostaci mrtvaca, valjda prvog osnivača dotične kuće. Sprijeda, pred kućom, prema Savi, bio je otvoren trijem, a oko kuće, na ostale tri strane, uzak slobodni prostor, t. zv. a m b i t u s.

Pred terasom, koja se je diljem čitavog naselja sterala rubom Save, opažaju se u zemlju ukucani nizovi manjeg kolja, nekoć opleteni pleterom, koji su imali čuvati kuće, da im se prostor ispod podnice za većih poplava ne napuni granjem i muljem i tako vremenom ne zatrpa. Ti plotovi zato uvijek teku naporedo s rubom rijeke.

Vrlo poučan je okomiti prerez kroz ovu kuću, jer su tu stratigrafski slojevi dobro sačuvani i jasno vidljivi. Dolinsko naselje naime propalo je u V. vijeku pr. I. uslijed jedne još nerazjašnjene vodene katastrofe, koja je nenadano digla razinu Save za 2—3 m, te je na toj visini ostala dulje vremena, a kako je bujica poplavila kuće do krova, zatrpsala je voda granjem i muljem vremenom čitavo naselje. Pri tom su brvana zgrada štitila nutrinu kuća tako, da je kroz pukotine između njih upavljen samo sitniji mulj, dok je granje i ostalo doplavljeno sa krupnjim muljem ostalo vani i prevuklo zgrade tamnom crnkastom naplavom tako, da se već po boji naplave razabire sav raspored sojenica. Najdonji sloj je modra dilu-



Sl. 9. Okomiti prerez kroz jednu sojeničarsku kuću u Donjoj Dolini, prikazanu na sl. 8., koji pokazuje ostatke konstrukcije zgrade i glavnih naplavnih slojeva

vijalna ilovača savske doline, kroz koju je Sava izdubla svoje korito. U nj je ukucano kolje, koje nosi podnicu naselja, i to kroz debeli sloj stare naplave počnjele od karboniziranog naplavljeno drvja, raznog smeća i drugih organskih sastavina, uslijed čega je taj sloj tamne boje. Nad njim, do podnice sojenice, slijedi debeli sloj mlađe naplave, također potamnio od raznih organskih sastavina, a u same podnice, čije su se podvale sačuvale, opaža se, da ona u sobama nije od oblica načijena, nego od cijepanih hrastovih dasaka. Na njoj stoji kuća takoreći fosilizirana u obliku dugoljaste kocke, ispunjene svjetlijom naplavom, u kojoj se drvene sastavine kuće, ma da su većinom posve istrunule, ističu svojom crnom bojom i ugljenim trunjem. Ta kocka opasana je sa tri strane tamnom krupnom naplavom, koja je dijeli od susjednih zgrada i predstavlja t. zv. a m b i t u s, t. j. neizgrađeni prostor između kuća. Jedan od tih slojeva je 1.30 m, drugi 1.60 m širok, i prema tomu širinom odgovara posve propisu starinskog lex XII tabularum, koji propisuje, da ambitus mora biti najmanje $2\frac{1}{2}$ stope širok. To je starogrčki ἔρχος latinizirano herctum, t. j. sveta ograda, koja ima da od susjednih zgrada ogradi kuću i sveto ognjište kućnog božanstva, a ima i tu pravnu posljedicu, da jedan zid ne može biti zajednički dvjema susjednim kućama, nego je svaka za se kao neka insula nezavisna jedinica.

Što se tiče slojeva u nutrini kuće, oni su, kako je rečeno, svjetle boje, a samo od vrata prema zapadnom dnu zgrade razabire se nešto tamniji sloj sa sitnjim primjesama drvja. Što znači, da je bujica na otvorena vrata unijela i nešto manjeg grana. Taj sloj u glavnom dosiže do srednjeg zida, koji kuću dijeli na dva dijela: prednji sa običnim ognjištem u dnu bio je megaron, a stražnji za njim thalamos ili ložnica i u njemu, u desnom uglu, lijepo urešen kućni žrtvenik, eschara, nad grobnicom Lara ili starenika, sahranjenog pod njim.

Prednja soba ima odmah nad sobom krov, pod koji se je sa ognjišta vijao dim, dočim je ložnica imala nad sobom posebni strop, a prostor nad njim služio je kao tavan, gdje su u koševima i zemljanim i drvenim posudama spremali žito, koje je nađeno u velikim množinama, životne namirnice i druge kućne potrepštine.

Nema sumnje, da je kućni žrtvenik bio u vezi sa grobničom ispod kuće, da su žrtve prinošene na njemu bile namijenjene u njoj sahranjenom pokojniku, i tako se tu vršio mrtvački ili htonički kult po svim obredima, običajnim u prastaro doba u arijskih Helena i Latina. Nema sumnje, da je grob pod kućom bio grob osnivača kuće i porodice, koja je u njoj stanovašta i na domaćem ognjištu prinosiла mu žrtve i libacije, a nadjenemo li tomu deificiranom pokojniku počasno ime Lara, imademo tu sve paelemente larizma, komu namijenismo ove stranice. I sav instrumentum sacram kulta Lara imamo tu na okupu: idol Lara tu zastupa originalni skelet pokojnika; lararium je tu mrtvački ljes, u komu je pohranjen; svjetlo predstavljaju plamen žrtvenika i još koja

Aineas Larophor



Sl. 10. Srebrni denar Julija Cezara, na kojem je prikazan Eneja, kako nosi Lara

lučeva svjeća; žita za žrtve bilo je na tavanu u izobilju; vino posvjeđuju nam sjemenke vinove loze, nadene na više mjesta u ovom naselju; a da su naši sojeničari imali i tamjan, možemo zaključiti, jer je tamjan nađen u svedenim ilirskim grobnicama na Glasincu, a ako ga nisu imali, mogla ga je zamijeniti i koja mirisava smola domaćeg drveća.

Ako sve to, što smo rekli o larizmu i krsnoj slavi, uvažimo, moramo doći do zaključka, da je to jedan htonički obred priličnog podrijetla, koji je sa ilirskog područja preko euganejskog dospio u Laci, tamo ojačao brigom dardanskih doseljenika te se razvio u opći kult Lara i konačno se vratio s rimskim osvajačima na svoje ishodište, gdje se je pod kršćanskim dojmovima metamorfirao u krsnu slavu.



Sl. 11. Kipić Lara od tuča, iskopan 1928. u ruševinama Stobi kod Gradskega u Makedoniji

SOJENICE KAO ISHODIŠTE PONTIFIKATA

U prethodnoj studijikušali smo dokazati, da je pravzvor larizma i njegova derivata, krsne slave, bio u pretpovijesnim sojenicama, a ovdje čemo isto pokušati i obzirom na najvažniju ustanovu rimske hierarhije, na pontifikat.

Kao polazna točka pri našem razmatranju mora nam naručiti samo ime *pontifex*. Današnje stanje nauke o tom pitanju može se, kako to čini i G. Wissowa¹⁾, točno obilježiti rečenicom, da je ono po svome sastavu isto tako jasno, kako je zagonetno po svom značenju, a njegovo je podrijetlo vjerojatno predimsko.

Mišljenja starih pisaca o etimologiji ove riječi sveo je Herbig²⁾ u ove tri formule: 1. *pontem facere*, 2. *in ponte facere* (= *sacrificare*) i 3. *potifices* = *qui potestatem habent faciendi (sacrificia)*. Od njih je ona prva najprirodnija, jer *pontifex* doslovno znači čovjeka, koji gradi mostove. To je neobrivo jasno, a nejasno je samo, kako je riječ, koja označuje običnog obrtnika, mogla postati oznakom članova najvišeg rimskog svećeničkog kollegija. *Pontifex* je kovanica, napravljena po istom pravilu kao mnoge druge: *aurifex*, *carnifex*, *opifex*, *panifex*, *lanifex*, *vestifex*; onaj dodatak — *fe* ima u sebi čak i nešto ponizujućeg i kao takav po sebi označuje prostog obrtnika, a ne možda umjetnika, što nam najbolje dokazuje riječ *versifex*, kojom se ironički nazivlje hrđav pjesnik, kao i našom stihotvorac. Prema tomu sprvašnji *ponti-*

¹⁾ G. Wissowa, Religion und Kult der Römer, 1912. str. 503.

²⁾ Herbig, Zur Vorgeschichte der römischen Pontifices u Ztsch. für vergl. Sprachforschung XLVII, 211. i d.

fe bio je obični rukodjelja, koji gradi mostove, dakle *te-sar*, po našem današnjem shvaćanju, bez ikakvih pretenzija na istaknut socijalni položaj.

Ovako ispravno etimologizira već Varro de l. lat. V, 83, odbijajući, da se ime izvodi od *potere* i *facere* i nastavljujući: *ego a ponte arbitrator, nam ab his (scil. pontificibus) Sublicius est factus primum et restitutus saepe, cum sacra et uls et cis Tiberim non mediocra fiant*. Varro dovodi tu ime pontifeka u vezu ne samo sa nazivom mosta uopće, nego sa jednim naročitim mostom — to je *Pons Sublicius* preko Tibera na podnožju Palatina —, što su ga, navodno, pontifeksi prvi sagradili i od onda često popravljali. Mi čemo se na taj most još morati osvrnuti, a sada nam treba ustanoviti, znači li riječ *pons* osim mosta i još nešto drugo.

Na biračatu u komicijama spominje se često, kao neki njegov građevni dio, *pons*. Sa njega — *e ponte* — govori predsjednik izbornog povjerenstva sabramim izbornicima (Sueton, Caes. 80) i preko njega mora svaki izbornik prijeći, da preda svoju glasovnicu (*tabula, tessera*) u izbornu žaru (*cista*) (Cicer. de leg. VII. 38). Budući da predsjednik ima da govori narodu, sakupljenom na tisuće i po centurijama raznještenom u odnosna *o vilia*, to moramo pretpostaviti, da je *pons*, na komu on sa izbornim povjerenstvom upravlja izbornim činom, *e strada* ili neka vrst *skelle*, dosta visoko odignuta nad podnicom, dakle, da to nije bio pravi most, nego visoki podium, sagraden, kao što su i *septum* i *ovilia*, od drva. Uspomena na taj *pons* sačuvala se je u rečenici »*sexagenarios de ponte eicere*«. Festus, 334 a 16, i Varro, Non 23, 22³⁾, sačuvali su nam sva tumačenja ove

³⁾ Odnosno mjesto Festa glasi: *sed expioratissimum illud est causae: quo tempore per pontem cooperunt suffragum fere, juniores conciamaverunt, ut de ponte deiecerent sexagenarii, qui iam nullo publico fungerentur, ut spati potius sibi deligerent imperatorem.*

U Varona: *sexagenarios per pontem mittandos male diu popularitas intellexit, cum Varro de vita p. R. lib. II. honestam causam religiosamque patefecerit: cum in quintum gradum (sc. aetatis) pervenerant atque habeabant sexaginta annos, tum denique erant a publicis negotiis liberi atque otiosi, ideo in proverbiu quidam putant venisse, ut diceretur sexagenarios de ponte defici oportere, id est, quod suffragium non ferent, quod per pontem ferebat.*

rečenice, od kojih je najprirodnije ono, da su mlađi glasači u komicijama, ne priznavajući starcima preko 60 godina pravo, da se aktivno miješaju u politiku, ove, ako bi ipak htjeli glasovati, odstranjuvali sa ponsa, koji vodi do glasačke žare, i prema tomu bi fraza *sex agenarios de ponte eicere* odgovarala današnjem »smatrati nekoga politički mrtvim«.

Tacit, *Ana* l. 63, nam priča, da je oko god. 1. po I. za ratova Germanikovih u Germaniji L. Domitius Ahenobarbus preko močvarnog područja između rijeke Emsa i Rajne sagradio *pontes longi*, da može prevesti svoju vojsku, a god. 15. po I. da je A. Caecina Severus ove *pontes* u ratu Germanikovu protiv Heruska obnovio te se preko njih povukao sa svojim legijama u svoju provinciju Moeziju, pošto je tu kod ovih »mostova« potukao Ariminija. Böck er je istraživao u Oldenburgu ostatke ovakovih rimskih cesta, koje vode kroz popustljivo močvarno tlo, oskudno građevnim kamenjem, te je utvrdio, da su ti putovi bili sagrađeni isključivo od drva, i to na dva načina. Kod Oldenburga položene su grede jedna do druge diljem čitave ceste i s oba kraja prikovane drvenim koljem uz zemlju. Kod Rodelheim-a konstrukcija je savršenija, jer grede ne leže neposredno na zemlji, nego na podvalama, koje nose u zemlji ukucani piloti, dakle je taj *pons longus* imao potpuni oblik mosta, koji opet služi kao cesta. Prema tomu se riječ *pons* upotrebljava i za ovakove od drvenih trupaca sagrađene ceste.

Gust. Herbig, da protumači ime pontifeksa, pošao je od ovog potonjeg značenja (*pons* = put, cesta) te je osnovu tražio u staroindijskom *path*, iz kojega je izvedeno engl. *path*, njem. *Pfad*, grčko *patoς*, a mi bismo tome možda mogli dodati i naše *put*. On je iz Rigveda citirao čitav niz citata, iz kojih se razabire, da se svećenici nazivaju *pathi-kṛt*, to jest putokazima, provodičima, koji vjernike vode do prave spoznaje i do vjerničkog blaženstva; proslijedujući alegoriju, bio bi i *pontifex* čovjek, koji ljudima ukazuje i spremi put do vječnog blaženstva, kako bi to mi rekli. Na taj način mogla bi se iskonstruirati neka veza između riječi *pontifex* i svećeničkog zvanja.

Međutim, ako je ovakova suptilna alegorija moguća u razmijerno visoko obrazovanog naroda, kakov nam prikazuju sanskrtske rigvede, ona nikako ne odgovara onoj pretpovi-

jesnoj latinskoj primitivnosti, koja karakterizira doba, kada se u Laciju prvi put upotrebljava naziv *pontifex* za svećenika.

Iz ovoga, što smo naveli, proizlazi kao sigurno samo to, da se riječ *pons* upotrebljava: 1) za oznaku mosta, preko koga prelazi cesta s jedne obale rijeke na drugu, 2) za oznaku estrade ili odignite skele na forumu i na Campus Martius, gdje se vrše izbori u komicijama, i 3) napokon za drveni put (Bohlenweg, Prügelweg), koji omogućuje prolaz kroz veća močvarna područja. U sva tri slučaja glavna konstrukcija građe je ista: temelj su joj u zemlju ukucani kolci (lat. *sublīcāe*, otale *Pons Sublīcius*), preko njih su položene *podvāle*, a po njima gusti niz oblica ili cijepanih dasaka, koje sačinjavaju *podnicu*. To je u glavnom ista ona konstrukcija, kojom su sagrađene i manje ili veće podnice u jezerskim ili riječnim sojenicama, a na kopnu i u teramarama, na kojima su se nekoć nizale kuće i kolibe pretpovijesnih sojeničara i žitelja teramara, pa ako je ovakvih ikada bilo u Laciju ili u području, kojim su prolazili Latini, odnosno Italici, vjerojatno je, da su oni te podnice, koljem odignite nad razinom vode ili močvare, koje su često bile osnovicom velikih naseobina, zvali također imenom *pontes*.

Takova sojeničarska naselja postojala su još u povijesno doba. Herodot nam je ostavio zanimljiv opis sojenica u jezeru *Prasias*, današnjem Butkovu jezeru pod Bjelasicom (stari *Orbelos*), a Hipokrat opisao slična naselja na rijeci *Phasis* u Kolhidi. Mi znamo, da se u švajcarskim jezerima, pod kraj neolitika, pojavljuju sojenice kao posebna vrst naselja, te tamu postoje do povijesnog doba, i da se isti oblik naselja na suhom kopnu pod imenom *terramara* nalazi u velikom broju ne samo u Padovanskoj nizini, nego i inače u Italiji, gdje je bilo povoljno tlo za ovu vrstu naselja.

Kako nam Strabo kazuje, Veneti, nastanjeni diljem mletačkog zatona, živjeli su u selima, sagrađenim na podnicama, koje nosi kolje, i njihovo glavno naselje, današnja Venecija, nije ništa drugo, nego golema sojenica, kojoj je prostor između kuća i ispod kuća zasut i ozidan zidom. To je dokazano i arheološki, jer su ispod Fondaco dei Turchi i ispod palače Tiepolo kod Sant' Apollinare nađeni bron-

čanodobni slojevi, zaostaliiza nekadanjih sojenica. Takove su sojenice bile nekoć i gradovi Hatria i Spina na uštu rijeke Pad. Sojenica sagrađena na isti način bila je po kazivanju Strabonovu i Ravena, i kroz njene su ulice strujale vode, na kojima se je obavljao vas promet čamcima i barkama.

Prodiranjem Italika od sjevera prema jugu, koji u početku brončanog doba potiskuju starosjedioce urođenike, širi se ovaj način građenja brvnima po čitavoj srednjoj Italiji i potiskuje stara *tuguria* i *zemunice* ili *fondi di caba*ne prazitelja te ih zamjenjuje drvenom građevinom, raspoređanom u sistem sojenica, odnosno teramara. Pošto je *pons*, t. j. podnica u ovakovim nasebinama, bio njihov glavni temelj, bilo je građenje sojenica za sojeničare jamačno najvažnije umijeće, a briga oko ispravnog stanja najvažnije pitanje općenitog karaktera, i zato je lako vjerovati, da je zvanje ovakova graditelja mosta ili pontifeksa bilo u velikom ugledu, čak u tolikom, da je uza nj bila vezana i svećenička čast.



Sl. 1. Oskijski novac Domicija Kalva sa dolabrom, apeksom, simpuvijem i aspersorijem

Da je ova pretpostavka vrlo vjerojatna, to nam potvrđuju atributi pontifikalnog zvanja. Glavni atribut je *sacra* ili *dolabra pontificalis*, koja sa svojom širokom oštalicom nije ništa drugo, nego *bradva*, kojom tešari tešu svoju drvenu građu. (Sl. 1.). To bi dakle bila uspomena na vremena, kada je glavno zanimanje pontifiksovo bilo građenje ovakvih mostova ili podnica sojeničkih. Pontifiksova *sacra*, ako je ispravno izvađanje novijih filologa,⁴⁾

⁴⁾ Kluge, Etymol. Wörterb. s. v. »Messer«, Sommer, Handbuch d latein. Laut- und Formenlehre § 51; Rosenberg u Pauly-Wissowa, Realenzyklopädie des klass. Altert. s. v. »sacra«.

da joj je isti korijen *sacrum*, koji nalazimo i u riječi *saxum* = kamen, bila je isprva od kamena i njeno podrijetlo prema tomu ide u neolitikum, u doba dakle, kada se prvi put pojavljuju sojenice kao posebna vrst naselja. Sjekira kao atribut svećeničkog zvanja nema u funkcijama pontifiksa i *flamina* nikakova opravdanja, jer *klanje životinje* određene za žrtvu ne vrši pontifeks, nego niži svećenici: *mactarius* omamljuje životinju udarcem malja u čelo, a *victimarius* je kolje nožem, i prema tomu se tu sjekira nikako ne upotrebljava, a ako ona nije stvarni atribut svećenički, onda mora da je potekla iz vremena, kada pontifeks nije bio samo svećenik, nego se bavio uz to i drugim — po ovom razlaganjem atributu sudeći — tesarskim zvanjem.

Međutim nije ta bradva jedini atribut, koji nas sjeća nekadanjeg tesarskog zvanja pontifiksa i *flamina*. Ima tu i drugi, *pileus*⁵⁾ ili *galerus*, t. j. šiljata šubara od jačjeće kože koje žrtvovane životinje. Taj *pileus* nije ništa tipno svećeničkog; njega nose malogradani, seljaci, čobani, mornari i razni obrtnici, sve sami pripadnici nižih razreda. I ako je on, kao na jednom novcu Brutovu, simbol revolucionarne slobode, on ima u sebi prije nešto proletarskoga, negoli aristokratsko-svećeničkog, i po svojoj naravi nikako ne dolikuje glavi velikoga svećenika, van ako je njegovo visoko zvanje proizašlo iz obrtničkih slojeva. U prilog tomu shvaćanju bilo bi to, da pilej pontifiksa i *flamina* ima na donjem rubu dvije podveze, koje bi se ispod brade zauziale, da kapa kojim slučajem ne padne s glave. Te podveze, po sebi ništave, dobivaju veće značenje, ako uvažimo, da među ostalim tabu-propisima pontifiksa imade i taj, da on na svojoj nošnji ne smije imati nikakova uzla i da čak ni svoj *cinctus* ne smije zauzlati, nego kopčom zakopčati. Ako to pak kod pileja smije biti, mora da je tomu uzrok stara predaja, koja sa svećeničkim zvanjem nije u bližoj vezi. Kod zvanja, gdje bi pri radu ili uslijed nagle kretnje kapa mogla lako pasti s glave, bilo je uputno privezati je, a to je bilo naročito potrebno kod građenje mostova ili skela u sojenicama, gdje bi mogla pasti u vodu i potonuti. Tako je vjerojatno i

⁵⁾ Ispor. Herbig, Ueber den Pileus d. alten Italiker u Stzber. Akadem. Münch. 1880, I, 527.

privezivanje pileja u pontifexa stari običaj ovih pretpovijesnih tesara i preostao relikt iz doba, kada je glavno zvanje pontifeksa bilo tesarsko. Međutim ovakva jugularia ili podveze⁴) nisu trebala biti isključivo značajna za tesare, nego i za druge slične obrtnike; ali što pontifiksov pilej bitno razlikuje od svih drugih pileja, to je t. zv. apex ili šiljak, nataknut na njegovu vrhu. Lako se taj apex kao najviši svećenički simbol u literaturi često spominje, prikazuje na novcima i spomenicima, a u kršćansko doba postaje atributom najviše svećeničke vlasti, mi danas još ne znamo, što je taj apex u stvari bio. Sama riječ može se bez poteškoća izvesti od a p i o, ἀπέξ, te označuje nešto, čime se u dešava, prilagođuje. To je dakle prvobitno morao biti neki instrument. Kakav? To treba tek ustanoviti po sačuvanim opisima i spomenicima. Po Serviju, ad Aen. X. 27., je apex virga, quae in summo pileo flaminum lana circumdata et filo conligata erat ili ib. VII. 64. brevis virga, desuper habens aliquid lanae. Flamen dialis je ne smije nikada skidati s glave, dočim to ostali flameni u kući smiju, ali moraju uvejk imati glavu bar povezanu uzicom. Ta uzica je dakle nešto esencijalno u apexu i zove se apiculum. Po definiciji Servijevoj ad Aen. X. 270., je apiculum filum, quo flamines velatum apicem gerunt. Konačno saznajemo od Paula, p. 10., da apex nije trajno pričvršćen uz pilej, nego da se je naticao (affigebatur). Iz ovih opisa proizlazi dvoje: apex je komad drva i to je drvo omotano u vunenom uzicom. Pogledamo li, kako se on prikazuje na novcima⁵) i na relijefima, naročito na onome, na kome je August prikazan kao pontifex maximus sa dva flameni, od koga se jedna pola nalazi u Uficijama u Firenci (Sl. 2) a druga u Rimu,⁶) vidjet ćemo, da apex ima oblik slova

⁴) Te se podveze zovu i offendices.

⁵) Osobito na novcima Fabija Pictora, Cohen XVII. 6, Cn. Domitija ib. XVII. 7, M. Plaetorija ib. XXII. 6; Lepida ib. III. 12; Julija Cezara ib. XIII. 10. i t. d.

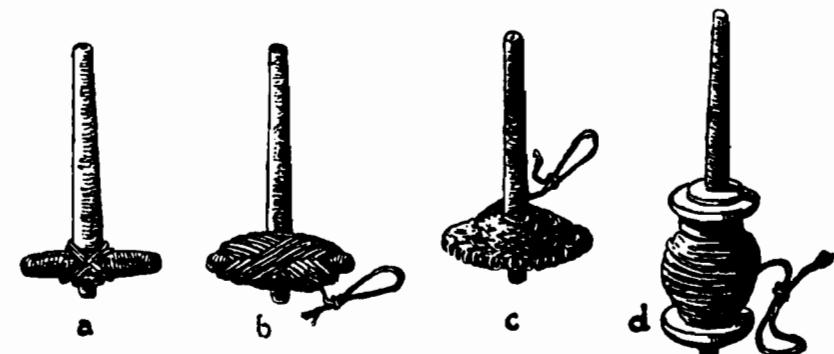
⁶) Monum. de l' Inst. de corr. arch. XI. tab. 34, 35.

Drugi spomenici u Monum. de l' Inst. de corr. arch. XI. pl. XXXIV—XXXV. Isporedi i slike dodane članiku »Flamen« u Saglio, Diction. d. Antiqu. gr. et rom.

T, u koga je okomita hasta okrenuta prema gore: I. Ova potonja je prema vrhu stanjena i kojiput urešena zrnima, dočim je vodoravna hasta katkada zaobljena u obliku diska, te cijela naprava naliči na vreteno ili motovilo, kakovo i danas još upotrebljavaju tesari za namatanje uzice (to je gornji apiculum), koje im je neophodno potrebno za označivanje ravnih pravaca crvenicom. (Sl. 3). Da je ovo tumačenje ispravno, potvrđuje nam izvan svake sumnje apex



Sl. 2. August kao pontifex maximus sa dva flameni, od kojih jedan drži commetaculum u ruci. Sva tri imaju na glavi pileus, a na njemu apex. Sa fiorentinskog reliefsa, po Saglio, Dict. des antiqu. gr. et rom.



Sl. 3. Razne vrsti motovila za tesarsku kanafu

flamena Troade (Sl. 4.) na spomeniku u CIL. III. 386,⁹) jer on imade dva medusobno nešto razmagnuta diska i predstavlja pravi mosur, na koji se namata uzica, a iz njega strši šiljata ručica, zgodna za manipulaciju pri namatanju. Mi smo zato mišljenja, da je taj apex isprva bio vreteno, i to je opet jedno kath' exochen tesarsko oruđe. Kako je taj instrumenat dospio na kapu, s kojom na prvi pogled nije ni u kakvoj vezi, razumjet ćemo, ako se sjetimo, da baš tesari i danas još naj-



Sl. 4. Apex flamena Troade po Saglio, *Dict. des antiqu. rom.*

potrebniji alat, a to su olovka i »zollstock«, rado pri poslu zatiču za kapu ili šešir, da im budu uvijek pri ruci, pa su tako valjda i tesari sojenica zaticali svoj snop kanafe za pilej (sr. Paulovo *affigere*). S ovim našim tumačenjem slaže se i etimologija riječi apex, koja je izvodi od *apio*, ἄπτω, *apiscor*, jer ona označuje instrumenat, kojim se udešava, prilagoduje, izravnava, a što posve odgovara tesarskoj kanafi i njezinu motovilu ili vretenu.

Treći ikonografski atribut, koji po našem mišljenju dolikuje prije majstoru — tesaru, negoli kojem velikom svećeniku, iako ga ovaj na spomenicima redovito drži u ruci, je štap flamenov, t. zv. *commetaculum*. Po Festu u Pavla Diak. s. v., pontifeks i flamen njime rastjeruju gomilu, da si, iduci na žrtvu, krče put i da ih nitko dodrom ne oskvrne. Ovo tumačenje izgleda u najmanju ruku vrlo naivno, jer veliki svećenik, kojega pri njegovim sakralnim funkcijama

⁹ V. njegovu sliku u Saglio o. c. sl. 382.

prate toliki ministri, camilli, popae, praecones, cultrarii, haruspex i dr., sigurno nema potrebe, da sebi štapom sam krči put kroz svjetinu, a taj bi mu štap za to bio i od slabe koristi, jer je dosta malen i kratak. Njegovo pravo značenje¹⁰) sadržano je uostalom posve nedvojumno u samom nazivu *commetaculum* = mjerilo. U ovom značenju upotrebljuje tu riječ vet Plaut, Men. 10 19, a prihvatio ju je i Walde u svom rječniku.¹¹) To je dakle »aršine«, kojim pontifex kao tesar mjeri duljinu svoje grade. Na spomenutom florentinskom relijefu, koji prikazuje Augusta kao velikog svećenika sa dva flamena, jedan od ovih drži takov *commetaculum* u ruci, a njegova će duljina, uspoređena sa razmjerama glave i s obzirom na »simetrije«, što ih Vitruv, III. 65, daje za razmjere ljudskog tijela i glave, otprilike odgovarati dužini rimske cubitus-a ili lacta, glavne jedinice rimske metrologije za mjerjenje u duljinu. S isto takovim kometakulom u ruci prikazan je i *mensor* (mjerač) Maximinus, koji se na natpisu CIL. VI. 39 hvali, da je *amicus ommium*. To je dakle jedan od glavnih atributa tesara i mjerača.

U rimskom Kapitolinskom muzeju imade jedna relijefna ploča,¹²) gdje su pontifikalni atributi prikazani uporedno sa tipno tesarskim oruđem, te nam ona njihovu suvislost zorno dokazuje. Tu je prije svega *lituus*, t. j. kukasti štap, kojim augur *ocrtava templum*, na kome će vršiti *auspicia*, u sredini je pontifikalni *pileus* sa karakterističnim *apexom*, desno do njega je *secespita* sa karakterističnom trouglatom oštricom,¹³) kojom flamen, prije nego će se žrtva

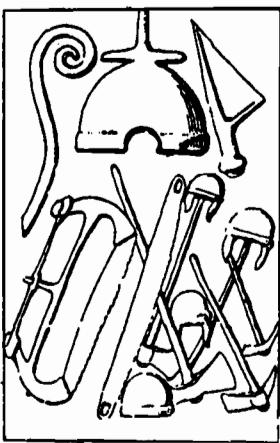
¹⁰) Izvedeno iz meto-are = izmjeriti, commetare = premjerniti. Kovanicu načinjena je analogno kao *spectaculum* od *spectare* i znači instrumenat za mjerjenje, kao što je ogledalo instrumenat za gledanje.

¹¹) Walde, Lat. Wörterb. 461.

¹²) V. sliku u Saglio, *Diction des antiqu. gr. et rom.* sl. 6, 376, Sr. Gruter, *Inscr. CXVI. 1; Museo Capitolino* V. t. XV. A. Héron de Villefosse u Saglio L c.

¹³) Kratki i široki trouglati oblik *secespita* upućuje nas na to, da je ovač oblik proizašao iz kremana tehnike, daleko iz neolitskog doba. To potvrđuje i činjenica, da svit ostali noževi i drugi instrumenti za rezanje brončanog i željeznog doba imaju dugu i usku oštricu. Prema tomu je i to neolitski relikt.

zaklati, simbolički nad njom vrši proceduru klanja. Dolje u sredini, donekle sakrivena drugim alatom, je *s a c a e n a p o n t i f i c a l i s*, a oko nje razno drugo tesarsko oruđe: dvije pile — *serrae* — i to jedna velika za rezanje greda i jedna priručna, dalje jedna sjekira dvostrukog tipa — *b i p e n n i s*, *l a b r y s* — i tri manje teslice — *a s c i a e*, — kako ih danas još upotrebljavaju tesari. Konačno su na vrhu držalica ovog oruđa nataknuta tri manja pileja, a jedan je položen na zemlju. Na njima se dobro razabiru *i u g u l a r i a* ili *o f f e n d i c e s*, koji su se zauzljavali pod bradom. (Slika 5.).



Sl. 5. Relief u Kapitolinskom muzeju s atributima pontifikata i raznim tesarskim oruđem. Po Saglio, Dict., sl. 7376

Na nekadanji tesarski život i rad pontifikov u sojenicama upućuju nas i neke osobite, vrlo zanimljive tabu-zabrane, kojima su bili podvrgnuti rimski pontifikovi. *Pontifex maximus ne smije jačiti*¹⁴⁾, jer u jezerskim naseljima sojeničara naravski nema konja; on se u starije doba ne smije udaljiti izvan Rima¹⁵⁾, jer u sojenicama, u slučaju nagle poplave ili kvara, treba uvijek da bude pri ruci onaj, koji će

¹⁴⁾ Serv. Aen. VIII, 552.

¹⁵⁾ Livius XXVIII, 38, 44; Plutarch Gracch. 21., Dio Cass. fr. 57.

taj kvar popraviti; on ne smije vidjeti mrtvaca¹⁶⁾ niti čuti jadikovke pri sahrani, jer sojeničari zakapaju svoje mrtvace na suhom kopnu, daleko od samih sojenica; on se brije brončanom britvom, jer su se takovom brijali i njegovi predčasnici brončanog doba.

Kao što smo rekli, Varro dovodi naziv *pontifex* u vezu sa *Pons Sublicius* na podnožju Palatina, jer da su baš njega sagradili prvi pontifksi. Svakako taj most igra u obredima pontifikalnog kolegija i u kasnije doba veliku ulogu. Svakog 15. svibnja ide taj kolegij sa vestalkama, čitavim magistratom i brojnim narodom u svečanoj povorci na taj most i nakon doprinesene žrtve bacaju Vestalke sa mosta u rijeku Tiber¹⁷⁾ od rogoza i šaša načinjena ljudska lika kao žrtvu Argejima, navodno najstarijim božanskim osobama, za koje rimska predaja znade. Značenje ovih Argeja i njima doprinesenih žrtava nama je dosta nejasno; ali mnogo vjerojatnosti ima tumačenje starih i nekih novih pisaca, koji u bacanju ljudskih lutaka u vodu naziru simbolički prikaz ljudskih žrtava, koje su se na ovom mjestu u neko prastaro doba odista doprinisile. Svečanost je svakako prastara, jer se kult Argeja dovodi u vezu sa Pelazgima, a budući da je ceremonija na ovom mostu bila jedna od najvažnijih, te je obavljala vas pontifikalni kolegij, izvedena je od nje, polazeći od fraze *in ponte facer a sacrificia*, ona druga u uvodu navedena etimologija riječi *pontifex*. Nas kod tog mosta najviše zanima ime *sublicius*. Već Servij, Aen. VIII, 646 tumači, da *sublicae* znače kolje ili pilote, koji nose taj most, a Dio Cassius, 37, 8, dosljedno izjednačuje *pons sublicius* sa *pons ligneus*. Drvena grada u toga mosta smatrala se je tako bitnom, da se za trajnost još u povijesno doba, prigodom obnavljanja drvene konstrukcije, nisu smjeli upotrijebiti željezni čavli. Nama se čini, da prometne prilike u doba, kad je taj most nastao, još nisu bile tako razvijene, da bi se ovakovi mostovi gradili isključivo kao prijelazi cesta s jedne obale rijeke na drugu, nego da je to vjerojatno bila podnica, na kojoj su bile poredane i kolibe, da je tu dakle

¹⁶⁾ Serv. Aen. III, 64; Tacit. Ann. I, 62; Dio Cass. LIV, 28, LVI, 31.

¹⁷⁾ U tekstovima je obično broj 27. ali valjda pogrešno mj. 24 ili možda mj. 17, jer najvećeg pontifiksa bira 17 najstarijih plemena.

postojala sojenica. Mnoge vijesti, što ih imamo o postanku Rima, slažu se s tim, da je sojeničarska arhitektura bila mjeđrodavna za najstarije građevne faze njegove. Po tradiciji bilo je najstarije rimske naselje na Palatinu. To se brdo zove zapravo *Palatiū m*, *Palatūm*, a za veliku starinu toga imena govori nam istoimeni sabinski grad *Palatum* kod današnjeg Reti, koji je po kazivanju Dioniza Halik. bio pelazgijskog podrijetla. Samo ime se dade lako protumačiti od *palus* = kolac, *palare* = zabijati kolce, *palatus* = kolcima utvrđen, *palatiūm* = mjesto, utvrđeno koljem. Prvo na Tiberu sagrađeno mjesto bilo je dakle taj *Palatiūm* tko do *Pons Subliciusa*, a nastalo je očito proširenjem riječnog naselja na kopnenoj strani.

Značajno je za naše pitanje, da se je službeni lokal najvišeg pontifeksa nalazio tu na Palatinu, nedaleko samog *Pons Subliciusa*. Da li on tu stanuje od *praiskona* ili mu je, kao nasljedniku kraljeva in *sacris*, nakon svrgnuća kraljevstva dodijeljen stan u *villa regia*, to je za nas sporedno; svakako stoji to, da se Prarim razvija u neposrednoj blizini drvenoga »mosta« i da je građen očito istom tehnikom kao i ovaj. Za starinu samog Palatina je značajno i to, da od svih gradskih četvrti u Rimu jedino Palatin ima naročitog flamenata, to je *flamen Palatualis*, dočim ostali ne dobivaju imena po pojedinim gradskim četvrtima, nego po božanstvima, čija im je služba naročito povjerena. Iz toga opet možemo izvoditi, da je prvi flamen u Rimu imao sjelo na Palatinu.

Iskopine god. 1907. kod *Scalae Cacci* pokazale su, da je na Palatinu već u X. vijeku pr. I. postojalo lacialno naselje,¹⁰⁾ a starine nađene u njemu posvema odgovaraju inventaru sjeveroitalskih terramara, pa je vjerojatno, da je i arhitektura tog naselja bila ista i da su pri osnutku toga naselja sudjelovali pontifices još u svojstvu građevnih tesara. Poznata zabrana u *Lex XII.* Tab: hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito postaje razumljivom, ako pretpostavimo, da je Prarim bio soje-

¹⁰⁾ *Dante Vagliieri u Nottzie degli Scavi 1907.* 183, al. 264, 144. al. 529 i t. d. Gr. i Pinza u *Monumenti dei Lincei 1905.* 19 i *Montelius, Civilisation primitive en Italie, 1904.* II. 2, 178, 5 i d.

nica, gdje je zakapanje mrtvaca bilo tehnički nepovedivo a spaljivanje za opstanak drvenog naselja izvanredno opasno. Ta je zabrana dakle relikt starog doba, opravdan naravi naselja, a ostala je na snazi i kasnije, kada uzroci te zabrane više ne postoje, bar ne u onoj mjeri, kao u sojemicama i terramarama. Ako Cicero, de leg. II. 58, ovu zabranu tumači sa ignis periculum, njegovo je tumačenje posve ispravno.

Da su sojenice u neko davno doba — mi ga možemo precizirati pod kraj brončanog i u početku I. željeznog — u prvim fazama rimskog gradskog života igrale veliku ulogu, može se zaključiti i po tomu, što se najviši atributi rimskih magistrata sastoje u fascima, koje liktori nose pred njima a koji se sastoje od snopa šiblja i u nj zataknute sjekire. Da je to simbol sudačke vlasti, ne odgovara rimskom mišljenju; jer Rimljani znaju za *iūs gladii*, ali ne zna za *iūs securis*, a osim toga nema svaki magistrat, koji ima pravo na fasce, uz to i sudačke vlasti. Po našem mišljenju fasces su od iskona svežanj kolja i granja, u koji bi pomoćnici i djetići sojeničarskog pontifeksa nakon svršena posla zatakli svoje sjekire. I sam naziv *lictor* — od *ligare* = vezati — odgovara više čovjeku, koji veže fašne, negoli zvanju liktora, koje se u glavnom sastoje u tom, da prate svoga gospodara i da mu krče put tradicionalnim povicima *date viam, de via discide ite*. Pa čak i ona čudna ali obvezna liktorska povorka, gdje jedan stupa za drugim, a ne jedan pored drugoga, sjeća nas tijesnih nogostupa i mostova, koji vežu sojenicu s kopnom, preko kojih mogu prelaziti, radi tjeskobe mesta, samo jedan za drugim. Rimski magistrat sa svojim liktorima dakle je odraz jedne prastare slike: djetiće, koji sa rada oko sojenica prate svoga majstora pontifeksa kući, a svaki je od njih uprtio na rame svežanj granja za noćni ogrijev i u nj zatakao držalo svoje sjekire.

Za tezu, da je pontifikat nekoć bio u vrlo tjesnoj vezi sa tesarskim zanatom pretpovijesnih sojeničara, možemo navesti još jedan dokaz, koji nam daju italske terramare. One nisu ništa drugo nego kopnene sojenice opasane umjetnim jarkom vode. Proučavajući terramare Padovanske nizine, Luigi Pigorini, počevši od 1881., a ponovno 1892., ustavio je, da su terramare kod Castellazzo di Fonta-

nella razmještene po istom rasporedu, po komu je zasnovana i delimitacija starorimskog templuma, na komu će auguri vršiti funkcije svoje auguralne discipline i promatrati auspicio. Area limitata ima tu oblik četverokuta, koji dijele cardo i decumanus, križajući se u decussisu u četiri kvadranta, orijentirana, kao i kod templuma, prema stranama svijeta, a ovi su kvadranti, kao i u kasnijih agrimenzora, razdijeljeni na manje kvadrate. Taj isti raspored ustanovio je i kod drugih teramara, naročito kod Rovere di Caorso, Montata de l'Oro, a u novije doba Castelfranco i Patroni sjeverno od rijeke Pade kod Castellazzo di Vho (prov. Mantova) i S. Caterina kod Kremone.¹⁹⁾ Pravila ove delimitacije već su pod kraj brončanog doba tako tipno utvrđena, da se može razabrat, kako se primjenjuju i u svim drugim teramarama, koje su glavnom svojom osi strogo prema meridijanu, dakle prema *limes sextantaneusu* orijentirane, i pošto se tu radi očito o jednom tipnom italskom građevnom načelu, nije čudo, da to načelo preživljuje i mnoge kasnije vjekove i ostaje mjerodavnim i u povijesno doba kod osnivanja gradova, kolonija, vojničkih kastra, pa čak i kod gradnje Dioklečijanove palače u Saloni. Uopće ta stara teramarska delimitacija postaje temeljnim načelom agrimenzorske discipline rimskih geometara ili menzora, a da je ona primjenjena i kod osnutka samoga Rima, to nam svjedoči najbolje najstarije ime grada, Roma Quadrata, prozvana po kvadratima, na koje je razdijeljena prvo bitna areja grada. Da je to načelo delimitacije imalo neko sakralno značenje, vrlo je vjerojatno, i zato je razumljivo, da je preuzeto i od augura u čisto sakralne svrhe za delimitaciju templuma. U tome možemo nazirati i prvu dodirnu točku, koja je postojala između pontifeksa kao tesara i prvog vještaka u delimitaciji te svećenika, koji utječe i u sakralne funkcije.

Ostaje nam još da rastumačimo, kojom li je asocijacijom ideja došlo do toga, da se je pontifex, isprva u glavnom tesar, dakle tehničar, preobrazio u svećenika. Po ideolo-

¹⁹⁾ Ispor. o tom pitanju Pigorinijeve radnje u *Bullet. Palétoni Ital.* VII. 68—86 XXVI. 108; Parazzjeve ib. VII. 182 i d; Chiericciijeve ib. XXVI. 111; Castelfrancove i Patronijeve u *Monum. dei Lincei* XIV. 309 i d; Rendic. *Istituto Lombardo* LVIII, 6—10.

giji svih htoničkih religija svakom lopatom, kojom se udari u zemlju, svakim kolcem, koji se u nju ukuca, vrijedaju se htonična božanstva, a da se taj nefas, učinjen njima, pretvori u fas, treba žrtvovati piakularnu žrtvu i njenom krvljom natopiti povrijedenu zemlju, odnosno temelje zgrade, koju valja sagraditi. Životinju, određenu za žrtvu, zaklat će naravski majstor graditelj, u našem slučaju pontifex, komu pripada krvzno, da si od njega sačje pilej. Time postaje tesar-graditelj ujedno svećenikom, a kako on — i danas još — vrši tu funkciju, vidjet će svatko, tko ima priliike prisustvovati ma gdje na Balkanu klanju kurbanu, kada se po selima kopa ili polaze temelj novoj gradnji i orosi krviju ove žrtve. Iz ovog shvaćanja o htoničnom božanstvu niče obred t. zv. građevnih žrtava (Bauopfer), o komu u našoj etnografskoj literaturi imamo bezbroj podataka a koji put i samih arheoloških dokaza. Te su žrtve obično ovan, pijetao ili druga životinja; ali narodne pjesme govore često i o ljudskim žrtvama, koje bi se uzidivale u temelje koje veće građevine. Još ni u jednom slučaju nije dokazano, da su se u tu svrhu doista žrtvali ljudi, ali stari Rimljani vjerovali su, da su Argeji, što ih Vestalke u obliku rogoznih lutaka 15. svibnja bacaju sa *Pons Subliciusa* u Tiber, tek simbolički prikaz običaja, koji je u neko davno doba postojao u svoj grozotil barbarskog žrtvovanja ljudi. Kao takove prave ljudske građevne žrtve smatra Wilke²⁰⁾ djeće skelete, nadene pod temeljima kasnoneolitskih kuća u Rachmani, Phylakopi na Melosu i u Knossusu na Kreti, a ovima bi mogli dodati i jedan primjer iz Sojenica u Dönjoj Dolini na Savi kod Bos. Gradiške.

Mi smo tu, prigodom prvih iskapanja, naišli na djetinji grob ispod same podnice sojenica. Okosnica bila je pohranjena u drvenom, koritu sličnom lijesu, ali ne, kao ostale grobnice, koje su kasnije nadene, izmedu kolja, koje nosi podnicu, nego ispod kolja. To će reći, grobnicu je probušio i u donjem dijelu posve razmrskao jedan od najjačih kolaca odnosne substrukcije tako, da je nepovrijedena ostala samo gornja pola kostura i korita, u kome je sahranjen, i tako taj zanimljivi spomenik i danas još stoji u sarajskom muzeju.

²⁰⁾ U Ebert, *Reallexicon XIV.* 444.

Iz okolnosti, pod kojima je nađena, slijedi, da je ta lješina položena, prije nego se je počela graditi sojenica, i da je — možda namjerice — razmrskana prvim i najjačim kolcem, koji se je prigodom osnutka ovih sojenica zabio u muljevito tlo.

Ako je takav barbariski običaj prinašanja ljudskih žrtava prigodom građenja sojenica, kako bi to mogli iz ovoga slučaja deducirati, postojao i u drugih sojeničara, on je skoro zamjenjen manje barbariskom žrtvom; ali je svakako graditelj — dakle pontifex — imao tu žrtvu doprinositi.²¹⁾

Od ovakovih pontifeksa proizašli su rimski pontifex maximus i flamines, a da su oni vremenom napustili svoj tesarski zanat i ograničili se na svećenički, lako je razumljivo. Pojačanjem gradevne djelatnosti preuzimaju laici tehničke funkcije njihove: a grimenzori prisvajaju si i izgraduju dalje disciplinu delimitacije, tesanje građe prepusta se laicima i pod dojmom etruščanske kamene arhitekture ono sve više gubi od svoje prvotne važnosti, i odsele se pontifeksi drže isključivo svećeničkog zvanja, koje je bilo i časnije i lukrativnije, u nj unose samo svoje stare atribute, a delimitaciju prenose na auguralna tempala.

²¹⁾ Možda nije bezrazložna asocijacija ideja, koja nam na ovom mjestu dovodi u pamet činjenicu, da je pontifex maximus osobno imao da izvršava osudu nad Vestalkama, koje bi se ogradiještile o zavjet djevičanstva, te su se za kaznu zakapale žive.

T U M A Č

turskih i nekih drugih stranih riječi

abadžija tu. suknar, pustenar, adiemni-oglan tu. kršćanski djetak odveden u Carigrad da ga tamno poturte i načine janjičarom. aedonius lat. mala kucica, u kojoj su se smještali leri i drugi kipovi.

aialet tu. upravna jedinica, u kojoj se dijeli vilajet; odgovara danas okruziju.

akča tu. sitni srebrni turski novac.

alae u rimskoj kuci krila s obje strane tablinuma.

alajbeg tu. zapovjednik alaja ili pukovnik.

architrav greda nad stupovijem grčkog hrama.

asker tu. danas = vojnik, ali u starije doba smatra se askerom i svaki činovnik ili namještениk, koji vrši službu na osnovi carskog berata.

atmadžia tu. kobac.

avariz tu. je neredoviti jednočrtni namet, koji se pobirao za vojne ili mornarske investicije.

bačilo vl. tor za ovce na planinskim padinama.

baduhava tu., doslovno »dim i zrak« zovu se oni porezi, koji se ne plaćaju za zemlju i druge uz nju vezane prihode te su odmjereni paušalno u novcu: filurija, dimarina, mladarina, gnjezdarina i dr.

balija zove se u Hercegovini muslimanski seljak, koji se bavi periodičkim nomadskim stodarstvom. Vjerojatno su to potomci juruka.

balik tu. u složenim riječima znači odnosnog starješinu: juzbada = satnik, caribada = vođa i sl. baština hrv. u turskom jeziku označuje zemljani posjed, koji prelazi na potomke u izravnoj muškoj lozi.

beg tu. naslov plemstva, koji se dodaje imenu.

bejt-ul-mad ar. doslovno kuća blaga, državna riznica, gdje su se pohranjivali i razni položi. Dubrovčani ga zovu pokvareno petomaj.

benobet-timar tu. je timar, podijeljen nekolici spahijsa, koji se redomice izmjenjuju u pobiranju prihoda i vršenju odgovarajuće službe.

berat tu zove se carска povjatja, kojom se podješiju pojedincima razna zvanja i s njima spojni porezi. Takve su berete dobivali i premikuri i knezovi.

beratilija tu. svatko, tko vrši službu na osnovi berata.

bisellium lat. široka stolica priznata kao odlikovanje višim službenicima, kao edilima i dr. bukraniј grč. goveda lubanja, koja se nasadivala na kuće i na metope kao zaštita protiv gromu.

catasta lat. zove se u starokršćanskim crkvama cijev, koja spaja oltar sa grobnicom mučenika, zakopanog pod njim.
ceribaše tu. su niži zapovjednici vojnugana, filuridžija i druge pomoćne vojske.
carisuridžija tu. poštari.
commercium lat. = promet.
compitum lat. = raskršće.
confarcatio lat. svećano vjenčanje pred pontifikom, pri čemu mladenci jedu zajednički hijeb. Takav brak može jedino pontifik maximus razriješiti.
connubium lat. brak. *jus connubii* = bračno pravo.

čakir tu. bijeli jastreb, čakir džija lovac bijelim jastrijebom.
čauš tu. = dočasnik.
čift tu. jeram.
čiftlik tu. seoski posjed, koji se može obraditi sa jednim parom volova, od pr. 100—150 dumuma zemlje.

dar ul. harb tu. pogranično područje, izvrženo neprijateljskim napadajima.
daskal (od gr. didaskalos) zvali su se u Bosni putujući učitelji, koji su za plaću i hranu učili djecu čitati i pisati.
decurio lat. vijećnik u rimskim municipijima.
defterdar tu. grumtovničar.
demos gr. pleme.
derbend tu. klanac i utvrda, koja ga brani.
derbendžija tu. stražar, koji službuje u klancima.
disdar tu. zapovjednik manje tvrđave, podređen kapetanu.
dogan tu. mlađunče, naročito od sokola; dogandžija sokolar.
dunder tu. tesar, graditelj.
emin tu. povjerenik, koji upravlja državnim novcem, porezima i drugim prihodima.

epistil = greda na stupoviju grčkog hrama.
endogamija gr. brak krvnih srodnika.

fanarioti zovu se grčki popovi, koje je carigradski patriarcha postavljao na unosnja svećenička mjesta. Oni su pretežno bili Grci.
feth tu. osvojenje.

filir tu. od florenus naziv za dukat.

filuridžije su Vlasi, koji su u ime poreza plaćali godišnje po jeden dukat.

gurbet tu. putovanje po svijetu tražeći zaradu.

hajman tu. sinonim za čergaš, nomad, koji živi pod šatorom.
bak tu. znači pravo i dužnost. U Bosni služi za oznaku agrarnih podavanja.
halvedžija tu. koji prodaje i pravi halvu.

handžija tu. gostioničar.

harač tu. je porez, što ga je u Turskoj plaćala raja za svoj seoski posjed.

hās pl. havaš tu. je zemljiski posjed sa svim prhodima, koji je osobno vlasništvo sultana. I viši spahije su posjedovali za se takove hasa-zemlje.

ilitzam tu. zove se zakup prihoda carskih hasova.

immolatio lat. zove se postipanje žrtve žitom prije nego će se žrtvovati.

impedimentum matrimonii: bračna zapreka.

imrahor tu. od emiri-ahor je naslov carskog konjušnika.

insulo l. otok; u rimskih naselja kućiste, opasano sa svih strana uličicama.

jajjak tu. ljetna planinska paša.
javru tu. pile.
javrudžija tu. koji othramjuje mlade sokoliće.
jurukbeg tu. vrhovni poglavac juruka.
juruk ceribaše tu. poglavac manjih odjela juruka.
jus civitatis l. gradansko pravo.
jus connubii l. bračno pravo.

kalajdžija tu. zamatlija, koji se bavi kalajsanjem bakrenog suda kositrom.

kanun tu. zakon.
kanuni džedid tu. novi zakon.
kanunnama tu. zakonik.
kaplan tu. panter.

kassam tu. razdioba ostavine.
katun vl. od rom. cantone = selo.

katunar vl. seoski starješina.

kaur tu. pogrdno име за kršćanina, koji nije turski podanik.

kazašker tu. kadija, koji sudi svima koji su askerskog staleža.

kirdžija, tu. koji na konjima raznosi robu, u srednjem vijeku »ponosnik«.

kišlak tu. zimska paša.
knež seoski starješina. Neki kao Raskovići u Starom Vlahu (1739.—1739.) postavljeni su beratom.

komornica zove se Vlah, koji je kod valje zastupao po pola godine svoj katun.

korudžija tu. šumar.

kujundžija tu. zlatar.
kuloglan tu. zove se janjičarski podmladič.

kuluk tu. doslovno robovanje, zovu se rajinska podavanja i dužnosti.

kuluk-akče tu. zemljarin.

malikana tu. zovu se imanja i prihodi, koji osobno pripadaju sultanu.

marifetnama tu. listina, kojom se nešto prima na znanje ili odrjava.

mefkufdžija tu. poreznik, koji sabire sultanove poreze i prihode.

mejhāndžija tu. birtaš.

merdebeha tu. je novčana odšteta, što je plaćaju sokolari, koji nisu dostavili dužan broj sokola u carsku ili sandžakbegovu sokolazu.

meščema tu. sudnica.

muadžela tu. nastupnina, koja se plaća kod kupovanja zemljишnog posjeda.

muderiz tu. profesor.

muhafiz tu. kapetan tvrdave.

mukata tu. je dača odmjerena paušalno u gotovom novcu.

multezim tu. zakupnik malikane.

murafa tu. parnica.

musselem tu. slobodnjak, vojnik komu je za službovanje dano imanje oprošteno od rajinskih poreza.

mustahfez tu. tvrdavni stražar.

ovlie lat. tor. U komicijama bila su ovilia drvene pregrade, u kojima su se sastajale pojedine izborničke centurije.

pečalbar, zove je sezonski radnik i zamatlija, koji ide u tuidin da nade zaradu.

peripteros gr. je starogrčki hram, opkoljen redom stupovlja.

praestes lat. zaštitnik.

premkur vl. (zr. sr. lat. primicerius) je naziv za starješinu vlaša filuridžija jedne nahije, koji pobire sve daće od njih, predstavlja ih pred vlasti a po srijenskoj kanunnami (1588.) ima se brinuti i za kolonizaciju svog područja. Oni su namješteni beratom kao premkuri u Starom Vlahu Radoica (1641.) i sin mu Petar (1651.). pteroma gr. kod grčkog hrama stupovljem omeđeni trijem, koji opasuje cellu.

raja tu. je seljak, koji posjeduje i obraduje zemlju te od nje plaća osim harača i sve poreze i daće, koje su dužni davati posjednici čiftluka. Ime se odnosi na ove bez obzira na vjeru, a tek u novije doba ono označuje kršćanske podanike.

resim tu. pl. rusum, isto što i porez.

resmi benak tu. porez za neženje.

resmi čift tu. porez od čiftluka.

resmi kismet tu. daća, koju po-

bire kadija za raspodjelu ostav-

štine.

ruxnama perz. dnevnik.

sacra familiae lat. obiteljski obredi.

salnasma pers. godišnjak.

sandžak tu. zastava; u upravnoj raspodjeli isprva pokrajina a poslije dio vilajeta, koji odgovara od prilike okružju.

sansar tu. lesica.

sejahatnama perz. putopis.

sevir lat. član kolegija šestorice augustala.

sevdalinka tu. ljubavna pjesma.

simitđija tu. pekar koji peče male kruščice — simide.

softa tu. dok mđrese.

spahija je posjednik timara koji godišnje nosi najviše 20.000 akči a dužan je poći kao konjanik na vojnu.

subađa tu. nekoć zajim višega reda, danas upravitelj imanja.

žahin tu. sokol.

žahindžija sokolar.

tabu malajski izraz za nešto, što je zabranjeno.

tanzimat tu. naredbe, kojima se uvode reforme.

tapija tu. je posjedovnica, što je spahija izdaje kupcu zemljišta, zemljišta.

terzija tu. krojač.

teskera tu. potvrda, propusnica i sl.

timar zove se područje spahinsko, koje nosi godišnje najviše 20.000 akči prihoda.

totem lik ili životinja, koja je zajednički simbol jednog plemena.

transenna lat. tanka kamena ploča sa nizom malih, obično okruglih okana, uzidana u prozor rimske kuće da propušta zrak i svjetlo.

ujaračti tu. izvježbati životinju, osobito sokola, dresirati.

varda, vardište naziv mjesta gdje su Vlasi imali svoje stražarnice.

vešak tu. ris.

vilajet tu. veća upravna jedinica, kojom upravlja beglerbeg ili vezir. Podrazdjeli su sandžaci. vojnik tu. je u Turskoj bio kršćanski vojnik, koji je za svoju službu dobivao vojničku baštinu na uživanje. Institucija je stara i ide u doba sultana Murata i beglerbega Rumelije Timuršaša.

zajim tu. je posjednik timara, koji nosi od 20.000—100.000 akči godišnje.

zardav tu. hermelin.

ziamet tu. timar zajimov.

zimija tu. naziv za kršćane, koji su turski podanici za razliku od tadih (kjafira).

SADRŽAJ

I Podrijetlo bosanskih muslimana	5
II Macedonski Juruci	17
III O podrijetlu žiteljstva grčkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini	29
IV Kolijevka i groblje prvih Kotromanića	44
V Bosanski sokolari	58
VI Larizam i krsna slava	64
VII Sojenice kao ishodišta ponitifikata	116
Tumač turskih i nekih drugih stranih riječi	133

Dosad su u »Suvremenoj knjižnici« Matice Hrvatske
izašla ova djela:

Prvo kolo

1. VJEKOSLAV MAJER: Pepić u vremenu i prostoru I.
2. SIDA KOŠUTIĆ: S naših njiva. Roman I. dio.
3. JOZA IVAKIĆ: Slavonija, zemlja plemenita. Izabrane pripovijesti.
4. MILUTIN NEHAJEV: Knjiga eseja.
5. ANTE KOVAČEVIĆ: Od danas do sutra. Humoreske.
6. IVAN GORAN-KOVAČIĆ: Dami gnjeva. Novele.

Druge kolo

7. VINKO KRIŠKOVIĆ: Moderni engleski eseji.
8. STJEPAN MIHALIĆ: Knjiga o Mlakaru i drugima. Novele.
9. IVO KOZARČANIN: Sam čovjek. Roman.
10. FRANJO PAVEŠIĆ: Podvoda. Roman.
11. ANTE NEIMAREVIĆ: 1914. Roman.
12. SIDA KOŠUTIĆ: S naših njiva. II. dio.

Treće kolo

13. MILE BUDAK: Ognjište. Roman I. dio.
 14. MILE BUDAK: Ognjište. Roman II. dio.
 15. MILE BUDAK: Ognjište. Roman III. dio.
 16. MILE BUDAK: Ognjište. Roman IV. dio.
- Prvo i drugo izdanje rasprodano.
Treće izdanje izlazi za koji dan.
17. ALDOUS HUXLEY: Giocondin posmijeh. Izabrane novele.
 18. VJEKOSLAV MAJER: Pepić u vremenu i prostoru II.

Četvrto kolo

19. IVO KOZARČANIN: Tihi putovi.
20. ANTON NIZETEO: Nevjesta na otoku.
21. RIKARD NIKOLIĆ: Sudbinom vijani.
22. MATE ORIŠKOVIĆ: Mejrina krv.
23. ZLATKO MILKOVIĆ: Buđenje. Roman.
24. MILE BUDAK: Na veliki petak. Pripovijetke.

Peto kolo

25. VJEKOSLAV KALEB: Na kamenju. Novele.
26. JAKOV SEKULIĆ: Za srećom.
27. ANTUN BONIFACIĆ: Paul Valery.
28. MARA ŠVEL: Šuma i šokci.
29. JURE PAVIČIĆ: Krčevina. Novele.
30. ZLATKO MILKOVIĆ: Braća Seljani.

Sesto kolo:

31. MILE BUDAK: Ratno roblje I. knjiga.
32. MILE BUDAK: Ratno roblje II. knjiga.
33. ALBERT HALER: Iz tuđih književnosti.
34. MILA MIHOLJEVIĆ: Za svijetlom. Novele. (U štampi).
35. ANTUN BARAC: Književnost i narod. (Doštampano).
36. BOŽO LOVRIĆ: Traženje. Roman. (Doštampano).

UMJESTO POGOVORA

Pred nama se nalaze djelo i autor koji su desecima godina proživljavali sudbinu tako dobro poznatu u hrvatskome kulturnom životu. Oboje su, naime, zanemarivani i, što je još gore, prešućivani poslijeratnoj čitalačkoj i kulturnoj javnosti Hrvatske. A sve to, čini se, samo zbog toga što su i autor, dr. Ćiro Truhelka (Osijek, 1865 - Zagreb, 1942) i njegov sveukupan svestrani znanstveni i književnički rad bili nepočudni vlastima, bili su nekim »previše hrvatski«. Srećom, nakon toliko godine nehnosti došlo je vrijeme da se pristupi ponovnom tiskanju ili barem pretiskivanju zanemarenih radova toga našeg vrsnog znanstvenika i plodnog pisca.

Prigoda je sada, da u povodu objavljivanja i predstavljanja pretiska Truhelkine knjige »Studije o podrijetu« zahvalimo Ministarstvu prosvjete, kulture i športa Republike Hrvatske, dotično Republičkom fondu za kulturu i njegovu, za hrvatsku kulturu osjetljivome, voditelju g. mr. Božidaru Biškupiću na razumijevanju i finansijskoj pomoći. Podjednako srdaćno zahvaljujemo i Privrednoj banci Zagreb, d.d. koja nam je rado pomogla novčanim prilogom. Zahvaljujući njima Hrvatsko je društvo folklorista u mogućnosti da tu dragocjenu i zanimljivu knjižicu podari hrvatskoj javnosti, pogotovo mlađim naraštajima koji vjerojatno niti za autora niti za njegova brojna djela nisu ni čuli.

Tko je dakle Ćiro Truhelka? Srednji i nešto stariji naraštaji sigurno se, iz vlastitoga djetinjstva sjećaju prekrasnih pripovijedaka njegove sestre, hrvatske spisateljice Jagode Truhelke koja u svojim lijepim knjigama »Zlatni danci« i »Bogorodičine trešnje« opisuje sretno djetinjstvo u Osijeku. U toj djetinjoj sretci i sigurnosti rastao je i Ćiro, srednji od troje djece u obitelji Truhelka, dječak izuzetne nadarenosti koji je već s četiri godine pošao u školu.

No, kako je djeci suđeno da odrastu i isčahure se iz obiteljske sigurnosti, odrastao je i Ćiro i krenuo vlastitim životnim putom koji je obilježila žđ za skupljanjem znanja o narodu kojemu je rođenjem i osjećajima pripadao. Želja da studira arheologiju i povijest umjetnosti dovelo ga je u Zagreb gdje je i završio studij. Njegovu veliku nadarenost, i marljivost, znanje neobično za tako mlada čovjeka, ubrzo su uočile i najuglednije osobe iz hrvatskog javnog i kulturnog života onoga vremena. Ako spomenemo samo A. Musića, N. Nodila, V. Klaića, F. Račkoga i I. Kršnjavoga bit će odmah jasno kakve je učitelje i mentore mlađi Truhelka imao. Zahvaljujući tim poznanstvima i, nesumnjivo, preporukama no prvenstveno vlastitim sposobnostima krenuo je tek dvadesetogodišnji mlađi u Bosnu, u Sarajevo da se kao kustos uk-

ljuči u rad oko osnivanja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Gotovo cijeli teret oko osnivanja muzeja ponio je Truhelka na svojim leđima i doista postao zaslужnim za taj veliki potхват.

Proveo je Truhelka dug niz plodnih godina u Sarajevu, skupljajući građu stvarajući muzejski postav, tražeći po terenu arheološke, etnološke i povjesne dokaze postojanja kontinuirana života na tlu Bosne i Hercegovine, ali ipak s osobitim obzirom na ostatke i biljege hrvatske prisutnosti tamo. Neumorno je kopao po arhivima i brojnim starim pisanim svjedočanstvima skupljajući i slažući sve te komadiće prikupljena znanja u veliku i vrijednu cjelovitu sliku. Pomoglo mu je pritom i njegovo izvrsno poznavanje mnogih stranih jezika. Mnogo je znanja skupio i mnogo je od toga nesebično darivao objavljujući u brojnim člancima i knjigama.

Knjiga koja se sada nalazi pred nama tek je jedna u tom nizu pa valja o njoj nešto reći.

Prošlo je, dakle, više od pedeset godine od objavlјivanja »Studija o podrijetu« u Matici hrvatskoj (1941). Polovica stoljeća i nije malo vremena i nije kratko razdoblje u svijetu znanstvenih istraživanja pa se rezultati istraživanja i njihovo znanstveno vrednovanje lako s vremenom potiru i zastarjevaju pod pritiskom novih otkrića i novih znanstvenih spoznaja. Ta krhkost ljudskoga znanja nije mimošla ni Truhelkin rad. Nova su nas istraživanja i saznanja suvremenih znanstvenika potvela dalje od njegovih dometa pa zbog toga slobodno recimo da svi rezultati do kojih je svojim marnim radom predanoga znanstvenika došao nisu neoboriva konstanta i ne mogu biti prihvaćeni »za gotov groš«. Njegov opus tek očekuje objektivnu stručnu analizu i vrednovanje. Ipak, Ćiro Truhelki dugujemo zahvalnost za pošteni istraživački i znanstveni rad, za sve znanje koje je nesebično poklanjao ali i za poticaje nastavljanju istraživanja koja je on doista pionirski začeo.

U »Studije o podrijetu«, knjigu koju njezin podnaslov »Etnološka razmatranja iz Bosne i Hercegovine« znanstveno određuje, uvrstio je autor niz zanimljivih tema za koje bi se moglo reći da su relevantnije za istraživanje ukupne kulturne povijesti Bosne i Hercegovine nego li za samu etnološku znanost. Ali, budući da Truhelka njima pristupa s gledišta različitih znanstvenih disciplina, danas bismo to rekli interdisciplinarno, njihov je značaj u svakom slučaju velik.

Sām izbor studija uvrštenih u knjigu već na prvi pogled ukazuje na njihovu općekulturalnu zanimljivost i važnost. Nižu se, tako, naslovi tema:

I. Podrijetlo bosanskih muslimana; II. Macédonski Jurci;
III. O podrijetu žiteljstva grkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i

Hercegovini; IV. Kolijevka i groblje prvih Kotromanića; V. Bosanski sokolari; VI. Larizam i krsna slava i, na kraju, VII. Sojenice kao ishodište pontifikata.

Prostor nam svojim ograničenjem ne dopušta da se ovdje podrobije bavimo svakom temom posebice a to nije ni potrebno jer se Truhelkine »Studije« danas, srećom, ponovno nalaze pred nama — dostupne svakom zainteresiranom čitatelju. Ipak, valja naglasiti da su sve uvrštene studije a naročito prve tri i danas, poslije pedesetak godina, aktualne i korisne ne samo etnologiji već i ostalim srodnim znanstvenim disciplinama. Da će svatko tko im pristupi s iskrenom željom za novim spoznajama naći u njima i novoga znanja ali i novih poticaja za svoj vlastiti istraživački rad.

U prvoj uvrštenoj studiji Truhelku zaokuplja problem geneze muslimana u Bosni i Hercegovini pa na temelju vlastitih istraživanja i znanja prikupljena iz brojnih pisanih izvora, opširno i argumentirano izlaže i prosuđuje problem onako kako ga on vidi. On, na primjer, da tek ukratko ukažemo na dio sadržaja studije, tvrdi da u Bosni i Hercegovini nije bilo e t n i č k e ekspanzije Osmanlija niti je ikada došlo do »turanzacije« starosjedilaca u rasnome smislu, pa čak ni tamo gdje je domaće stanovništvo dobrovoljno prihvatio islam. Nije, izlaže nadalje autor, došlo niti do asimilacije osvojenog naroda, pojave koja je česta posljedica suživota dvaju naroda od kojih jači i moćniji lako s vremenom apsorbira slabijega i podređenog. Prema zanimljivu Truhelkinom uvjerenju do toga nije došlo iz razloga što su izostala dva važna čimbenika, neophodna u procesu asimilacije. A to su: **commercium i connubium**, dakla, **međusobno druženje i međusobna ženidba**. U svezi s prvim čimbenikom Truhelka vrlo opsežno izvješće o odnosima između Turaka i bosanskih starosjedilaca tvrdeći da se Turci niti u pitanju jezika niti u pitanju vjere nisu služili nametnjem i silom. Što se pak drugoga čimbenika tiče, tj. **međusobne ženidbe**, upozorava na vrlo zanimljivu pojavu nastalu turskim osvajanjima BiH, a to je postupno stvaranje triju strogo diferenciranih vjerskih zajednica što je za posljedicu imalo izrazitu endogamičnost pa su se pripadnici svake od triju prisutnih konfesija ženili samo unutar svoje grupe, čime je međusobno miješanje bilo isključeno. No, ovo je tek oskudni podatak o studiji — sâm će autor o svemu daleko više reći.

Druga studija, »Macedonski Juruci«, opsežan je tekst vrlo zanimljiv i s etnološkog i s povijesnog stajališta. U njemu autor, koji se tom temom očigledno mnogo i zaokupljeno bavio, pripovijeda o turanskim nomadima Jurucima, koji su, i sami zahvaćeni kretanjima osmanlij-

skih osvajača, prešli Bospor i doprli do planinskih prostora između Rodopa i Šarplanine. Zauzimajući postupno životne prostore starosjedilačkih vlaških nomadskih plemena uzrokovali su nekoliko snažnih i dugotrajnih valova pomicanja tih stočara prema zapadu i sjeveru čime su izazvana velika etnička kretanja ali i velike etničke promjene na Balkanu. To, a ne Kosovska bitka, kaže Truhelka, dovelo je do daleko-sežnih posljedica u tom dijelu Europe.

U studiji »O podrijetlu žiteljstva grkoistočne vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini« izložio je Truhelka iscrpno i vrlo argumentirano problem balkanskih Vlaha, njihove etničke osobitosti kao i dugotrajne posljedice i promjene koje su vlaške seobe izazvale u prostorima jugoistočne Europe. Zahvaljujući strpljivome istraživačkom radu Ćire Truhelke dobili smo studiju koja će problem Vlaha i njihove prisutnosti u krajevima daleko od stare im postojbine u mnogočemu učiniti razumljivim i jasnijim.

A što reći o preostale četiri studije? Smatramo da ih ne treba prepicavati jer već i sami naslovi ukazuju na njihovu zanimljivost, pa je stoga dovoljno upozoriti čitatelja da ih strpljivo pročita, dobrohotno prihvati, ozbiljno razmisli o njima, zahvali piscu na golemu trudu i prikupljenom znanju pa čak i onda ako je svijestan da su nove znanstvene spoznaje i teorije doprle dalje od onih koje se nalaze pred njim. Jer, uza svu kritičku opreznost koju nalaže vrednovanje nečijeg znanstvenog rada nema sumnje da je Truhelkino djelo dragocjeno, te da ga prvenstveno valja prihvati kao spomenički prilog sveukupnoj kulturnoj povijesti Hrvata.

I, na kraju, dužni smo ukazati na izvrstan stil i izuzetnu ljepotu Truhelkina jezika, na lakoću i razumljivost izlaganja i najsloženijih misli što sve zajedno čini njegov znanstveni rad pristupačnim i slabije obrazovanome čitatelju. Svatko će, dakle, prema svojim mogućnostima i sklonostima naći načina da s pomoću ove knjižice proširi obzorje svojega znanja.

Zbog svega toga preporučujemo Truhelkine »Studije o podrijetlu« svima onima kojima je hrvatska kulturna baština na duši — kao što je zasigurno bila i autoru.

Maja Kožić



Izdavač »Hrvatsko društvo folklorista«, Zagreb

Za izdavača *Tomislav Đurić*, grafička urednica *Maja Kožić*

Pretisak »Gembarovski«, Nova Gradiška

Naklada 1000 primjeraka

Tisk završen u listopadu 1992. godine

CIP - Katalogizacija u publikaciji
• Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 930.85(=862)(081)
303.686:39][497.15](081)

TRUHELKA, Ćiro
Studije o podrijetlu : etnološka razmatranja iz Bosne i
Hercegovine / Ćiro Truhelka. - Pretisak. - Zagreb : Hrvatsko
društvo folklorista, 1992. - 143 str. ; 21 cm

Pretisak Izd.. Iz 1941. - Str. 140-143: Pogovor / Maja Kožić

Ova je knjiga objavljena novčanom potporom Fonda za kulturu Hrvatske i
Privredne banke Zagreb